

Антологија СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Владан Десница
ПРОЉЕЋА ИВАНА ГАЛЕБА

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање или брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

2010.

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Владан Десница

ПРОЉЕЋА ИВАНА ГАЛЕБА

I	7
II	9
III	11
IV	14
V	15
VI	17
VII	20
VIII	21
IX	24
X	26
XI	29
XII	33
XIII	37
XIV	39
XV	41
XVI	45
XVII	51
XVIII	57
XIX	59
XX	62
XXI	64
XXII	66
XXIII	68
XXIV	70
XXV	74

XXVI	77
XXVII	84
XXVIII	88
XXIX	93
XXX	97
XXXI	99
XXXII	104
XXXIII	108
XXXIV	111
XXXV	113
XXXVI	118
XXXVII	122
XXXVIII	129
XXXIX	136
XL	140
XLI	142
XLII	146
XLIII	152
XLIV	156
XLV	161
XLVI	163
XLVII	176
XLVIII	179
XLIX	182
L	194
LI	198
LII	203
LIII	206
LIV	209
LVI	215
LVII	220
LVIII	222

LIX	224
LX	230
LXI	233
LXII	237
LXIII	239
LXIV	242
LXV	243
LXVI	246
LXVII	248
LXVIII	251
LXIX	253
LXX	255
LXXI	258
LXXII	260
LXXIII	267

ПРОЉЕЋА ИВАНА ГАЛЕБА

(ИГРЕ ПРОЉЕЋА И СМРТИ)

Ксенији

I

релазим дланом по лицу, и констатирам: брада ми је прилично понарасла.

Рачунам: посљедњи пут био је код мене бријач у уторак. Сутрадан су опет дошли по ме, извели ме из собе на нечујним бијелим колицима, провезли кроз празне звонке ходнике и угурали у лифт. Нада мном су дрхтале челичне жице док је стаклена кутија с мојим тијелом клизила навише уз танану звуку. Са сваким катом освајала је свјетлост. Узлазио сам као у апотеози, с лаганом омаглицом и плитка даха од узбуђења, а под срцем ми је нешто замирало. Колица су вјештим руковањем уклизила у бијелу дворану без углова. А онда је све било тачно као и посљедњи пут: маска на лицу, доста угодна празнина која се све више шири у мислима, и, посљедњим трачком свијести: ако се више не пробудим, тим боље! ...

Не знам како сам се вратио. Протекло је неколико дана без времена. Вјероватно дан-два без пуне свијести. Данас би, према томе, могао бити петак или субота. Ваљда субота. А можда чак и недјеља. Уосталом, свеједно. То гонетам тек онако, од дуга времена, толико да нечим упослим мисао.

Јутрос ми је већ готово сасвим добро. Помало опет улазим у збивања. Укључујем се у ток времена. Презаво запосједам стварност. И сухи факти, које оштро учачам: да је на мом ноћном столу за трећину испијена чаша воде, да на зеленом картонском рубу седмичног календара на ормару пише испупченим златним словима „Сретна нова 1936. година!“, да је на радијатору малко укриво положена плитица с облозима, добивају неку посебну важност по томе што су то факти, дијелови истинске стварности — и што их ја, ето, учачам.

Послије дуљег времена, ово је први сунчани дан. А то није свеједно. То је можда једна од малобројних ствари које нису свеједно.

Кроз притворене капке провукао се сноп зрака и одразио на бијелом стропу слику вањског свијета: видим као на неком екрану изврнуте фигуре пролазника, умањене али у правим бојама, потпуне и живе: сестрица у бјелини проноси некакву чинију; сељак с торбом о рамену ено разговара с вратаром, можда му препоручује некога свога — вратар је највиши до кога његова препорука може да допре. Затим промичу, жустро и доста весело, два млада доктора у бијелим капама. Вратар је једног зауставио. Он вади перо и потписује му неке папире. Забављам се гледајући ту моју малу фатаморгану. И долази ми идилично узан и безазлен тај мали шарени свијет што наглавце шета по бијелом стропу моје собе.

Тако сам се забављао и некад давно, давно. У собу мог дјетињства исто је тако продирала изврнута слика свијета напољу, у љетна поподнева кад сам послјије купања лежао с још влажном косом на узглављу које је мирисало по сунцу. Лицкао сам бјелкасту сочицу што се ухватила по мојим издуљеним и поцрњелим удовима и

мотрио то мало стрмоглављено људство које ми је дошло у походе. Само је онда слика била благо узнемирена, сва оживљена неуморним шарањем змијастих пруга од рефлекса мора које је равномјерно дисало под прозорима у луци.

Далеко доба! Између њега и данашњег мене увалило се готово педесет година — педесет година које се зову читав живот, а које ми се данас чине тако нестварне, готово безболне! Некако су се спљоснуле, изгубиле сваку тежину и сваку запремину у времену — пука арабеска моје мисли —, тако да преко њих без запреке посежем руком у моје дјетињство, као преко несуштаствене ограде опсјенарева ужета...

II

аша је кућа била на обали, камена двокатница с балконом и с гвозденим

кукама у које се о светковинама утицао барјак — права начелничка кућа. А пред њом мала чистина са четири кржљава багрема, која су се с прољећа разлиставала штедљиво и суздржано. Стан је био уздужно раздијељен дугим ходником. На десној страни, према мору, била је благоваоница, примаћа соба, наше спаваће собе; на лијевој, радне просторије, одаје мојих двију неударних тетака, кухиња, собе за служинчад. Просторије према мору биле су свијетле и ведре, поплављене сунцем. Та страна куће била је некако претежитија: у њу се слијевао сав кућни живот и сва кућна чељад, онако као што се путници слијевају на бок којим лађа пристаје уз обалу. Лијева страна куће била је сумрачна, преливена плавкастосивим освијетљењем, сјеновита. У тим сјеновитим собама моје су тетке проводиле свој невесели, безмирисни живот, као оно пауново перје у вазама од лажног малахита по угловима. У те собе ми дјеца ријетко смо улазили; а кад бисмо ушли, говорили смо шапатом и ступали на прстима. Одмах иза куће почињала се пењати кршевита стрмина, тако да су на стражњој страни прозори били ближи земљи него они на прочељу. И кад би се с прозора који су гледали на море прешло на прозоре сјеновите стране, прелаз је био тако нагао а промјена слике и расположења тако велика као да прелазиш из једног свијета у други. Дугачки ходник био је размеђе двају царстава: ту су се укрштавали свјетлост и сјена. На свим вратима била су дебела млијечна стакла; она на десној, сунчаној страни сјала су у жару, оживљена жутилом сунца које је надирало и чисто превирало преко оквира, а у брушеним рубовима ломиле су се зраке расипљући се у јарким дугиним бојама; она на лијевој страни била су нијема, застрта непрозирном опалском замагљеношћу, и, пред вече, лагано подливена плавкастим одсјевима. На свим су вратима мјесто квака биле кугле од брушеног стакла. И те кугле као да су биле љепше на вратима сунчане стране: њихова засићена плава боја чисто је живјела, као да у њима гори по жижак. Из дубине њиховог стакленог меса извијао се топли јантарножути свјетлац и, у часовима јачег разгарања, пробијао се до на површину. На сјеновитој страни, кугле су биле угашене. Њихово је плаветило било замућено, а у средини као да се назирала рана, попут прва у срцу јабуке. Ми дјеца говорили смо да је у њима убијен живац. Међу осталим дјечјим играма, била је једна која нас је нарочито загријевала: на уговорени знак или ријеч, сви бисмо се разбјежали да се што прије дохватимо по једне јабуке на вратима; ко би остао без ње, морао је да врши неку обредну радњу или одређену казну. Небројено пута остао сам без јабуке, јер сам се увијек јагмио за онима на сунчаној страни. Оне су и осталу дјецу више привлачиле. Вјеровао сам да по опипу разазнајем „десне” јабуке од „лијевих”, оне „у којима гори” од оних „угашених”. Другови би ми везали очи, окретали ме уокруг све док не бих потпуно изгубио оријентацију, и тад ме водили од јабуке до јабуке, а ја сам погађао. И данас, ако само затворим очи, могу да изазовем оне снажне свјетлосне представе и сивомодре замагљености које су ми се смјењивале под марамом, за спуштеним капцима.

Могу рећи да сам дјетињство провео у том ходнику гдје се био вјечити бој између свјетлости и сјене, између Аримана и Ахурамазде. Одатле ми је, можда, остала за читав живот та вјечита двојност, та основна подјела свега у животу и свијету на зону свјетлости и на зону мрака. Одатле и моја неспособност да добро, лијепо, радост, хармонију схватим чисто појмовно, без примјесе представнога, већ увијек и једино као представу свјетлости; и обратно, све тужно и ружно, све мртво и ледно, као закриљено сјеном. По томе, и наше мисли могу да буду осунчане или сјеновите. Држим штовише да се никад и не рађа мисао а да није или окупана у сунцу или застрта сјеном. Ја ни дан-данас не знам друкчије судити о доброти и злу неке појаве, неке мисли, одлуке, догађаја, доли по томе да ли се они јављају у једноме или у другом освјетљењу. Ако мало размислим, постаје ми јасно да сам се увијек, у сваком рјешавању и одабирању у животу, у свакој сумњи и пред сваким избором, у ствари свагда ријешо за ону алтернативу која се појављивала у свјетлости. Наша мисао непрестано прелијеће по непознатим видовима живота и свијета као што утанчани прсти слијепца прелазе преко непознатих и непојмљивих лица. А наш осјећај сустопце прати прелијетање мисли као што одраз у води прати прелијетање птице над огледалом језера; и осјећај тако спремно одговара мисли, да се у нама рађају, наизмјенично и непрекинутим слиједом, одрази радости и туге, као смијех на слијепчеву лицу. Ја чак мислим да се у тој игри наизмјеничности и састоји живот, да та измјена обасјаности и засјеница и јесте арза и теза нашег живог даха, систола и дијастола нашег живог срца. И кад бацим поглед унатраг на живот, он ми се указује као љескава и немирна површина саткана од крпица свјетлости и од крпица мрака. Тако и упознате земље и градове носим у памети не по нуждама и дужностима које су ме у њих довеле, не по пресудности онога што сам у њима доживио, не по добру и злу које сам у њима нашао, не по томе колико сам у њима опржио или упрскао перје и колико сам свога живог меса у њима оставио: памтим их или под зракама сунца или у сјени облака; ваљда по томе какве сам их први пут угледао; или можда и по томе како се у том првом сусрету на њих одразио одраз моје сретне душе.

У том ходнику, дакле, почео сам живјети. За облачних и бесунчаних дана, у њему није било игре. Ходник би навукао сјену на своја стакла и погасио своје јабуке.

III

приземљу се налазила дједова поморска агенција. Велика поплочана

просторија била је преграђена стакленим ошитома са прозорчићима. У том одијељеном и потавањеном дијелу, који је зими загријевала голема гвоздена пећ између касе, полица са списима и пулта с трговачким књигама, сједио је за пространим писаћим столом мој дјед. Преостали дио агенције изгледао је као неко складиште гдје су били без реда истоварени сандуци тјестенине и врећице сумпора, бале суhog бакалара, вијенци тврдох колача, колуту жице за винограду, а под корацима су се мрвили груменови модмодре галице остављајући плавичаот траг. На зиду су висиле двије географске карте, рекламе великих прекооцеанских друштава, на којима је био расплаштен читав глобус, а удаљене тачке Земљине кутле спојене танким црвеним кривулама, с назнаком трајања путовања *Liverpool—Quebec 7 дана, Marseille—Batavia 22 дана, Hamburg—San Francisco 102 дана*, и тако даље. Небројено сати провео сам испет на прсте пред тим картама.

Мој дјед био је снажна, здрава природа, енергичан послован човјек. Знао је викати на свог писара лупајући шаком по столу: „Ја нећу да плаћам сталије и контрасталије, то упамтите једанпут заувјек!” Није био нимало сентименталан. Или тачније, то је бивао само у оним календарски одређеним пригодама које су у ту сврху установљене, и у оним декоративним облицима који су за те пригоде утврђени: о Божићу и Ускрсу, о годовима. На концу, ти дани и јесу за то да се о њима да сентименталности што је њено, да јој се плате одговарајуће „сталије и контрасталије”, па да је човјек преко читаве године миран. (Рођен сам у поморачкој обитељи, а ево ни дан-данас не знам што те двије ријечи право значе: оне и сад за мене имају неку тајанствену, помало митску вриједност. Има у мом рјечнику још доста таквих ријечи — имена растиња и птица, и којечега другога — којима никад нисам сазнао правога значења: баш као да сам се подсвијесно уклањао њиховом тачном сазнању, како им не бих разорио чар. Да сам кад попустио радозналости и завирио у какву стручну књигу, рјечник, лексикон, свео бих ту птицу и тај цвијет на одређену зоолошку или ботаничку врсту; овако, они у мени фантастично живе, као птице и цвијетови са источњачких сагова.)

И ето, деси се да неки такав снажан, громадан човјек, сав из једног комада, узме за жену крхку и болећиву дјевојку из какве старе породице истанчале крви. И, као што увијек бива, тања крв претегне, и слабост надјача снагу. У том и јест невоља, у том лежи опасна снага слабости: што она нагриза, растаче, и најзад неминовно савлада снагу. Позната прича! Таква дјевојка донесе у прћију танкоћутност, слабу отпорност за живот, евентуално и хемофилију, или склоност самоубиству; а понекад и надареност за музику, за сликарство, или за ма што лијепо и бескорисно. Све у свему, рђав посао. И тако, ето, за тај мудри и срачунати корак ка оплемењењу соја, учињен од оног претка који није хтио да плаћа сталије и контрасталије, догоди се да отада па за вјечита времена читав низ покољења плаћа животу свакојаке сталије и контрасталије.

Често сам помишљао да је још најразумније што би такви сојеви могли да учине, то — да сами себе збришу. Истина, за то се већ брине сама природа снабдијевајући их слабом плодношћу, смислом за страсти које крате и сагарају живот, укусом за трагична скончавања, и томе сличним. Но то није довољно. Али, с друге стране, како тражити од њих толику храброст, толики хероизам, да сами себе, по свијесној одлуци, одједном и коначно униште? Зар то не би значило одважност? А они што имају одважности — то су баш они који треба да живе! И тако, нема друге него ствар препустити за то одређеним факторима: зато су ту, поред већ споменуте неплодности, насљедних болести и другог, револуције, катаклизми и преоштре животне климе, у којима такве биљчице, хтјеле не хтјеле, морају да угину.

Па опет — зачудо! — и поред трпких мисли које каткад упућујем на њен рачун, чини ми се да сам, потајно од сама себе, у дну душе, захвалан тој и таквој баки, и да не бих желио да је била никоја друга и ниуколико друкчија. Имам осјећај да бих без те њене прђије био прошао кроз живот зазиданих ушију и с непробојном опном на очима.

Што ћете! Људи воле све своје, па и своје слабости. И своју рањавост, и своју злу срећу, и своје проклетство: и у томе лежи један дио нас. И то наш најприснији, најкрвавији дио. Како бисмо га дакле могли не вољети?

На концу, сасвим схватљиво. Опростиво је што људи воле себе управ онаквима какви јесу. У напасти сам готово да кажем да је то здраво, да то одаје изврсни смисао за реалност; претпостављати некаквог другог, иреалног, дочараваног ја своме истинском, постојећем ја, очевидно би значило претпостављати уображено реалноме, фантом живоме створу; значило би, на концу конца, вољети више неког другог него сама себе. А то, све ми се чини, не би баш могло да се назове стварним, па ни здравим; то би, штовиме, био у неку руку идеализам. Зар, при помисли да бисмо били други него што смо — далеко успјелији, далеко чаробнији, па и далеко сретнији — дубоко у нама, ипак, нешто не засебе? Не јави ли се у нама нека носталгија за самим собом: као да сами себи умиремо?

Нимало необичан осјећај, познат и сасвим припростим, једноставним људима, занатлијама, праљама. У очекивању принове, они могу прижељкивати ко зна какво дијете. Али чим се дијете родило, они воле баш оно и баш онакво какво је, и не би га дали ни за које друго. Зар је онда чудо што и само то дијете воли себе баш с таквим цртама, својствима, особеностима, и што баш у њима осјећа себе?

Ми према самима себи, поред голог, непосредно егоистичног осјећања свога ја, гајимо и изврсни заштитничко-матерински осјећај. Нешто као мисао на одлуталог. Има ту једно мало (бескрајно мало али непрелазно) растојање између вољенога и онога који воли, између одлуталога и онога који поднимљен сједи на прагу. А понекад се тај осјећај заостри, па задобије сасвим одређен и изразит вид односа према другоме, чудно сродан оном осјећају који нас обавезује да дамо погребна блиској особи. И нема у томе ни трага каквом разњежењу над самим собом: ми присуствујемо, с црним флором око шешира, али сасвим суха ока и спечена непца, том посљедњем акту дуговања према некоме ко нам је задао и превише главобоље.

Да. Људи воле и своје кризе, и своје ломове, и своја банкротства. Они су, штовише, љубоморни на њих. Они се понекад чак и вријеђају кад им се не признају. Јер они имају право на њих, онако као што човјек има права на своју рођену физиономију. А право на властиту физиономију једно је од најосновнијих људских права. Најличније, најнеотуђивије, Та које друго право, та што друго уопће остаје човјеку који је испливао го из бродолома, човјеку који је одсједио робију или ма што преломно доживио или проживио — што му, велим, остаје и кад му се све друго порече, ускрати, одузме — доли тај голи и оглодани факат: ја сам преживио бродолом, ја сам одсједио своје!

Но како било (а можда све то наклапам тек из неке несвијесне тежње ка самообрани), сјетим се да сам од најранијег дјетињства био тапш на своје болке, на своје рањавости. Кад би дадиља вртећи нада мном главом усклинула: „Их! ово вам дијете чује како трава расте!“, сав бих се изнутра озарио од задовољства, попут падавичавог лазарончића који се међу буцмастим друговима блажено смјеши под помазањем своје скупе врлине. Запажао сам како би се тад на бакином лицу упалио осмијех тихог ликованја. (А чинило ми се бјелодано да јој дадиља таквим говорењем подилази, напипавајући непогрешивим инстинктом примитивца што старици највише угађа.) Ко зна, можда је моја болећивост пружала неку утјеху њеном дуго запостављеном поносу, неку накнаду за богзна какве и колике тајне повреде, и готово неку побједничку одмазду за дједову цјеложивотну глуху бешћутност, или за његову, у изузетним часовима крупне њежности, надмоћну обазривост према њеној презавој устрепталости.

IV

вијек кад на павиљону преко пута отворе или затворе један прозор, мојом собом прелети *миш*. И тај ме *миш* подсјети на једну свјетлосну игру из детињства.

Хладне, разумне играчке, саздане од круте твари, строго омеђене у простору и увијек себи равне, слабо веселе дјетињу душу. Ко није гледао жалост дјетета над разваљеном играчком? Превише твари, превише крпе, превише дрва, жељеза, пиловине — а мало душе. Један искочио котачић или пребијена опружица тамо гдје је дијете мислило наћи душу!

Неисцрпне су, напротив, биле радости које ми је подала игра *миша*. Заробио бих у огледалцету зрачицу сунца, одразио је с мале површине стакалца негдје напоље, на мрку плоху самостанског зида, на збрчкана лица двију домаћица што на повратку с тржнице разговарају на улици, на њушкицу младе мачке која се труди да шапицом отресе свјетлосни одраз. Само незнатан помак руке, и *миш* би хитро превалио десетке метара, прелетио као велик жут лептир с мирне површине зида на лице слијепца просјака на углу, затреперио у крошњи багрема, па нагло прескочио, загнао се у мрачну хладовиту дубину конобе преко улице, залепршао у огледалима бријачнице, заиграо на столићу старог часовничара што с лупом на оку пажљиво чачка међу котачићима у утроби сата. На свом луцкастом лету, мој је *миш* оживљавао тачку на коју би сјео, подајући покрет укоченим предметима и осмијех тужним људским стварима које га од свог постанка нису познале.

То мало стакалце у дјетињим рукама и једна заробљена зрака божјег сунца били су кадри да дјетету даду илузију да је и само постало један мали господ бог. Беспросторан и посвудашан; и, онако притајен иза жалузија, некако угодно одсутан из свијета и збивања, а опет не сасвим без увида у њих, не сасвим без сазнања о њима.

Касније, кад год сам гледао жуту пахуљу осмијеха што се рађа на измореним лицима патника, погнутих људи и забуђених жена по свим мјестима људске патње, од стрпљивих ноћних жељезничких чекаоница трећег разреда до болница и од дворане за разговоре у казнионама до мјеста тужног разврата, на лицима исељеника у час кад се лађа откида од обале, на лицима робијаша на сунцу, на лицима умирућих; кад сам гледао како их озарује кратким бљеском ко зна какве далеке шимере или утјехом ко зна какве неизвјесне наде, сваки пут сам помишљао: ево се несмиљена рука демијурга игра с овим невољницима, одразује им свог ђудљивог *миша* на лицу, заварава им глад среће својим лепршањем, одбљескује им са свог варавог огледалца један одбљесак вјечности на њихова стара и уморна лица.

И опет се забављам гонетајући: ко је тај што отварањем и затварањем прозора на павиљону преко пута несвјесно нагони свјетлосног *миша* по мојој болесничкој соби?

V

ца нисам упамтио. Али из причања (и, можда, још више, из прешуткивања)

која сам о њему из дјетињства упамтио, као и по његовим бројним фотографијама из разних доба живота које сам у албумима превртао, саткао сам његов лик, па ми је тако жив и стваран да још и данас имам осјећај да сам га у животу познавао. Истина, малко смо хладни у међусобним односима (хладни но нимало непријатељи), али се добро, баш врло добро познамо. Само, не знам зашто, увијек ми се чини да сам старији од њега. Гледам на њ с увиђавношћу и с отпуштањем, као да сам ја њему отац. А понекад, опет, као да сам му старији, и разумнији, брат. И кад мислим на њега (а ја увијек мислим сликовно), видим га о мом лијевом боку, и нешто нижег од мене: ступамо тако, заједно, раме уз раме, и његово је десно раме малко ниже од мог лијевог.

Не мрзим га. Можда га чак помало и волим. Волим га оним незаинтересованим и непомућеним осјећајем којим волимо у суштини индиферентне ствари. Онако као што се воле малко луцкасти и незаглављени људи који су сами криви својој несрећи. Има нешто племенито, великодушно, нешто несебично у томе: бити сам крив својој несрећи. Нешто што човјека испуљује.

А задао ми је јада у мом дјетињству! Могу слободно рећи да ми је загорчао и отровао најмлађе године.

Био је поморац — млад, веома лијеп плав човјек с одразом тужне лежерности у свијетлим очима. С оним једва примјетним благим осмијехом безбрижности у коме као да се већ наговјешта да ће та безбрижност некад бити скупо плаћена. Пловио је неколико година као заповједник на једрењаку *Маргарита*, у коме је мој дјед имао највећи број удјела, и заглавио је на мору док сам ја још био у повојима. Кратко речено, био је то један од оних људи о којима се код нас не каже „покојни“, него „јадни“: „јадни Франо“, „јадни наш Франо“.

Такви људи није ред да имају дјеце. Поред свега другог, још и зато што та дјеца бивају отприлике оваква какав сам ја. А то није добро. Не, такви људи никако не треба да имају дјеце.

Што ли све малограђанска глад за сензацијама и густа, паклинаста фантазија пучких женица нису измаштале и саплеле око те смрти! Кад сам у врела љетна поподнева, враћајући се с купања, пролазио кривудаим каменим улицимама рибарског предграђа да избјегнем сунчану жегу, на истршалим лопатицама осјећао сам, као двије концентриране жиге лећа, црне очи пучанки, морнарских удовица и рибарских невјенчаних жена што су сједиле на прагу сучући међу мрким прстима пређу или дојећи голуждраву дјецу. За мојим проласком дизао се шапат оговарања. Знам да се причало да су оца, наред океана, морнари убили и бацили у море зато што је према њима био „гори него пас“. А говорало се и то да није умро, већ да живи, под кривим

именом, негдје у Јужној Америци, гдје се поново оженио, основао нову фамилију, изродио дјecu. Али изгледа да је истина, ипак, била напросто то, да је, сасвим независно од својих гријеха, на пучини нагло оболио од заплета цријева — *mal del miserere*, како се код нас говорило — и умро, па су га лијепо зашили у кожнату врећу, као што је ред и обичај, — и предали га мору. (И тај *mal del miserere* је једна од ријечи које су онда у мојој нутрини одјекивале, а и данас одјекују, големим митским одјеком. По једној од оних чудних дјетињих контаминација, још ми је и сада нераздвојиво с њим везан *Miserere* из *Трубадура*, те не могу ни дан данас да се сјетим једнога а да смјеста не искрсне и оно друго: кад год и ма гдје слушао звуке тог мелодрамског *Miserere*, звуче ми као опијело над мојим мртвим оцем зашивеним у кожнату врећу над којом се заклапају сутонски вали океана.)

Како било да било, ја сам се неисказано напатио због те „мистерије” и због тих говоркања која сам неизравно и с притајеном устрепталошћу дознавао. А која су у нејакој души правила тим тежи лом и харање што сам морао брижно крити пред старијима да ма шта о томе знам, претварајући се да не схватам алузије и половичне фразе у њиховим разговорима. Но мислим да је ипак у ствари нешто било; свакако нешто далеко мање фантастично и можда сасвим различито од онога што се причало; али ипак нешто. И да је то нешто без сумње у себи садржавало једну клицу, несравњиво слабију по интензитету, али у основи оне исте емоционалности која је страшно живјела у тим пучким причањима. Задуго сам наслућивао и опипавао то нешто а да нисам могао да га спознам или одгонетнем. Вјероватно сам се касније и сам и несвјесно уклањао том сазнању, у доба кад ми се учинило (и кад сам то зажалио) да је ионако подоста осиромашен и сведен на мало шта патримониј фантастичнога у мени.

Често сам, у ноћи, с осјећањем да се прокрадам у забрањену бајословну башту, дуго и дуго мислио на ту моју неизвјесну маћеху и на ту моју непознату полубраћу. Био сам препун свакојаке радозналости о њима. Вјеровао сам да их мрзим, а ипак ме нешто неодољиво вукло к њима. У ствари, то није била мржња, већ више као неко удивљење, с трунчицом зависти, можда. И још, као нека носталгија. И то не носталгија за рођеним оцем, већ баш за том непредстављивом и невиђеном полубраћом. Раније, док сам се сматрао јединцем, осјећао сам се потпун, цјелокупна јединка. Сад, као да сам се нашао некако осиромашен, као да сам само дио себе, док су остали дијелови расути по бијелом свијету, негдје тамо у дубинама Јужне Америке (а и још другдје, посвуда!...), и усађена у мени страна и непозната тјелеса. Чврсто сам одлучивао да ћу, чим мало нарастем, отићи у потрагу за том полубраћом, за тим растуреним двојницима. И тај ми је циљ у дјетињству заваравао, оправдавао и осмишљавао мој исконски нагон за лутањем. — Смијешна и мутна мотања осјећаја половичних осјећаја, сензација, каква се већ рађају у детињим душама!

VI

ајка ми је била из нешто бољих пучких редова. Њен отац је имао мали млин

за бухач и уживао глас мирна и честита човјека. Побринуо се да кћерки даде некакав одгој, па је послао на три-четири године у један дјевојачки завод који су водиле дувне. Мој дјед је вјероватно увидио на мом оцу и на млађем му брату, мом стрицу, погрешност свога корака ка оплемењењу соја, па је похитао да то исправи. Зато је спремно и са ширином потеза пристао да му син узме за жену здраву дјевојку-љепотицу из пука у коју се био „смртно заљубио”. Дједов мудро-династички еугенетски рачун био је једна од користи тог посла. Друга је била глас ширине и демократичности који је тиме задобивао. А трећа, надодатна али нипошто незначајна, лежала је у томе што је она прва корист била успјешно маскирана овом другом; то су у неку руку биле као камате на моралним, нематеријалним добрима, које се такође исплаћују у истоврсној валути, то јест опет у једној даљој моралној нематеријалној вредности.

Дјед је, дакле, све то био лијепо смислио и срачунао. Али, било је већ касно: оно што је учињено, учињено је, и једанпут почињена погрешка није се дала више опозвати, а једанпут започето плаћање „сталија и контрасталија” морало се неумитно наставити до краја. Мој „смртно заљубљени” отац остао је кратко вријеме уз моју мајку, с њом зачео мене, свог сина, па опет одлутао морима. Не знам да ли се на тим путовањима и даље смртно заљубљивао или није, али знам да се није нашао код куће кад сам се ја родио, и да ме никад није видио, јер је прије тога завршио у својој кожној врећи. А ја сам остао у крилу мајци, која је и даље остала у њега смртно заљубљена. Готово га никад није спомињала и обарала је очи кад би га други споменули, али се сјећам из најранијег дјетињства како је навече пред лијегање, кад је мислила да ја већ спавам (док сам напротив притајена даха жмирио кроз трепавице), дуго стајала расплетене косе гледајући у његову слику на комоди. Била је то фотографија лијепа плава човјека у маринској гала-униформи, и с меком брадом à la Максимилијан, у позлаћеном барокном оквирићу. И као што увијек бива да нека банална асоцијација надође да нам поквари и на свој неукусни начин уобличи неку нашу непосредну и свјежу импресију, тако ми се и та слика мајке с расплетеном косом стопила с илустрацијом на насловној страници онда јако омиљене пјесме *Il pianto della vergine*. Само, за утјеху, мајка ми се чинила бескрајно љепшом од оне лоше цртане и малко тусте гаравуше на омоту пјесме. Надаље, гаравуши с омота била је слетјела на рамена рајска птица, која је скупа с њом тужила. Још и данас морам да извршим свјесни напор како бих из представе моје мајке отјерао ту наметничку птицу што јој је сјела на раме.

Вјеровао сам да је најпогоднији час за мотрење људи навече кад лијежу. Тад упознајемо њихово дубље, тајно, право својство. Засебна преградаца у мозгу чува ми једну издвојену слику — сјећање на дједа. Још сасвим нејак, преноћио сам уз њега једну ноћ. (Тад је већ спавао сâм у соби; бакици је нарушавало сан његово хркање, а он, чинило ми се, као да наумице није хтио да одустане од њега, налазећи у хркању нарочиту драж од афирмације себе.) Широм су растворили врата да унесу мој

креветић; четири снажна човјека, с капом под мишком, сваки на свом углу, уносила су на прстима плави креветак; било је у томе нечег дофенског. Сâм, не знам с каквим радозналим узбуђењем, при трептавој свјетлости *veilleuse*, једва сам ишчекао час кад су у предсобљу зашкрипале даске под дједовим кораком. Зажмурио сам, у запажачкој засједи. Скидао се дуго, натенане, комад по комад. Одбацивао од себе све редом, исцрпно, несебично. Човјек се напросто демонтирао, декомпонирао. Изгледао сам са зебњом: хоће ли ишта од њега остати? Начас морадох склопити вјеђе, кад се окренуо према мени. Али и тај часак био је довољан да ми измакне једна карика у слиједу метаморфоза, и баш она најбитнија; преда мном је већ стајао, готов и промитарен, ноћни човјек. Очекивао сам: неће ли почети да клања? (Можда је потајно Турчин?) Али не: у бијелој спаваћници до пола гњата, с босим ногама у папучама (зачудо танки глежњеви!), лицем у лице с малом, у сребро окованом бизантинском мадоницом коју је донио с Леванта још његов дјед, скромни вођа палубе, молио је у себи неку своју кратку бродовласничку молитву. Успут, повремено је извлачио из папуче десну ногу и чешкао се ноктом палца по лијевом листу. Затим, неким линиментом из тубе (нагао откос тропског миомириса заситио је топлу полутаму) дуго је трљао кољено (фаза мађионичар: маст од шишмиша, с длаком крастаче, коријеном траве-обезнанке, и три листа траве од непомисли, седам капи крви од некрштена дјетета). А онда је дошло оно најужбудљивије: из угла је дохватио трсковачу с дршком од јелењег рога (знао сам! у њој је скривен штилет, блистав и танак као гуја — фаза факир). Али није извукао перфидну оштрицу из њеног претворно безазленог трсковог скровишта, него је подигао трсковачу увис и навукао боље завјесу, да ме рано сунце не пробуди. — Вјерујем да би одрастао човјек могао лако заборавити физиономију судије који му изриче смртну казну, али слика дједа у спаваћници што пред лицем бизантинске иконице палцем десне ноге чеше лист лијеве, не заборавља се никада.

Мајка ми је била жена с тихим, дубоким осјећајима који никад нису избијали на површину и експанзивним изљевима. Добра, стрпљива, према свакоме наклоно предубијеђена још прије него би га упознала, са сваким се лако слагала и изналазила непосредан додир. А та њена кротка пријазност није ју унижавала, већ, напротив, уздизала у свачијим очима. И бака ју је јако вољела, чинило ми се чак више, или бар топлије, него своје властите двије кћери.

Често сам, у прољеће, у малом но густом, сјеновитом врту изнад куће дуго лежао у њеном крилу. Гледао сам одоздо њене јасне и смирене очи наднесене нада мном. Поврх њене главе испреплетало се мрко грање ловора са свијетлијим грањем олеандра у цвату на позадини проријетког прољетног неба. Сав бих се упио у те очи, које су ми, онако у изокренутој слици, с обрвама под собом и подочњацима над собом, долазиле чудне и нове, у исти мах и добро знане и сасвим непознате. Добивале су нешто проницаво, нешто што продире до дна и разголићава, а оне саме остајале непроницљиве, правећи нам знану и вољену особу изненадно далеком и загонетно туђом. Могао сам да дуго и ненаситно гледам у њих. Поглед ми је остајао увијек усредоточен на саме те очи, док се слика лица указивала расплунута и замућена, а појединости физиономије замагљено далеке, као удаљене тачке пејзажа. Тек су нешто присутније биле двије тамне рупе носница, које су се, услијед напорнијег дисања од погнутог положаја, узаstopно шириле и сужавале; и у том ширењу и сужавању била је као нека пријетња и једна мала језа. Мијењао се израз лица како год хтио, разведравао се или смрачавао, усклађивале се његове црте у осмијех — свеједно, саме очи остајале

су увијек исте, дубоко озбиљне, без прелазних одраза и летимичних свијетала. Неумитном јасноћом оцртане, постојане зјене, а опет непроницљиве, апсолутне, као зјене господње.

— Мама! — ускликнуо бих трзајући је за рукав. — Ја те не познам! Ја те не познам!...

Она би се осмјехнула, али је и тај осмијех остајао ограничен на сама уста и трептао око њих, тек блиједо и мутно уочљив на крајњој ивици видног поља. Прожимала ме све дубља хладовитост тих очију, и све више освајала туђост. Поплавио би ме паничан осјећај.

— Мама! Мама! — повикао бих уплахирен, као да је дозивљем из велике даљине у коју се измакла, нагло јој устајући из крила. Сјео бих на клупицу држећи је објема рукама чврсто за запешћа и зурећи јој у лице сав жељан да у њему опет препознам и нађем добро познате блиске црте, оно људско у њима, на концу. А она ме питала, с малим изразом забринутости и несхватања:

— Што ти је? Реци, што ти је?

Ја не бих одговорио ништа. Само сам се смијешлио, с оним блаженим умором који наступа послије нагле препасти.

Изгубио сам је врло рано, на самом прелазу из дјетињства у дјечаштво. Њеним нестанком као да су се све ствари око мене испразниле, и сви други осјећаји изгубили свој скривени извор и свој прави основ: њеним нестанком као да је нестало без повратка и многошта друго, привидно без икакве везе с њом. А умрла је нагло, у неколико дана, од упале плућа, послије једног излета на коме смо се лијепо забавили и о коме су на повратку старији неуморно понављали да не памте љепшег и да ћемо га се задуго сјећати.

VII

ав кућни живот одвијао се у благоваоници и све пресудне ствари у животу

породице као да су се ту одиграле. Ту се окупљала читава обитељ о доручку, о ручку, о вечери. Моје двије тетке допловиле би из својих одаја посљедње, кад су већ сви посједали за сто. Допловиле би ситним, незамјетљивим корацима скривеним под њиховим дугим сукњама, сличне двама картонским лабудовима што између кулиса доклизе глатком површином језера.

Обје тетке скупа сачињавале су само једно биће. Поједина од њих као да није била читава ствар за себе већ само половина једне двојне ствари: рукавица која је изгубила своју парицу, или једно од стакала преломљеног лорњона. Доиста, као да су на свијет гледале и свијет доживљавале само једним паром очију. Држим да никада једна од њих није помислила или осјетила нешто што у исти мах није осјетила или помислила и друга: и човјек се у чуду обазирао, као да се жели увјерити нису ли те двије духовне сијамске близанке и физички невидљиво спојене неким скривеним гајтаном. Када је говорила једна, јасно се осјећало, и већ подразумијевало, да тим изражава мишљење обију. Зато су говориле наизмјенично, и отприлике у једнаким оброцима, као два клерика за наложама који наизмјенично читају пасусе еванђеља. А било је нешто непобједиво и врашки смишљено у неуморности тог говорног тандема! Тек у часовима потребе за јачом аподиктичношћу говориле су обје у један мах, и то готово савршено истовјетан текст.

По дворишту иза куће шетале су годинама, снужено и нераздруживо, двије погрбљене, мучаљиве бисерке — „фараунке“. Годинама нису дале од себе гласа, годинама се нису раздвојиле ни за сами један корак. Вријеме и промјене и догађаји, па ни ситни, кокошји догађаји који су усплахиривали остало двориште, за њих нису постојали. Ето такве су биле и моје двије тетке. Усидјелице већ по рођењу, рекао бих по рођеном таленту; и, чинило ми се, стално истих година. На примјеру мог односа према њима (а и њиховог према мени) научио сам како можемо годинама с неким живјети а да се међу нама не развије клица било каквог осјећања. Можда ме сад, из ове временске удаљености, сјећање вара, али ми се чини да читавог вијека нисам с њима, објема заједно, измијенио у све тридесет ријечи.

Под старост, дуго послије мог одласка од куће, у опћем расулу породице, одселиле су из мјеста. (Сад помишљам какав ли догађај, какав ли катаклизам мора да им се учинио тај одлазак — њима, којима је ваљда било непојмљиво да се уопће може живјети негдје ван нашег мјеста, у другој каквој кући, другим каквим начином живота!) Склониле су се у неки самостан и завјештале му своје неупотребљене миразе, који су, узалудни и дјевичански нетакнути, надживјели обитељски слом. И ту су докончале свој вијек.

VIII

тој су се благоваоници примали посјетиоци и фамилијарни гости. Салон, с

вјечито спуштеним жалузијама и с наслоњачима под навлаком, ријетко се отварао. То је бивало само у нарочито свечаним пригодама, кад се славио дједов начелнички јубилеј, о великим светковинама, или кад би у мјесто бануо какав високи гост. И још у једној прилици: код смртног случаја у породици. Памтим, ту је био постављен одар покојне мајке, а касније дједов. Кад је умрла бака, био сам већ далеко у свијету.

Једном је у нашу варошицу залутао неки надвојвода од царске куће. Ту је прекинуо путовање ван предвиђеног програма, натјеран морском болешћу. Било је јако невријеме, и брза пруга којом се возио према југу свратила је мимо возног реда у наше мјесто да га искрца. Ето, једна таква ствар као што је морска болест, ако је само довољно јака, кадра је да надвлада и династичке обзире, и дворску прагматику, и хиљадугодишњу дресуру. Гледао сам краљеве у изгнанству, генерале послје неславне капитулације, прегаоце и фанатике послје слома њихове завјетне мисли и над рушевинама њиховог животног дјела. И, усуђујем се рећи, увјерио сам се да све то није кадро да онако присно и непосредно пољуља и угрози онај биједни суд у коме живи тај дух, та идеја, та вјера, као што то може да учини једна вулгарна морска болест или једна јача зубобоља. Они краљеви и војсковође и апостоли можда јаче и дубље *мисле* своју патњу; али да онај са зубобољом или с морском болешћу кудикамо присније и непосредније своју патњу *осјећа*, о томе нема сумње. Као потврда може да послужи ова мала рефлексија: сви ми готово увијек више или мање стилизирамо своје душевне патње; сви ми знамо да њима није страна дискриминација лијепога и ружнога, сви ми осјећамо да у њима латентно лежи неки естетски квалитет, да су оне подобне за естетску прераду, па да се од њих доиста касније често и праве поеме и трагедије и симфоније и слично. А ко је још стилизирао морску болест или истинску зубобољу? Ко је још у њима учествовао ма и трунком свога бића друкчије него искључиво и потпуно као го човјек, као згољна грудa меса која пати? А ако се та јасна и недвојбена истина садржана у морској болести и у зубобољи радо не признаје, то је само због поштеде људског достојанства. Али налазим да се непризнавањем те јасне, здраве, демократичне истине чини неправда баш оном обичном, просјечном, свакидашњем човјеку, који твори базу људске пирамиде и кога такве истине-зубобоље највише тару и погађају. Јер и тиме он бива прикраћен у оном основном људском праву: у праву да му се бар призна његова несрећа. Па се тако, све за љубав људског достојанства оног обичног просјечног човјека, на другу страну и другим начином, опет пориче и умањује то исто достојанство тог истог човјека.

Кад се неколико дана касније, у кругу лучке и морнарске чељади на молу, разговарало о догађају с надвојводом, сјећам се како је један старији морнар узимао у заштиту надвојводино људско достојанство, које је изгледало угрожено и доведено у питање пријетњом смијешнога: „Ну, бога ти! како неће нашкодити надвојводи, кад је била таква морина да је нашкодило и једном псу на броду! Разумијете ли? повраћао је и пас

— а камоли неће надвојвода! — Питам: гдје је тај пас или тај надвојвода који би повраћали из идејних разлога?

Надвојвода је са својим ађутантом преноћио у нашој кући, и сутрадан, кад се вријеме нешто стишало, наставио свој пут. Тај његов једноноћни боравак у нашем мјесту остао је и за само мјесто и за наш дом незабораван, свијетао догађај. А за њега, вјероватно, само успомена на једну бескрајно тужну вечер и ноћ проведenu на крајњој граници људског насељивог појаса. Могу да замислим његову тјескобу за те једне ноћи пробдјевене у забитном гнијезду шћућуреном под стијеном сурог, голог масива који је зајахао за врат нашем мјесту, стијешњеном на уској траци земљишта између њега и дивљачног мора. Касније је послао, у знак високе пажње, своју фотографију (тешко алкохоличарско лице у свјетложутом оквиру од јелење коже с танким златним рубом), која је отада увијек висјела над диваном у салону.

Ја нисам трпио ту просторију „која је видјела надвојводу”. Њена зидна таписерија испреплетаних болесно плавих и забајонски жутих шара покретала ми је клицу чисто физичке мучнине у желуцу. И мислим да поготову није могла смирујуће дјеловати на надвојводу, већ ионако смућеног морском болешћу. У тај сам се салон склањао кад би ми било због чега постало неиздрживо у кући. Скутрио бих се у углу, иза наслоњача с навлаком, и дуго ћубио тако, у полумраку. Слушао сам како ме по кући зивкају и траже, како се питају гдје ли сам могао исплинути, и чудио се њиховом малограђанском одсуству фантазије, коме никако да сине гдје да ме потраже. Салон је био одијељен од благоваонице само танким ошито, налазио сам се на сам један корак од њих — али и тај један корак за њихову фантазију био је непремостив.

У благоваоници је преко читавог дана боравио, као њен тихи шумски дух, мој болешљиви стриц. Био је неколико година млађи од мог оца: између њих двојице умрла су два брата, у нејаким годинама. (Њихова имена знао сам с мраморне плоче на породичној гробници. Побуђивала ми је смијех помисао на те стричеве у кратким хлачицама или чак у повојима: према мом замишљању, појам стрица морао је као неминован атрибут имати бркове. Замислите дијете у *garde-enfant*-у с брковима!) Колико год је мој отац задао дједу јада и главобоље својим немиром, толико му је овај стриц, на сасвим други начин, наносио непрестану бол опомињући га стално на његов животни неуспјех. Наравно, о томе није никад пала ни једна једина отворена ријеч, али се осјећало да је то за дједа један од оних муклих болова који стално тиште и који трају читав живот, ако се никад и не спомињу. Крхка здравља, обазрив према свему и свакоме до границе смијешног, просијед откад год га ја памтим, брижљив до педантности у одјећи и у свему другоме, стриц је просједио свој вијек у тој просторији а да никад није осјетио ни журбе ни дуга времена, једнако као ни она стабљика филодендрона која у углу већ годинама безгласно живи, у устајалом зраку и духанском диму, пружајући беспомоћно на све стране своје зелене дланове попут неке сторуке Ниобе.

С прозора се пружао поглед на уски заљев и луку. На округлом столићу уз прозор увијек је лежао доглед којим је стриц — ко би га знао зашто! — с необичним занимањем посматрао долазак пароброда чим би се појавио иза гробљанског рта.

Поморачки син, ниједном није подuzeо какво дуље путовање морем. Али је зато са живим интересом пратио кретање лађа.

— О! Данас је *Либурниа* уранила читав четврт сата! — ускликнуо би с догледом на очима. Или, петком, на проласку теретне пруге за Левант:

— Што је *Најада* утонула! Ала је крцата!

Дуго је држао доглед на очима и ваљда у мислима путовао са својим лађама — Liverpool—Quebec 7 дана, Marseille —Batavia 22 дана, Hamburg—San Francisco 102 дана; и још даље, даље, у ко зна какве његове нереалне, фантастичне крајеве! ...

Стриц је годинама биљежио највишу и најнижу дневну температуру. Пред Божић и Ускрс исправљао је и употпуњавао спискове особа, родбине, ближих и даљих знанаца, којима је требало честитати. Имао је и мање, засебне спискове, за имендане, рођендане и друге годове. Како је био њежан и крхак, и свикнут на климу благоваонице, у њој је успјевао; отворен га је ваздух замарао. Имао је прелијепе његоване руке и употребљавао их с пажњом и поштедом. Прао их је небројено пута, као да са њих сапире неке невидљиве трагове злочина, и често их проматрао, разгледао их са занимањем, као да су му туђе и непознате. У врту иза куће, ограђену високим зидом, уредио је топлик у коме је узгајао свакојаке чудне и савршено бескорисне биљке; брижно им је регулирао температуру и одржавао им ону тешку, запарену атмосферу засићену топлим влагом. На њима је стрпљиво покушавао најразноврснија и најнемогућнија калемљења и оплођивања.

Умро је од неке чудне болести. Мало-помало губио је власт над кретањима тијела и покретима душе. Лежао је непомичан. Његови су се удови каткад покретали без његове воље, несувисло, као код ситног дјетета. Али због тог стања као да није много трпио. На махове је чак изгледао задовољан њиме. Каснија је потпуно изгубио сваку осјетљивост за физичке болове. До конца је сачувао присебност. Можда је налазио неко више задовољство, као неку супериорност, у тој својој нерањивости, у том стању без нужда и жеља.

IX

анас је тмуран дан. Ноћас сам осјетио како се мијења вријеме. Негдје из велике даљине надолазило је нешто мутно и склупчано, пролијетало мимо мој притворен прозор, налијетало на крошње дрвећа и носило се с њима мрсећи им грање у муклој, мутној ноћи.

Али неће дуго потрајати: сутра ће вјероватно опет бити ведро.

Лијеп и ведар дан предосјећам дуго унапријед. И спремам се за њ, као што се сеоска дјеца спремају за недјељу, за бијелу недјељну кошуљицу и за кротку звоњаву звона с цркве на главици кроз проријетки ваздух прамањетног јутра.

Саосјећам с дрвећем. Мислим да и оно дуго унапријед слуги промјене времена.

Често сам се у дјетињству замишљао као дрво. И чинило ми се да тачно осјећам што осјећа дрво, само што оно није тога свјесно и не зна да то изрази: стојим тако у шумној, мркој ноћи, слијеп (јер дрво сам замишљао увијек слијепо; оно има силно истанчан опип, осјећа и најмањи дах вјетра, и најлаганији срх зрака који проструји по његовој наоко грубој и бешћутној кори или прошара међу његовим грањем; оно слуги у далекој ноћи и најмањи шум вјетра који још није наишао на њ — али је слијепо); стојим, дакле, тако у ноћи, раширио гране-руке као нека тицала, као неке антене, и слугим промјену времена која се завргла тамо негдје далеко, далеко, над сухим пјешчаницима пустиње или над ледењацима сјеверних мора, предосјећам унапријед угодну која ће се, кроз борбу циклона и антициклона, најзад излећи, и већ као да ћутим на отврдлој кори свога дебла и на осјетљивом лику својих младих грана како их с једне стране захлађује први слабаши пирак хладне струје што издалека наилази, или како их с друге стране запахњује питомији дашак мекшег времена. Понекад сам, у јесењем сумраку, на узвисини изнад нашег мјеста, склапао очи и пружао руке с раширеним прстима наоколо у сумрак, и замишљао да сам дрво. Можда сам и желио да будем дрво и да поживим његовим слијепим, дубоко чулним животом.

Касније, у вреви живота, као да потпуно заборавимо на пејзаж, потпуно изгубимо везу са стаблима, с природом око нас. Занима нас само човјек, го жив човјек, с његовим срцем пуним стрепња и немира и страсти, с његовим вјечитим неспокојством и непрекидним мотањем и треперењем и свјетломрцањем чуствовања у њему. Тада нам се људске јединке, са теретом својих душа, крећу кроз празне, пуне просторе, као у књигама Достојевског. А под старост, опет прогледамо на природу. То је као једно поновно рођење.

Да. Сад ме све више занима пејзаж, а све мање људи у њему; све више стабло, или памучаст облак, или боја неба, или плави обрис брда у даљини, а све мање човјек. Ваљда смо једно другом већ све рекли.

Осјећам поуздано да ће сутра опет бити сунчан и ведар дан. И радујем му се, као сеоско дијете недјељи са чистом бијелом кошуљом.

X

лутња ме није преварила: освануо је ведар дан. Јутрос је рано упао к мени у собу млади доктор, свјежа, насмијана лица. За њим, у отвору врата, два болничара у бијелим капама.

— Дошли смо да изнесемо овај други кревет. Тако, сад можете бити мирни; никог вам нећемо увалити у собу.

Болничари су пограбили кревет и изнијели га. За њим је остала празнина. Позамашна, четвртаста — таман онаква какав је био кревет. Тако бива увијек кад нешто нестане: за њим остане празнина онаквог облика каквог је било оно што је нестало. Тако бива и кад нам неко умре. Тако бива уопће кад се збрише један реалитет: на његовом мјесту остане празнина тачно његових црта, лика и обичаја, и сједи на његовом мјесту за столом, као дух умореног Банка, и зури у нас...

Доктор је приступио ближе к мени, свеједнако насмијан и расположен, са здравим лијепим зубима. Дохватио ме је за пулс — овлашно, из реда и навике — и ведро ме упитао:

— Но, како је? Сад је боље, зар не?

— Боље, боље, много боље. Већ готово сасвим добро. Хвала вам, докторе.

— Но, видите! А кад оздравите, нешто ћете нам свирати.

— Хоћу, докторе, врло радо. Хвала вам... — одговорио сам, неочекивано ганут.

Руковао се са мном, срдечно, и још увијек са широким осмијехом пуним здравих зуба. Али ипак, учинило ми се, нешто мање ведрим него на почетку. Можда је на њ бацило сјену моје гануће.

Такнула ме његова љубазност и обазривост, коју редовно не можемо тражити од људи свиклих да по свом звању вјечито гледају људској патњи и смрти лицем у лице. Схватио сам: оно о свирању речено је само зато да се, као успут, каже оно „кад оздравите”. А оно „кад оздравите” укључује у себи прећутну тврдњу, љубазну а савршено безобвезну: „Оздравит ћете.” Хвала му и за то. Болесник воли и такав површни оптимизам.

Слушао је, ваљда, у докторској благоваоници, у дан дежурства, нешто о мени, и то му је побудило неки сажаливи интерес. Зацијело је и он чуо причу о трагедији виртуоза који је несретним случајем, или несмотреношћу, на веселом излету кад се најмање томе могао надати, изнаказио руку, и тиме се упропастио и онеспособио за даљу

каријеру; и то управ у часу кад је већ стајао на прагу славе — итд., итд. Обична слатка прича, добра за шипарице и за последње странице седмичних илустрација. И кадра, чак, уз неки минимум спретности, да човјеку донесе кудикамо више славе него што би му икад могла донијети промашена каријера. А може уродити још и том неочекиваном благодати да човјеку понуде да игра сам себе у филму, да изиграва сам своју „трагедију”. Ето, што све може да донесе једна сретно потрефљена несрећа!...

А вјероватно је чуо и за мој страх од собног друга. И то га је навело на пажњу према старом умјетнику-пробисвјету, па је удесио тако да му у соби друге класе пружи нека предимства прве.

Баш му хвала. Јер доиста не могу више да гледам лица спавајућих. Колико ли сам се само напатио за оних пет-шест дана што сам имао собног друга! На њему сам видио, уобличено и вањски уочљиво, моје рођено унутрашње лице, моју властиту затајену нутрину. И мада сам ја њега настојао да унеколико утјешим, да ја њему нешто олакшам, трпио сам можда не мање него он сам; и то, често, више због њега него због себе. Лица спавајућих не лажу: тек на њима видимо праву биједу њихових сопственика. На јави, наша су лица затегнута било каквим свјесним хтијењем или несвјесним стремљењем, оживљена било каквим циљем, намјером, настојањем, па макар настојањем да скрију свој прави изглед, свој истински израз; маскирана каквим више или мање намјерним изражајем. Осјећај је на њима или затамњиван, или претјериван, али увијек кривотворено. Тек у сну, кад је ископчана полуга воље, кад је наше тијело без обране, препуштено на милост и немилост окружности туђег ока и туђе радозналости, обезоружано као богаљ који је пред спавање ископчао протезу, кад се с наших лица сапери њихов заштитни израз — како ли тек тада биједна изгледа људска машина! Незаштитено, беспомоћно, као презава окрвављена ткива корњаче ишупане из њена оклопа. Кад сан изглади нашу лажну крабуљску нацереност, кад поравна гримасу бора сложених у осмијех, кад попусти грч хотимичности — како ли тад из скровитих дубина исплута на лице присна брига човјекова, његов рођени удес! На такав приказ увијек ми се навраћа помисао да би лица спавајућих, из пијетета, требало самилосно застријети марамом, као лица умрлих.

Страшно је бдјети уз бок некога који спава. То је одувијек рађало у мени неки панични провалијски несразмјер. Присуство нијемих дубина подсвијести, у којима се биће спаја са праисконским, помало исплива на површину, и у нама буди неку језу антидилувијалне пустоши. То је можда једна од најболнијих страна брака. Између уснулог и будног супружника, једно другом надокхват руке, легне удаљеност од читавих еона, од читавих геолошких доба. Влакна вегетативног прорасту ткиво свијесног живота као голем тумор, и рана се на површини свијеснога сабласно шири, наочиглед расте и расте језиво нечујно, као рупа на дудовом листу под устима свилене бубе.

Не, не могу више да гледам лица спавајућих. У полусну ми каткад излазе пред очи низови и низови уснулих лица, виђених ко зна гдје и ко зна када, лица блиједих рањеника, лица умирућих, лица која сам виђао по болницама, по ратиштима, по војним пољским превијалиштима, низови лица с печатом патње и бола. Колико ли нијеме истине на тим лицима!

За вријеме прошлог рата, после Марне, Вердена, Иперна и других големих касапница, као члан неког одбора походио сам рањенике и избјеглице по болницама и опоравилиштима, по избјегличким логорима, по заводима за ратне слијепце који се опет оспособљавају за живот, или опет привикавају на њ. Гледао сам на њиховим лицима лепршав одбљесак демијургова зрцала. Каткад сам покушавао да их разонодим мојим свирањем. После вечере, на којој би ме задржали управници и љекари, зажелио бих да ме опет проведу позаспалим дворанама. На прстима, сасвим тихо, прошли бисмо мимо дуге редове кревета. Колико људске туге на тим разоружаним лицима!

Сретан сам што сам опет сам у соби. Јер уистину више не могу да гледам лица спавајућих. Запажао сам, код случајног ноћног другарства с непознатим људима, у каквом трећеразредном хотелу, на каквом скупном ноћишту, како брижљиво крију један пред другим лице. Брижљивије него што скидају умјетно зубало, брижљивије него што скривају лисницу под мадрац. И, спремајући се да заспу, један од другог окрећу лице к зиду или навлаче преко главе поњаву. У таквим ми је случајевима ујутро долазио порив да другу са спавања рекнем: „Човјече, буди миран: нисам ти видио лица док си спавао.” И да затражим, заузврат: „А ни ти мени, је ли? Је ли да ми ниси видио лица?”

XI

иноћ сам се, лежећи у мраку, дуго забављао настојећи да тачно изазовем пред

очи плафонске сликарије благоваонице из дјетињства. Видио сам јасно пред очима до у танчине те сликарије са фантастичним птицама и гирландама воћа и цвијећа, а у средини глоријет на класичном ступовљу, у језиво смионом перспективном скраћењу, с оштрим, непобитно увјерљивим сјенама и с управо зеуксисовски несмиљеном обманом просторности. То је био рад чувеног прекоморског мајстора-декоратера, једна од умјетничких дика нашег мјеста. Мајстор се звао Спавента. И сјећам се предодбе смућених, олујно узнемирених барокних небеса коју ми је, не знам зашто, то презиме изазвало.

Памтим, окрутно памтим — као што се већ окрутно и неоткупиво памти из дјетињства сва сила ствари од управ никаква значаја и вриједности! — сваку најмању шару, сваку најмању вијугу и коврчу на тој плафонској сликарији. Остале собе у кући током времена су премазиване, али благоваоница је увијек остала поштеђена, још од праједових времена, да се не би уништиле те прекоморчеве мајсторије. Плафон је био поцрнιο од деценијског духанског дима и од људских испаривања, и зато је та просторија била некако топлија, интимнија од осталих. Мрка чађава патина подавала је баршунасту мекоћу стијенкама те херметичке кутије за породична збивања, и као да јој је пригушивала гласове. Њеној лијеној, устајалој дражи, која је слична на доброту топла и угодна гроба, нису могли да се отму чак ни најмлађи. Облаци духанског дима скупљали су се и лебдјели под стропом, с плавичастим опалским преливима. Одувијек ми је било драго то шимерично опалско прелијевање, и одувијек сам подлијегао његовој моћи да нас превезе у сфере иреалнога. Зато сам ту исту опалску замагљеност волио и у чашама с мастиком, која се у љетна поподнева послуживала уз црну каву у тој благоваоници. Чинило ми се да и у самом укусу воде с мастиком осјећам неки одбљесак нереалних, шимеричних простора, па сам је пио и онда кад нисам био жедан, као из неког дуга према безграничноме. А вјероватно сам највише због мастике волио и бакиног брата, отмјеног старог господина из породице што се прије више деценија доселила преко мора, који је, уз остало, имао и малу дестилерију етеричних уља. Његов посао сматрао сам позивом и држао га необично племенитим. Бакин брат изгледао ми је у неку руку као магијски стваралац плавичасто замагљених даљина, у којима се крију тек наслућени непознати простори. Још и данас мила ми је његова успомена. Свакако, то неће бити само због мастике; био је и иначе углађен, благ, осјетљив човјек. Али несумњиво у томе и мастика има свој удио. Поослије његове смрти наслиједио га је син, незанимљив особењак и шутљивац без шарма, повучен и утуљен нежења; а његово туђење од друштва и самотарство нису имали баш ништа од оне унесрећене, нијемо патетичне издвојености која на дјечаке у пубертету зна да врши толик ути- сак. Шутио је онако као што шути јаје или столица. Звао сам га ујком Бертом. Он је, рекох, наслиједио старог господина у фабрикацији мастике. Али мастика није више била она иста: промијенио се мађионичар, па се промијенила и

мастика. И мађионичареви чини нису више били извори чудâ, већ продукција обичних, свакидашњих, баналних ствари.

У нешто касније послеподне, након сат-два сијесте и спавања, у благоваоници су се окупљали дједови пријатељи и сарадници из опћине, људи лијепо оцртана профила, с његованим, достојанственичким брадама и с крупно набраним обрвама. Хијератички одмјерено савијали су цигарете из тула табакера и пушили их на своје јако пожутјеле цигарлуке од слоноваче; а што су цигарлуци били испушенији и жући, то је већа била цијена и самим цигарлуцима и њиховим сопственицима. Никад касније нисам видео одједном на окупу толико маркантних профила, толико набраних чела, и љепше његованих брада. Диван материјал за читав низ ленбаховских портрета! Али ја као да сам доста рано наслутио једну резонантну празнину иза тих карактерних чела. Једина њихова добра и уважења достојна страна у мојим очима била је та што су неуморно продуцирали оне плавичасте облаке опалских прелива који су њихали под плафоном слутњу замагљених даљина. Може се рећи да су ти људи пропустили свој вијек, онако као што га неко прокоцка или пропије. Имао сам осјећај да у тај свој потпроизвод, у те облаке дима, издахнују најбољи дио себе; своје аспирације, своје уздахе, саму своју душу. И био сам зато у неку руку захвалан. Касније сам слушао да су то били ваљани и честити људи, „либерали доброг старог кова”, и да су на кружоцима таквих „либерала доброг старог кова”, по читаоницама, по собичцима иза апотекарских преграда и сличним благоваоницама широм земљине кугле, деценијама и деценијама лежали удеси свијета. И да је то било златно доба човјечанства.

Пушили су, дакле, и пушили, набирали и набирали чела, кашљали и искашљавали се у басу; и уз то расправљали о комуналним пословима и о свјетским догађајима, које је, једанпут седмично (четвртком послје подне) доносио Лојдов пароброд на страницама *Гласа грађанина*. Загријевали су се у дискусијама око повишења тржне таксе, око шиљања поздравних брзојава црногорском књазу или протестних брзојава у Драјфусовој афери, а касније с узбуђењем пратили смиона успињања на Килиманџаро и Рувензори или експедиције на Јужни пол; индигнирали се над судбином храбрих Бура и пружали им свесрдну моралну подршку своје пуне и безусловне солидарности. И све су те побуне и заноси, протести и индигнације умиралли међу зидовима те наше благоваонице, под капом плавичастих облака дима — уколико нису могли да се преточе у текст једне брзојавке, било поздравне било протестне. А у свим тим расправама и дискусијама имао је на концу одлучну ријеч мој дјед: јер је био начелник, и јер је био напрасите ћуди. Осим тога, налазио се у властитој кући. А кад човјек бар у властитој кући не би имао право, шта би у ствари и имао од тога што је у својој кући? Пушили су и пушили, неуморно претварали килограме шкије у облаке дима, и кад би тако намирили извјестан број — тад би умрли. И тад се на опћинској вијећници и на читаоници клатила тробојница оборена на пола стијега.

Мутно се сјећам једног драматичног поподнева кад је, послје неких избора, по казни премјештен један учитељ, њихов ватрени присташа, који се у изборној кампањи и одвише залагао за њих. Из дугог вијећања у тој благоваоници родио се општар протестни брзојав. Један његов пасус био ми се нарочито урезао у памћење: „Данас учитељ Змајчић остао без крува и крова. Најогорченије протестирамо проти нечуеном насиљу.” За дуго времена послје тога, усред игре би ми саме наврле на

уста те ријечи, па сам их бесмислено понављао, не успијевајући никако да их се отарасим.

У то златно доба човјечанства, све што се догађало, догађало се далеко. Људи су били поразмјештани на својим шаховским пољима, мирно су сједили у својим претинцима, преграцима, преградацама годишњих доба, чиновних разреда, дневних хорара, и није било те силе и тог догађаја који би могао човјека спријечити да у одређени сат узме одређену жлицу сирупа против кашља или одређену пилулу против лијености цријева, или да сачека испред цркве супругу с вечерње. А читава потреба за доживљавањем, читава потражња мисаоне и осјећајне машине за догађајном материјом коју ће она прерадити и испрести, намиривала се увозом из далеких крајева. Сва та сировина — па био то месински потрес или бурски рат, потонуће трансатлантика или поплава Жуте ријеке — све је то долазило извана. Морила ме питалица: је ли то стога што смо ми овдје некакав привјесак свијета, његово слијепо цријево? Или се и у другим странама кугле земаљске „догађајем” зове само оно што долази издалека, док се најближем, оном што нас непосредно окружује, не признаје достојанство „догађаја”? А можда се и код нас нешто догађа? Можда и код нас шарају некакви потреси, тону некакви трансатлантици, преплављују некакве ријеке, само што ми то не запажамо? — Тјескоба безгласног доживљавања „кроз стакло”: проматрање зеленкастог живота у акварију. Кошмарски зачарана непокретност збивања. Чудно расцијепљени доживљај близина-даљина: рађање носталгије за далеким.

Ја сам редовно присуствовао тим сијелима и слушао те разговоре, у дане кад није било сунца па дјеца из родбине и сусједства не би дошла на игру с плавим јабукама у ходнику. Ћубио сам међу тим старим људима слушајући често сами звук њихових гласова и примајући у себе саму кору њихових разговора. А успут сам зарезивао окрутном дјечјом оштрином сваку безначајну вањску појединост. Запажао сам како се у узбуђеном говору једноме треска чупегак никотином прогрушане брадице, или како се други већ три пута несвјесно машио за марамицом у џепу да се усекнуо, и како је сваки пут, заскочен објекцијом противника, обуставио ту кретњу и одгодио ту потребу. Ишчекивао сам кад ће поновити гесту, погађајући јој прави час према фазама јачег загријања или попуштања и одадимања распре, и добивао сам осјећај као да ја управљам тим његовим несвјесним кретњама. Тад сам по први пут доста јасно наслутио да прозирати људе значи отприлике исто што и владати њима. И чини ми се да сам већ тада осјетио како то може да и за нас саме буде неугодно и однекуд болно до те мјере да нас често сили да зажмиримо како бисмо малко расплинули слику стварности и омекшали јој крутост обриса. Оштро ми се засијецала у памет развезена врпца на дну дугих гаћа једнога, тачно сам знао број дугмета на прслуку другог. Примјећивао сам како је ономе што се у говору поиграва привјеском на ланцу сата пала на врх фризура над челом некаква ситна пахулица, и како је он неопазиче подноси, излажући даље своје разлоге с неумањеном озбиљношћу. Немирни прсти каткад би му застали, кад би живљи моменат у дискусији јаче привукао његову пажњу; привјесак би се закратко смирио, окренут или на страну на којој је била излизана камеја од агате или на ону на којој је била препукла плочица од зеленог малахита. А ја сам бројао испатке и покушавао да им погодим даље смјене. Знао сам да му жена болује од рака у утроби и да ће ускоро умријети. Замишљао сам како у ноћи лежи поред ње — она спава а он бдије — и у њој незауоставиво нешто расте, расте. (А докле ће, мили боже, тако то да расте? и како ће то да сврши? и што ће бити послвије?) То сам

сознање носио увијек будно у свијести, и ма шта он радио, ма куда кретао, гледао сам га увијек у знаку и под печатом тог скорог и неминовног удеса. Изгледало ми је чудно што он сам у загријаности дискусије на махове то потпуно заборавља, и настојао сам да по његовим кретњама, по изразу његова лица, по нервозном поигравању с привјеском, одредим тачан час кад му је мисао на тај удес опет исплутала у свијест. Чинило ми се да запажам како би му се најприје, прије него сама мисао, породила нека нејасна слутња те мисли: као сјена длана да је прешла преко обасјане плохе. Прсти би му нервозније узели обртати привјесак, брже би се смењивала излизана агата са препуклом малахитном плочицом. Лице би му одједном дошло кошчатије, испијеније, наочиглед је тамњело и најзад добивало спечену, печалну боју, као код тешких никотиничара. Онда би му избиле грашке зноја на челу, збацио би ногу коју је дотле држао преко ноге, а између њега и свега око њега залегла би нека нагла и велика даљина: то је био час кад се родила свјесна мисао. Замишљао сам као да је њен прилазак најављен потмулим ударом гонга негдје у његовој нутрини; и чисто сам напрезао слух не бих ли се и ја окористио којим изгубљеним титрајем. Повукао би се из дискусије — и физички би се малко одбио од стола бацавши се леђима на наслон столице, као играч кога не служи карта и који је одлучио да пропусти неколико дијелења без свог учества. Остали би настављали загријано своје расправљање не примјетивши ништа од свега тога. А кад би онај случајно обрнуо према мени своје пепелно, цијанотично лице, ја бих брже скренуо поглед и презнуо као мали звјерокрадица. Иако од најранијих година скроз сентименталан, и ваљда рођен с укусом за болећиву осјећајност (несентименталне људе, ма како они умни, способни, па и надарени били, одувијек сам нагонски осјећао као мање вриједне, заправо дефектне), у том оштром запажању чисто бих заборавио на чуствовање. Оно би се сад одједном трзнуло, с накнадном ужурбаношћу због грешног закашњења, и у појачаној мјери, готово с тежњом да надокнади пропуштено.

На столу у благоваоници стајала је, као украс, блистајући међу испијеним шољицама каве и пепељарама препуним чикова, сребрна кутија за бисквит у облику глобуса. На лаки додир скривене опружнице, горња би полутка нагло зијевнула и подвукла се под доњу. Кад би ми досадили разговори старијих и заморила ме моја запажања, узео бих се играти том кутијом. Небројено пута узастопце притискао сам опружницу и налазио као неко мало чудо у томе како се сјајна, испупчена облина горње полутке одједном преокрене и како, мјесто ње, наједанпут зијевне празнина: набубрела пуноћа облика нагло се преобрати у шупљину, у празан простор, у један мали бездан мрака, постојање се одједном прометне у непостојање. Небројено пута, велим, понављао сам ту игру, небројено се пута наслађивао и драшкао тим спремним, реским зијевањем једне мале, аутоматске смрти. Склапао сам очи да бих на танкој кожици вјеђа осјетио те мале запахе ништавила.

XII

Неке ствари као да су најбоље, најчистије, најизворније баш у предјелима гдје је

живот најголији а људи најсиротији. Тако сир, тако кајмак, тако млијечни производ уопће. Јер млијеко и све што је млијечно има неке везе с праизворима живота. Зато се они радо добављају из предјела који су исконски чисти и голи и, бар издалека посматрани, пастирски идилични.

Тако се у мом крају и дојиље добављају из тих предјела. Из сурог, голог планинског залеђа. Чист оштар зрак и глад у желуцу као да прочишћују крв и оштре вид. А млијеко, одатле, бива чисто и густо, крепко, кадуљски ароматично. Драгоцјено. Зато су људи радосни кад им успије руком да добаве дојиљу из тог предјела. Таква дојиља изгледа као да је сишла не из сурог пастирског залеђа, него равно из агамемнонских времена.

И моја је дојиља, наравно, била из таквог предјела.

Још дуго пошто јој је престала та мљековита функција, остала је у нашој крви да се брине око мене. Некад дојиља, сад ми је постала дадиља и друштво. И то најмилије друштво. Па и кад је најзад отишла од нас, опет се редовно к нама навраћала, по два пута годишње, каткад и на више мјесеци, нешто привучена приврженошћу према нама, а још више отјерана од куће оскудицом и мужевим наваљивањима да обађе своје старе гојенце и да искамчи какву помоћ и штогод одбачене одјеће за своју рођену дјецу.

Њена спорост и стрпљење дјеловали су благо на мој немир. Шала јој је била тиха и блиска дјетињој души; умјела је да погоди прави пут к малом срцу и да из њега изваби непосредну радост. Звао сам је бабом.

Понекад је дадиљи силазио у посјете муж, окошт, тамнопут сељак из планине. Био је то човјек од кратког разговора и крте гесте. Сваки његов долазак значио је за бабу и велику радост и извор живе муке. Док се он налазио у мјесту, била је у непрекидном узбуђењу и није јој силазио с ублиједјела лица и с болних уста израз страсне патње. Присуствовао сам више пута њиховим састанцима у њеној собици на тавану. Нисам тачно разумијевао њихова разговора ни право схватио што се међу њима одиграва, али сам имао јасно осјећање да се догађа нешто болно и узбудљиво, и тачно сам напипавао праву осјећајну вриједност тог збивања. Он као да јој је, промуклим гласом од несвикнутости на пригушено говорење, нешто пребацивао; уносио јој се у лице, са својим ниским, подозривим челом, а ја сам трпио од тог претјераног приближавања, стрепећи да ми је не запахне. Она се оправдавала, заклињала, увјеравала га, уздрхтала и ублиједјела дајући у то сву душу и хватајући својим влажним огњичавим длановима његове мрке и рутаве руке којима ју је од себе одгуривао.

У кући су у те дане говорили да баба све ради „у сампас”. Сједио сам јој у крилу, а миловања њене руке била су расијана и у њима се осјећала њежност од навике. Поглед јој је био далек и замишљен. Нисам успијевао да привучем њену пажњу, и на моје упорно зивкање одзивала се далеким, слијепим гласом. То ме је повређивало и бољело; у себи сам јој пребацивао нешто као невјерност. У тим часовима волио сам је невеселим жаром, а према рутавом брђанину осјећао сам јетку супарничку мржњу.

Све поклоне и уштеђевине је трошила на њ: куповала му је одјећу — грубо постављене „кружете” с двоструким редом металних дугмета и потковане ципеле, духан, земљане луле, велике перорезе с јелењим дршком. У памети ми је слика како је у својој собици на тавану брижно, дрхтавим рукама и с уздахом, слагала и одапиљала те стварчице. Али њему су стизали само мртви предмети: путем би се на њима охладио топли додир њених руку, и до њега — вај! — није допирао њен уздах.

Једном, у предвечерњи час — добро се сјећам тог сутона — док су се топли откуцаји заљуљаних звона таласаво разлијегали над варошицом, а жене по „балатурама” дојиле дојенчад на последњим, већ готово водоравним зракама сунца, родио се у мени по први пут панични осјећај. На раскрвављеном западу румен је стидљиво премирала, разгарала се, сито се гасила, и опет се ражаривала у потмулијој ватри. Тамо као да се догађало неко страсноболно крваво насиље. Големо црвено сунце тонуло је у море споро, језиво споро, некако неповратно, неопозиво. По хоризонту тетурали су тешки, пијани облаци, оморени и отешчали од оргијања, одозго тамни и вунасти, а одоздо јарко забљеснути сноповима сунчевих зрака. Ваљали су се по том разбојишту и омашћивали рубове гримизом и жеженим жутилом. Свијет иза мене као да је опустео: као да је тај болни запад исисао из њега сву крв и упио у се све зажагрене очи људи. Осјетих да ме с леђа бије хлад. Осврнух се, готово са зебњом: земља је била поплављена сутоном и покривена дугим сјенкама. Грдна тјескоба стиште ми срце: обузе ме осјећај опћег потонућа. Помислих да на свијет пада вјечна ноћ. Отада сам често доживљавао такве сутоне.

У један такав залазак сунца — мајка је била негдје у посјетама, тетке у цркви на вечерњи, а дјед је са својим пријатељима сједио пред читаоницом — остао сам сâм с дадиљом у кући по којој су већ поплутале модре млаке сутона. Дадиља је шетала моју узнемиреност кроз празне одаје, започињала приче, трудила се да ме забави и растресе како је боље умјела. Али те вечери нису ме задовољавале обичне бајке и редовне разоноде. Хтјело ми се нечег новог, дотад неосјећаног. Све у мени је жудило за некаквим открићем, стрепећи у исти мах од његовог објављења које се нејасно наговијештало.

На сјеновитој страни куће била је једна вјечито закључана соба у коју дотле нисам ногом ступио. У њој је прије много година умро један бакин брат, њен миљеник, још младичак. Од сушице. Бака га је, не знам из ког разлога, била узела к себи у кућу; ваљда да јој буде лијек од усамљености. Његов младићки портрет, у модрој униформи завода у коме је учио, висио је у салону уз друге портрете.

Те вечери нешто ме је неодољиво вукло у ту закључану одају. Молио сам и молио дадиљу, док најзад није попустила и откључала. Кад униђосмо, на прстима, соба нас је запахнула својим хладом и лаким дахом плијесни; у зраку је лебдио изблиједјели

мирис етера. Покућство је било наслагано без реда, кревет растављен, а преко њега пресумићени мадраци; један крај собе потпуно испражњен, на поду велик лавор, а над њим на плафону мрља влаге око пукотине из које је за јачих киша прокапавало. А преко свега дебео слој прашине. На зиду је висио још један портрет бакина брата, али незавршен; чинило ми се да је истинитији од онога у салону, некако голији, непосреднији; на њему није било осмијеха. Наивно сам помислио да се осмијех на сликама ваљда наслика најпослије. Очи су гледале право у нас, кроз нас, као што гледају очи човјека изведена из самице. Однекуд из угла — нисам могао тачно одредити правца — чуо сам марљиви рад црва. Мало послје — ко би га знао зашто — он је престао; имао сам осјећање да нас невиђен проматра.

Упитао сам дадиљу, шапатом, несвјесно је вабећи да заголица у мени пробуђену језољубиву жицу:

— Баба, има ли чега у овој соби?

Она је схватила.

— Има — рекла је тихо. А ја сам јој висио с усана.

— А чега има? — дахнух још тише.

— Има — настави баба повинујући се мојој жељи чак и у падежу који је био постављен у питању. — Има... *једнога Бућка!*

Бистар дјетињи смијех као сребрно звонце. На бабиним сјетним очима одбљеснуо се златасти одраз осмјеха с њених уста. Својом благом руком повела је моју устрепталост и свратила је на лаку стазу дјетиње безбрижности. Моја запета напрегнутост расплинула се као чудом и разбила се о њен тихи осмјех и кротке очи.

Једном њезином ријечју, Бућко је био створен. Стајао је ту, пред нашим очима, жив и уобличен. Видио сам му широку, неправилну главу, коју су правили још широм његови просиједи солупи, смијешни и недоликујући једном дјечаку; видио сам његове округле, зачуђене очи, његову кудраву најежену косу, његов кратки, наивни носић; а под њим танка уста нестална облика, вјечито немирна, спремна да лаким прелазом приме израз веселости или гримасу плача. Видио сам његове дуге, нескладне руке и раширене ноге, на којима је набадао као на штакама. У ходу се немарно клатио, а у трку се размахивао рукама и решетао главом. Спријатељило нас је одмах и његово смијешно лице.

— Хм! Бућко!

И опет сам праснуо у смијех.

Отада, Бућко је постојао. Једна једина бабина ријеч имала је моћ да га одједном и из ничега створи. И, као и све што је једном створено, као и све што је у једном хипу само помишљено, он поживје. И живјет ће до конца, неопорециво и неуништиво.

Бућко, дакле, поживје својим животом, проводећи дане како је знао и умио, са својим нагнућима, слабостима, особеностима, са својим несташлуцима, са својим стрепњама, и жељама, и тјескобама, са својим сумњама и неодлучностима, са својим мислима и вјеровањима, са својим смијешностима и наивностима; и надама, и боловима — богме, као и сваки други створ. Сваки га је дан употпуњавао, свако му је вече (јер о њему сам највише мислио пред спавање) придавало нове црте и доприносило нове појединости. Упознавао сам мало-помало његове навике, његове склоности, његове нетрпељивости, сазнавао потанкости о његовом животу. И тако сам на концу знао како би у свакој пригоди реагирао, што би у датом моменту рекао, како би у датој прилици поступио. Задржавао се понајвише на стрмини иза куће, под прозорима сјеновитих одаја. Није био наметљив ни превише бучан. Био је прилично неуредан, немаран, нимало амбициозан, и било му је готово сасвим свеједно како тавори. Ми дјеца (јер убрзо сам с њим упознао и другу дјецу из својте и сусједства и причао им сваки дан понеку нову згodu о њему) често бисмо му се наругали, понекад и обијесно, и безобзирно. А он би се само одврнуо од нас и одгегао разјађен уз бријег, решетајући главом. Што је доста ријетко код дјеце, знао је и шутјети. Каткад и по читаве дане. И његове шутње биле су можда значајније од његових ријечи.

XIII

Навече пред спавање, на плавичастој ивици између сна и јаве, најјаче се разигравала машта. Дошао би ми аветињски спор и учаран ритам живота око мене: непознат немир покуцао би на прагу свијести, као наговјештај једног катаклизма. Кроза ме би прострујао хучнији ритам: слутња да негдје ван нашег ускога круга постоји други један простор и тече друго једно вријеме. Тамо се — вај, без мене! — догађају велебна свијетла збивања!

Под плавим дјетињим креветом протјецала је понорница: корабља на рјечини времена. А слутња тог другог простора и тог другог тока збивања рађала је неки мучан несразмјер, болну и чежњиву подвојеност бића. Овај наш живот, и ритам овог нашег круга, па и живот и ритам сваког другог круга, ма колико живљег и збивањем богатијег од овог нашег, и опет је само један диони живот — само један мртви рукавац времена. И одатле: прва мутна распињања жудње за свеприсутношћу: о, бити у самој језгри догађаја, у тачки гдје се стјечу и укрштавају све нити! У самом средишту гдје се зачиње вријеме, гдје се из руку вјечности одвија његово клупко!

И тад би се распјевала безимена носталгија. У њој као да су били чудно удружени и жудња за непознатим и жал за неповратним. Постајала је неиздржива та спутаност реалним, та заробљеност садашњим часом, и то заточеништво у уским границама тијела. Сваки тренутак што је одмицао бивао је силно драгоцјен, ненадокнадив; све што се ма гдје одигравало као да је у неку руку мени прикрађено, мени одузето, украдено од мог рођеног живота. Свака мртва ствар око мене добијала је тада живо срце и у њој су дамари одбројавали часове неповратног. Требало се трзнути, пренути. Требало је смјеста, неодложно нешто учинити, подузети нешто у том поводњу времена. Дићи се, и не часећи часа кренути. Кренути, као на откупљење једне половине мене, закопане негдје у васиони, давно, прије свих времена...

Прве галактичке сањарије. Прва мађионичарска поигравања с бескрајно великим и бескрајно малим. (И то не бескрајност као представа мртвих, статичких олина, већ искра живог дјетињег немира, као неуморни коефицијент који вртоглавом пожудом умножава и умножава, унедоглед). У тим размјерима, ишчезавало је и губило се стварно и свакидашње. Цео наш стварни простор, с нашим малим мјестанцем шћућуреним подно голог масива, и с читавом земаљском куглом, и читав људски род, с огњицама својих жудња, с понорима свога бола и с буктињама својих радости, и наше „бескрајно велико“, „безгранично“ — привиђали су ми се као сићушни атом твари у нокту малог прста неког огромног звијера; који, са себи сличним бићима, у неком вишем, своме свијету, са врућицама својих жудњи и с понорима свога бола и с буктињама својих радости, и са својим „бескрајно великим“ и „безграничним“ — и опет није него атом нокта неког бића још вишег реда; а ово, са своје стране, долази у исти такав однос према једном још вишем свијету. И тако без краја и конца.

Од тих замишљања хватале су омаглице и понестајао дах. Нејако тијело сво је дрхтало. Слабила је сила што држи на окупу његову цјелокупност, удови су хтјели да се распу и растуре. Читаво је биће стремилло да собом, као лаганим проријетким плином, испуни простор. И тај је порив растварања, раздвајања личности био тако снажан и тако стваран, да сам осјећао потребу да ме нека груба и слијепа физичка сила споља са свих страна притисне, да ме згруне, да ме сузбије натраг у границе тијела. Много година касније, кад сам гледао мрке раднике на плантажама како се тресу и поскакују на шуштавом лежају сухих лијана у канџама тропских огњуштина, те по неколицина другова посједа на болесника да му савлада то изнуравајуће трескање и треперење, чинило ми се да у том тресу препознајем старог знанца из дјетињства.

Још и данас, послије толико година и послије толиких стварних и крутих удараца, чини ми се да никад касније нисам доживио силнијег осјећавања и страсније патње. Реална животна страдања, тегобе практичног живота, нешто су сасвим друго. И, усуђујем се рећи, нешто много мање. А можда ни дан-данас не бих имао смјелости да то кажем кад ме читав досадашњи живот, са свим његовим искуствима бола и доживљајима патње, не би на то овлашћивао. Ако човјек ни по коју цијену не би желио да се врати у дјетињство, ако би чак пристао да се врати у ма које друго доба и ма коју другу ситуацију свог минулог живота радије него у дјетињство, мислим да је то највише и у првом реду баш због те немужте и безимене дјетиње патње.

Било је сијасет религија и филозофија које су тврдиле да човјек има душу, и да је та душа бескрајна и бесмртна. А често ми је бивало чудно што никад и нигдје није постојало вјеровање да дијете има бескрајну и бесмртну душу, па да је касније, кад одрасте, изгуби. Дјетињство је пуно бескраја и бесмртности као увала заплуснута вјетром са пучине. Дјетиња је душа сва саткана од љескања бивствовања и небивствовања, сва натруњена одблесцима вјечнога. Тек много касније схватио сам да је то дјетињско осјећање — тако пуно патње, и тако близу и ништавилу и неуништивости — у ствари било само љескање, и мигљење, и треперење оног силног, грдног, неуништивног осјећаја живота у мени, и оне страховите, неутаживе жудње за њим. Оног осјећаја живота који ме је, макар и неспознат, непрепознат, макар и прерушен у своју супротност, у игру потитравања с ништавилом, у жеђ самоуништења, кроз читав живот витлао и пратио.

XIV

о сунчану дану, смрт се дјетету привиђа као немогућност, као чисти бесмисао.

Осјећање властитог бића у дјетету тако је јако да рађа осјећајем неуништивости.

Дјетиње *ја* не подноси негације. Помисао престанка просто је неспојива с осјећајем постојања: та његова суштина, сама његова срж, и јест баш у томе, у том виду неуништивости, у том осјећају вјечног трајања.

Смрт је само за друге. Она припада *не-ја*. Она је својственост, она је, штавише, баш најприсније обиљежје оног широког, пространог, небројеног *не-ја* које наспрам нама и свуд око нас стоји. Смијешно! Чиста протурјечност, апсурд! Како би се *ја* одједном могло да преобрне у своју сушту супротност — у *не-ја*!

Да, смрт је само за друге. Ма које од лица наднесених над огледалом језера може да нестане. То ће бити болно, то ће бити жалосно, али, на концу, то је само нестанак једне јединке, и ништа више. То је, најзад, и сасвим природно. Све друго и даље траје. И, најчешће, сасвим непомућено и непоремећено траје. Али ако *ја* затворим очи, одједном нестаје све. Просједа се читаво језеро. То није (та схватите, људи!) само моја смрт, то је катаклизам свега! Нашим нестанком нестаје све, баш све, па и само мјерило постојања и непостојања. Оно што времену даје ток, то су куцаји нашег срца у њему: оно што простору даје просторност, то је кретање наше мисли кроза њ. И стога, нашим нестанком не остаје упражњено тек наше мјесто у простору, већ се сам простор одједном спљосњава у беспросторност, у непостојање. Јер простор и вријеме пуки су жичани скелети, кавези у којима су заробљена наша бивања и наша доживљавања — крхки кавези који се ударцем длана склапају у бездимензионалност. — Смијешно! Ко је само могао измислити смрт!

И дијете, се смије тој кукавној измишљотини приглупих, поземљушних људи.

Гледао сам плавокосу девојчицу у жалости због смрти добре баке. Плакала је уз мајку растрљавајући стиснутом шачицом сузе по лицу. Од напора јој се оросило чело и улијепило меко паперје на ивици косе. Онда се нешто заиграла, и час касније већ је гледала у чуду мајчину жалост: „Што плачеш? Та није умро Бог!” — Нису је схваћали.

Па јасно! Сасвим јасно! Умрла је само једна — ма колико драга, ма колико добра — бакица. Једна јединка. Није умрло сâмō начело постојања!

Али, ако умremo ми — е, тад је већ ствар сасвим другачија!

Јер, на свијету (укључивши ту, дакако, и свемир), има свега изобиља, па и бесконачно много. А свемир је тако знатан, да нема те појединачне ствари чији би нестанак он уопће и осјетио. А тако је простран и богат, да нема ствари којој се у њему не би нашла

замјена, надокнада, двојник. Само је једна ствар јединцата и ненадокнадива у свемиру: то је *ја*. Доиста, у читавом свемиру постоји само једно једино *ја*. И, уједно, (гле чудна случаја!), то је *ја* у читавом свемиру једина ствар која постоји само у једном јединцатом примјерку. — Чудно! Чудно, али ипак тако!

(Послије много година посјетио сам ту исту плаву дјевојчицу у болници. Живот је био прешао преко ње; умирала је од рака у утроби. „Извадили смо из ње све што се дало извадити!” рекао ми је у ходнику доктор. Два црно заобручена ока лежала су као двије рупе у јастуку. Гледао сам је као шупаљ дуд, улиште клица смрти. Ето, и некадашња плава дјевојчица са сунцем у коси сада је постала само једно драго, убого, прегажено *не-ја*!)

Детињство — прегршт бесмртности!

Смрт преза пред ведрим дјетињим оком, расплињује се од зрачења дјетиње душе. Дијете је заштићено од ње, заогрнуто у плаву хаљиницу бесмртности. Ипак, у облачне дане, кад су дјеца шутљива и тиха, она неопaziце уклизе у малено срце и јавља се у нејасној ствари бивствовања. Дијете је не препознаје, још јој не зна имена ни слова, али већ се јежи од њезина хлада. Колико пута дјетињом душом промакне, незнана, смрт! И за њеним проласком, куд је она помела својим црним скутом, остаје вир празнине... Кажем, дијете јој не зна имена ни славе, али у облачне и бесунчане дане осјећа на лицу хладан дах вјетра за њеним проласком.

Негдје дубоко запретана у дјетињем бићу лежи једна ћелија у којој тиња бесмртност. А одмах до ње, у непосредном сусједству, друга ћелија у којој дријема смрт. Оне живе у добрим сусједским односима. И наизмјенице се јављају, огласују се из дубине — наша вјечита попудбина и наши стални сапутници, од почетка до краја. Њихов наизмјенични двојјев јесте предиво нашег живота.

XV

облачне дане, у дане смрти, кад није било игре у ходнику и причања о

Бућковим згодама или кад би ми досадили разговори стараца у благоваоници, луњао сам по тавану.

Тавани грађанских кућа — сабиралишта остатака смрти! Сандуци старе преписке, сандуци одјеће и ствари помрлих особа, ислужени предмети свакодневне употребе, које некакав смијешни малограђански пијетет чува устручавајући се да их преда старетинару или огњу. Јер малограђански сентиментализам мора да сваки осјећај веже за какав материјални предмет. Без те материјализације, без тог тривијалног оваплоћења, грађанину осјећаји исклизају из прста, расплињавају се. У томе је њихов идеализам: створили су најприје нека бестјелесна божанства, да би затим од њих направили материјалне фетише и идоле, читав један свијет табу-предмета. Човјек се пита: је ли било вриједно труда? Капа обожаваног мужа пуковника (покошеног, сасвим невојнички, од каквог проваљеног слијепог пријева) виси за вјечита времена на чивилуку у ходнику. Школске теке и сликовнице дјетета умрлог у спазмусима менингитиса у неком мемљивом заводу деценијама чаме заковане у сандучићима, у прабини и паучини поткровља; предати их доброј свеспасавајућој ватри која поштеђује од унижења, изгледало би бласфемија. Тај исти пијетет захтијева да језива фотографија на којој је ретуша драгој умрлој особи наказно изобличила уста и нанизала јој низ мишји ситних бисерних зубића, увијек виси над ноћним ормарићем и да се сваке вечери пред лијегање цјелива. (Сјећам се да је бака смјеста отпустила служавку која је трагове тих цјелова на стаклу фотографије мог оца збрисала истом мокром крпом којом је обрисала прозорска стакла). Али та материјализација осјећаја грађанину је, ето, неопходно потребна: прави, чистокрвни грађанин не носи у срцу ништа, ама баш ништа: осјећај нефиксиран за какав физички предмет постаје пука сјена, и човјек убрзо почиње да сумња у ре-алну опстојаност свог осјећаја, ако је доказују материјални предмет који га у себи утјеловљују.

А тавани — те старетинарнице смрти похранитељи су и чувари таквих материјализоваих успомена, храмови тог пијетета.

Колико ли смрти на тим таванима! Остаци давних шарлаха, давних дифтерија, остаци древних породичних туберкулоза, остаци дугих узетости. Ортопедски стезници, црно лакиране штаке, жути кожни потпасачи за херније постављени јелењом кожом, као парадне орме за чистокрвне касаче; кесице за лед, болесничка колица. У тим поткровним атмосферама као и у зимским баштама, још живе младићка грудоболна умирања у еуфорички повишеним температурама — расциктани галебови у пурпуран сутон. Стрпљива дотрајавања на логу узетости, дјетиње вреле агоније у љетна поподнева, заколутаних очију, у страсноболним трзајима, с орошеним увојцима над упаљеним можданим опнама; и сунце исјецкано на рибеж прикучених жалузија. А све ту изједначава у својој непристраности та прашна некропола с фестонима паучине, у

којој, мјесто када тамјана, вије мирис мачјег урина. Интарзирана болесничка собна столица поред позлаћених оквира несталих царева и надвојвода с олупљеном штукатуром и са својим упражњеним овалима; поломљени дјечји театар с луткама поред кинеског аутоматског ражња који никад није добро функционисао; старомодни женски сунцобрани љубопитно издуљена врата поред чиновничких парадних сабљица седефне дршке. А шешири, преразних врста и калупа, замјењују и заступају нестале главе; кожни ковчежић с чаком некаквог тетка официра, и двороги шешир некаквог зета тајног савјетника, и знојем прогризени панама подузетог дједа скоројевића. И, у једном углу, плава дјечја колијевка која је давно заборавила дјечје гакање, бездано празна, као пресушен бунар. И још — сва сила карниша за завјесе. Позлаћених и црних, глатких и канелираних, равних и извијених у лук, једноставних и богато ишараних, с токареним јабукама на крајевима; читави снопови тих карниша, које, недокучиво зашто, грађански пијетет љубоморно чува и побожно по- хранује по угловима, попут трофеја од заставица по музејима — фантастична коплја ко зна каквих несталих стијегова...

Све то лежи испремијешано и грдно збратимљено у заједничкој умрлости. И понекад се човјеку не чини без разлога што авионске бомбе, у своме ликвидирању датих склопова живота, начињу људске кошнице баш одозго, од поткровља.

Луњао сам по тавану и откривао у њему разне запасаје смрти. У том се поткровљу, на неки начин, родила и моја умјетност.

Међу хрпом осталих ислужених ствари, ту је лежала и једна стара дјечја виолина. Виолина оног бакиног брата што је умро у младићким годинама. Од његове смрти лежала је ту, у своме црном дрвеном сандучићу, сличном дјетињем лијесу. На једном од мојих истраживачких похода наиђем на њу. С неком зебњом отворим сандучић и узмем је међу руке.

Нагонско тражење лежи у немирним дјетињим прстима. Они хоће да све спознају опипом — прсти тих слијепца са широко отвореним очима — и да из сваке мртве ствари избаве њен живи глас. Рука ми бојажљиво посегну, као да ишчекује неко откровење, и прсти такнуше жице. Замније, изблиједио, крхак, њихов давно упокојени глас чудан, непоњатан. Задрхти у зраку, треперећи и премирући, распростирући се у све ширим круговима, ударајући о стијене и одразујући се од њих раздробљен и уситњен. Од њега се покрене разбуђен паук на својој тананој мрежи између двије греде. Дуго сам слушао тај глас, који је постепено малаксавао, замирао, блиједио, оклијевао малко на граници чујног и нечујног, и настојао сам да га слиједим и даље, у нечујном дијелу његова живота.

Не знам право рећи какво сам задовољство у томе налазио, али сам отада често осјетио потребу да одем у поткровље и да измамим из виолине покоји тон, који је дуго живио и треперио. Уображавао сам да један јединцати, сам по себи, увијек једнак и увијек једнако неосмишљен тон, може да изрази много тога, сву силу разноврсних ствари. Извабио бих један звук и подметао му најразличитије садржаје: и гле — увијек је одговарало! Тон је увијек говорио оно што сам ја хтио, увијек изражавао оно што сам ја носио у себи!

Често сам се у дјетињству распакао од музике. А бакица би тад узела ударати на клавиру нешто друго, веселије, или би промијенила плочу на старинском фонографу. Заориле би трубље и бубњеви каквог жустрог војничког марша — а ја сам свеједнако плакао!

— Та што сад плачеш? Ово је весело, живо — чујеш ли! Ово није баш нимало тужно!

Залуду! Настојао сам да суспрегнем сузе и да се тобоже разведрим, како не бих позлиједио њену добру намјеру. Али нисам успијевао. И извињавао сам се:

— Свака је музика тужна!

Сами звукови по себи на мене су тако дјеловали. Органски, као на оног паука између двије греде. И чинило ми се да је живахна, жустра, бљештава музика само у неком тобожњем, конвенционалном, вањском смислу весела, жива и бљештава, али да је она, у својој интимнијој бити, увијек, и безизузетно тужна. И да то, штовише, и јест њена права бит, да у том и јест права моћ музике, и њена права вриједност.

Из те моје преосјетљивости за музику (или, тачније, за звукове) моји су у детињству закључили да сам јако наклон музици, и доследно, без сумње, за њу надарен. И мислим да је то била прва исходна погрешка у читавој тој ствари. Јер држим да баш то, и можда једино то, није прави пут којим се улази у сферу музике, или било које умјетности уопће. Неко сам вријеме, касније, вјеровао да је то можда прави знамен за будућег извођача виртуоза. Али сам се увјерио да ни то није тачно. Умјетник треба да буде неосјетљив према својој умјетности и од ње нерањив, као што хирург мора да буде неосјетљив према свом занату и као што војника не смије да рањава његово властито оружје. Иначе то није прави, истински хирург, иначе је то неспретан војник, војник за невољу и од невоље.

Но изгледа да сам се прилично касно свега тога сјетио. Као што се уопште, по сили саме ствари, касно са сигурношћу освједочавамо о промашеном: о томе може да нас поуздано и до краја освједочи тек неуспјех. То би у неку руку значило да у свему, да бисмо дошли до коначне и сигурне спознаје, морамо ићи до самог конца. А то значи: до тачке неуспјеха. У том смислу, могло би се рећи да тек неуспјех заокружује, осмишљава наш живот, да тек неуспјех крунише наше дјело. Застати и ушанчити се на једној тачки прије тога можда значи не ићи до краја својих могућности, не остварити у потпуности себе. И зато, увијек даље! А у моме случају, мислим да је веома самилосно дошла та вањска, случајна несрећа која ми је повриједила руку и скврчила прсте колико је било потребно па да ми препријечи такозвану „даљу каријеру”. И мада је све друге тај догађај оставио у увјерењу да је вањски несретан случај био оно што ми је пресјекло даље могућности „управ у часу кад су се с највише изгледа преда мном отварале”, мене самога то није ни за тренутак успјело завести у заблуду и пољуљати у осјећају да је несрећа дошла баш у прави час, у час кад сам био допро до крајњих граница мојих могућности и када ни без тога не бих био крочио ни за стопу даље, у час кад је неминовно морало да отпочне срозавање. Милостив удес! Сад могу да свирам колико је довољно за скромније претензије: за добротворне сврхе, за провинцију, из које је таква врста умјетности и потекла и у којој је она код своје куће, за оне легионе усидјелица што по свим провинцијама свијета грију душе на Шопеновим мјесечинама.

Ту је моја умјетност увијек праћена помишљу и уздахом слушаца: што би тек било да човјек није овако унесрећен! А ја, наравно, нисам такав полтрон да бих се тим задовољно користио и то без поговора примао, већ увијек осјећам потребу да одлучно, и искрено с пуним увјерењем, то одбијем и да људе разувјеравам. Али сам ипак толико полтрон да, поред тога, осјећам и потребу да ми се то не повјерује. И ко зна шта ли све ја несвјесно не радим (с оном рафинираном лукавошћу коју познаје само подсвијест) да бих постигао да моје искрено увјерење не пређе на друге, да увјерљивост мог увјеравања ипак буде неувјерљива! А то је, ако се не варам, сам врхунац полтронства: не само увјеравати са сврхом да ти се не вјерује, увјеравати да би разувјерио, него још претендирати да средство за постизање тога ефекта буде твоје истинско увјерење и сушта искреност твојих ријечи. Обмањивање средством истине несравњиво је подлије него обмањивање средством лажи.

Али, изгледа, човјек не може да се ослободи лажи као ни своје коже. И по свој прилици ово је први пут што сам и самом себи ту ствар овако изричито и докраја признао. Снагу пуне искрености добивамо тек пред лицем нечег далеко важнијег, далеко пресуднијег од оног што признајемо. Можда тек пред лицем Оне напрам којој све друго постаје ситно и безболно до ништавости.

XVI

анас је недјеља. По свему се то осјећа. Дан посјета болесницима, дан доношења понуда.

Чујем промицање тапкавих женских корачића по ходнику, куцање на сусједним вратима; затим слиједи оно посјетилачко нарочито дискретно-обазриво отварање и провиривање кроз одшкринута врата милим очицама. А онда прве, без подлоге живахне ријечи при сусрету. Све то допире до мене сординирано, издалека. И, из ове моје сигурности, готово забавно.

Јер ја се осјећам доста безбједан. Овдје сам остао непознат или неоткривен. Ја дакле немам да страхујем да ће ико покуцати на моја врата. Наравно, осим ако се забуни, јер и то бива. Најприје ће се, сабласно полако и нечујно, спустити квака, затим ће се кроз процјеп помолити румено насмијешено лице какве обртничке супруге. Застат ће, под водоравно натакнутим недјељним шеширчићем, с понудом у чистом бијелом убрусу. А онај још на ходнику припремљени поглед милих очица којим ће ми повирити у собу неће стићи да се смјеста угаси чим уочи да ја нисам ја: кратак час бленуће у мене, па ће опет приклопити врата, али сад већ малко увријеђена. А поглед ће јој, прије него се врата сасвим затворе, ипак имати времена да постане одбојан, готово непријатељски. И тако ће се та моја вјечита бијела врата заклопити као надгробна плоча над једним непријазним изразом, чији ће отисак остати да лежи на мени док га не смијени каква друга импресија, и трајати једну своју малу вјековјечност.

А у убрусу ће, нагађам, бити некаква пита. И, по свој прилици, похана пилетина. Да, свакако похана пилетина. На ту бих се похану пилетину готово кладио. Јер грађанско (али зашто баш грађанско? вјероватно је то опћељудско) убоштво фантазије, у трудовима свог ненадахнутог довијања какву што бољу и прелеснију понуду да измисли, осјетило је потребу да установи један максимум, један оптимум понуде. Један апсолут понуде. И тако је рођена похана пилетина.

А недјеља има неки свој посебни, специфични карактер, који се осјећа и разазнаје у свему. То као да није један произвољно, људским споразумом утврђен дан, него надљудски, с вишег мјеста одређен. На селу и у варошици, у пустињи као и у метрополи, недјеље, ма колико различите међу собом, имају нешто основно заједничко. И то нешто као да не лежи само у људима, у кретању и мигљењу живог људског створа, већ и у природи, у читавом њеном ритму, па и у такозваним мртвим стварима. И у самом зраку у коме се труни златасти, љепљиви недјељни пелуд. У недјељу је сунце више сунце а тишина више тишина него у друге дане. Још у дјетињству чинило ми се да се у недјељу сунчане опекине на купању добију кудикамо лакше и брже него радним даном. У недјељу и бубе спорије гамижу, и сокови у билинама спорије струје.

Али нарочито је споро, љепљиво споро, и сво гњецаво од неке влажне топлоте, недјељно поподне. Чисто се грустим од додира његових грубих знојавих дланова.

Кад пређе подне, недјеља се некако згусне, узрије. Недјељно поподне је потенцирана недјеља. Могло би се рећи „зрела недјеља”, онако као што се каже „зрело љето”. А у таква недјељна поподнева сунчана тишина зна постати неподносива. Одавна је знам! Све око нас, заковано, брекће, све жуди, вапије за једним покретом, за једним звуком, покличем, треском, па да наступи извјесно једва ишчекивано облакшање. Да неко негдје крикне — па макар ко и макар што — да кукуријекне пијетао или да зањаче магарац. Макар да снажно залупе нека врата или прасне неко стакло — ма што, ма што, али само да то сунчано поподне затаљених уста добије свој жив глас!

Болничка чељад и послуга данас има излаз, или поштеду и полуодмор, лијечници су у току јутра завршили свој посао, преобукли се и отишли. (Упрли су нешто болесници од своје стране а нешто лијечници од своје, први малко интензифицирали своју болест а други своје услуге, па је тако, хвала драгом богу, до подне све сретно посвршавано.) Тек негдје, у неком мирном кутку, за сваки случај, куња млађи дежурни лијечник, и у досади учи енглески. У ово недјељно поподне и болесници се осјећају као на кратком допусту од своје болести. Јер знају да у недјељу, а поготову у недјељу послјије подне њихово болничко својство знатно попушта. Они што могу да ходају изишли су у својим модро испрутаним болничким хаљецима, и расклапаним папучама, одшврљали на малу чистину иза зграда, објахали клупице па се забављају помичући кажипрстом пилчиће по четворинама грубо урезаног *млина*. Други се изваљали на сумњивој болничкој трави (недалеко цвијета одбачена крпица газе с капљом крвава гноја) и разговарају с посјетиоцима одматајући понуде. Мало подаље, они простодушнији и рустичнији, завијених вратова или с фластером преко ока, једноставно се играју дрвеним кутлама, као што су то у недјељна поподнева чинили и у своме селу на тратини испред крчме. А и они који логом леже по собама утихнули су те мање сметају и мање дозивају послугу него у остале дане. Јер и они знају да је недјеља недеља, за све и за свакога.

Лежим у кревету, а слух ми је напет. У простор између мога и сучеличног павиљона запала је тишина. Мртва тишина. Као да се све иселило или позаспало. Ла је откуда дашак вјетра па да залупи нека врата ! Да нешто падне, да се нешто стропошта! Готово ме подилази напаст те бих прстом мало-помало гурао послужавник с карафом воде и с чашом, или бар књигу, по стакленој плочи мог ноћног ормарића. Гурао бих минималним напором, густирајући полагаано, све до тачке кад ће превагнути — па трассс!... Један звук — и одмах олакшање!

И недјељна сам поподнева, чини ми се, изнио из дјетињства. Уопће, све, ама баш све, износимо из дјетињства. У старости се сваким даном све више о томе увјеравамо. Све основне људске ствари извлачимо из дјетињства. А нарочито сву нашу прђију сензибилнога. Такве ствари већина људи по измаку детињства уопће није више способна да научи. Па тако у дјетињству научимо и што је не- дјељно поподне.

У сусједству наше куће, преко уске улицице, имао је свој кућерак с обућарском радњом ципелар Егидио. На прозорчићима црвени геранији у лименкама од рајчице, а за кућицом мало неравно каменито двориште, у коме су под зидом расла два шипкова

стабалца. Ето, за мене је у дјетињству у том дворишту лежало недјељно поподне; одатле се оно ширило по цијелом свијету.

Егидио је дошао, прије много година, још сасвим млад, као тромбониста у једној прекоморској оперној *stagioni*, у оближњи приморски градић. Једне недјеље случај га је довео с још неколико младих музиканата из трупе на излет у наше мјесто; сасвим накратко, само од јутра до поподнева, јер је навече опет имао представу. Али већ је и то било довољно. У црним одијелима, с црвеним каранфилом у запучку и с нахереним артистичким шеширима широка обода, врзли су се по сунцу, завирили на мису, па се размијели у сплету камених уличица свраћајући у хладовите конобе на чашу вина и испадајући из њих расположенији и бучнији. У једном дворишту Егидио је спазио на балатури танку црномањасту дјевојку са живим црним очима. (А није ни слутео како ће се нагло раздјељати и како ће те црне очи с годинама постати зле.) И све је већ тада било запечаћено: по завршетку *stagione*, раскинуо је с трупом, дошао у наше мјесто и оженио се. Обућарски син, сјетио се онога што је у том занату научио као дјете у очевој радионици, па је отворио малу обућарску радњу и смирено поживио. За дуго година приликом сваког доласка оперне *stagione* одлазио је у град као попуна оркестру. А касније, кад су му поиспадали зуби и почела га издавати сапа, прекинула се и та посљедња веза с театром и умјетношћу. Аница је изродила пуну кућу дјеце, којој је очева грешна слабост за мелодраму поударала крупна херојичка имена: Норма, Калпурнија, Ерменгарда. Алда, Ђордано Бруно, Аздрубале, Танкреди. Убога дјеца, слинава, рахитична, големих ошишаних глава, гацала су по малом каменитом дворишту, а танке су им се ногице повијале под теретом звучних имена. Човјек је добијао осјећај да се у кући, на толик звекет, све што гамиже и плази повукло у рупе и усукало душу у се. Ђордано Бруно, најстарији од мушке дјеце, у кога је Егидио полагао много нада (а мислим да су у његовом протестном имену имали неког удјела и брадати либерали из дједове благоваонице), израстао је, напротив, у мучаљива и повучена млакоњу. Још као дијете показивао је склоност за цркву и све што је црквено: на импровизованом олтару, у сјени шипкова стабалца, целебрирао је небројене мисе, заогрнут преко плећа Аничиним подсукњом. Касније је отишао „у попиће”. Аздрубале је био познат као најнемирније дијете у мјесту: у кругу гдје се он играо одједном би избио љут плач и цика. Узрок је, наравно, био Аздрубале. Прескакао је оградни зид врта ислуженог *ноштрома* Томе да краде бодљикаве „индијске смокве” или краставце, које је јео онако равно, са стабљике, ачећи се тиме пред осталом дјецом. А био је вјештак у љуштењу „индијских смокава” и у уклањању њихових бодљика. Узалуд су биле Аничине енергичне батине, узалуд је стари Тома стално обнављао кресту стаклених крхотина на гребену зида који га је дијелио од Егидијева дворишта. И сад ми је у ушима изненадан плач расцвиљене дјеце и Аничин крештави глас сред тишине љетног поподнева:

— Аздрубалеее...! Аж-дру-ба-лееее...! Што си то опет учинио, морија те однијела!...

Повирио бих кроз приклопљене жалузије, али Аздрубалу већ ни трага: предосјећајући батине, некуд је клиснуо и скрио се. Мјесто њега, угледао бих витку утегнуту Калпурнију, танка профила и уских дугуљастих очију, с оном урођеном, чисто физичком поноситошћу у држању, гдје паунски газии круг укруг уског Егидијевог дворишта, непомућена сред те вике и неосквнута од неотмјености која је окружава, као да шета по шутљивом тријему старог интерната. И у мени се разгарала она

пубертетска безимена жудња, болна до пресијавања у идеално, која се нарочито у беспомоћним врелим љетним поподневима потенцира у свом осјећању недостижности и претапа у неко свеопће и чисто просторно осјећање безграничне сунчане пустоши. Дуго сам је пратио очима, притајен иза жалузија. И опраштао сам јој и Аничину крештаву неотмјеност, и Ђорданове мисе, и Аждрубалова неваљалства, и смијешне недјељне испаде поднапитог Егидија. А кад бих се на улици срео с њом, обарао сам поглед и нисам успјевао да смогнем чисто физичку снагу која би ми подигла капке до висине њеног погледа. Такву устрепталу малаксалост ваљда никад више у животу ни пред ким ни пред чиме нисам осјетио.

Недјељом послије подне Егидио би се каткад сјетио свог тромбона и стао дувати у њ. Због тога су избијале дуге распре, јер је то дједу реметило поподневни сан. Спор је најзад нагођен тако да Егидио није смио свирати прије него би са фратарског звоника откуцала четири сата. По томе, на први јек Егидијева тромбона много шта се развезивало и покретало. Раскидао се чар љетног поподнева. То је био знак да престаје поподневна сијеста. Дјевојци у кухињи он је био упозорење да за дједа припреми каву и чашу воде с мастиком, мени опомена да хитро спреим на мјесто забрањену књигу коју сам дотле кришом листао у библиотеци. Из кухиње би се зачуло звецкање шољица и жличица на сребрном послужавнику. То је било као звонце пред обредни опход: ускоро ће се зачути из дједове собе громко пушачко искашљавање, а мало затим његови тешки кораци, под којима ће шкрипутати даске пода у ходнику. Појавио би се малко набухла лица и закрвављених очију: изгледало је: сад-на некога је тамо у соби својим рукама задавио. Напредовао је ходником према мени, задригао, још мамуран, тежак на ријеч и на осмијех, слабо покретљивих, у сну омлохављелих црта, држећи у рукама златни сат и ланац (плод злочина — стругнуло би ми главом) и полако га навијајући, са окорјелом хладнокрвношћу. Али, на моје олакшање, ускоро за њим изишла би и бакица, дотјерујући на сљепочицама косу што јој је провиривала испод њене бијеле капице. Заредала би по свим просторијама у кући удјељујући свакоме по двије-три ријечи којима је храбрила чељад у њиховом бављењу или их потврђивала у стању у коме су се затекли.

— Што радиш, Анка?

— Ево чистим рибу за вечеру.

— Чисти, Анка, чисти!

Положила би затим руку на раме старој слијепој Лукрици, која је сједила на шкрињи у углу кухиње.

— Како је, моја Лукрице?

— Добро. Ево сам узела да размрсим ово нешто вуне.

— Нека, нека, Лукрице!

Онда би завирила к мени, који сам размазивао акварелом по листу папира заставе и једрењаке, с вршком језика међу зубима.

— Што лијепо радиш, Иве?

— Нешто сликам.

— Сликај, Иве, сликај!

Налазила је своју дужност, готово своју посвету, у томе да својом ријечју олакша порођај свакој ствари, да јој уравни улазак у свијет бивствовања, и да јој, за попудбину, удијели свој благослов. За њу као да ствари нису сасвим постојале док их она не би устоличила у реалност и потврдила тапшањем по рамену. Има тако људи који тек додиром својих руку уводе ствари у круг свога свијета. Гледао сам домаћице на тржници кад избирају рајчице или кајсије.

— Пошто су ове?... А ове?... А ове овдје? ...

И све редом пипају прстима. А није то само зато да се увјере јесу ли зреле: томе, бар дијелом, узрок лежи у неком дефекту, или у специфичности њиховог спознајног апарата: оно што нису својим прстима такнуле и опипале, не постоји у њиховом запасају одистинског.

А међутим је Егидијев мелодрамски тромбон увијао и извијао, грмио и плакао, индигнирао се и молио. Бакица би изишла на прозор. Егидио би начас прекинуо, устао на ноге и с церемониозношћу поднапита човјека широким размахом шешира одао пошту баки.

— Здраво да сте, Егидио! — махнула би му она руком с прозора, као што одабраница у арени махне из почасне ложе свом тореадору.

— Забављате се малко свирајући, је ли, Егидио?

— Ето, племенита госпођо, да утучем вријеме!...

— Свирајте само, Егидио! Само ви свирајте!

Осјећао сам да у тој Егидијевој пажљивости према баки има као нека клица отпора и неодобравања према дједу, и извјесне солидарности с њом у некаквом уображаваном, прећутном али латентном распору између ње и дједа. И било ми је у исти мах и мило и криво: мило, јер сам у том тобожњем распору и ја стајао на бакиној страни, а криво зато што сам био суревњив на друге који су, приступајући том нашем савезу, разводњавали драж коју је он за мене имао.

С Егидијева тромбона научио сам зарана многе арије из старинског оперног репертоара, наслушао се *cantabilâ* и *allegrà*, молитава и романца, *strettâ* и *caballetâ* сцена у судници и сцена у цркви, тријумфалних и свадбених и крунидбених маршева, и *pezzi d'assieme*, и финалâ, и великих финалâ. А све је то, прилагођено Егидијеву тромбону, добивало однекуд исти израз и исту вриједност: што је год изрицао, Егидијев је тромбон изрицао аподиктички, не допуштајући ни најмање мјеста сумњи.

Из тих недељних поподнева у дјетињству изнио сам и доживљај звоњаве звона. У нешто каснији сат, у први руј сутона, разљуљала би се клатна са фратарског самостана, обилато, бујно, незажално, испуњујући брујањем читав сутон. И море у приобалним шкрапама као да би застало слушајући га и подносећи његов чар. И румен запада као да се од њега јаче разгарала. Љуљала су се звона и разлијегала се над мјестом звоњава, пурпурна, брончана, агонично врућа, заносећи и прожимљући собом све. Понекад ми се чини да ми је баш та звоњава и разбољела душу, и да је баш одатле и проносим ево свеђ разбољену кроз живот. Каткад сам је се чисто бојао и очекивао са стрепњом њен час, а каткад сам је желио, да ме заодјене, загрије и излијечи од неке унутрашње зимице коју сам у себи осјећао.

Похитао бих на прозор према Егидијевом дворишту: Калпурнија је сједила на клупици под шипковим стабалцем, забачене главе, с танким кажипрстом између страница књиге приклопљене у крилу, и упијала склопљених очију ту врућу звоњаву својим танким носницама.

*

Још и сада, у јарка и пуста недјељна поподнева, учини ми се да у њима нешто недостаје, да су однекуд незавршена, недоречена. То што недостаје, да их дорече и осмисли, као да је онај јерихонски јек Егидијева тромбона и онај повик „Аж-дру-ба-лееее...“ Тај је повик за мене постао као одах сунчаног поподнева и добио неку митску и магичну вриједност, попут повика: „Умро је велики Пан!”

Тишина. Мојом собом опет је прелетио свјетлосни *миш* – неко је на павиљону сучелице отворио или затворио прозорско крило. Али звука ниоткуда. Тишина. Велика, безмјерна тишина у уском простору између мене и павиљона преко пута, између мене и свега. И чисто ћутилно осјећам како се, неком чудном трансупстанцијацијом, та тишина претвара у вријеме. Мртво, безмјерно вријеме.

XVII

Б

олничарка која ме двори отишла је на неколико дана кући. Са села је, негдје из околице. Позвали су је због смртног случаја у породици. Замишљам, послје сахране бит ће вјероватно подушје. Посједат ће људи на ниске стоце око великих здјела пуних комађа печена меса, још крвава при кости, и жвакат ће сељачки споро погнути и мучаљиви, крупне залогаје кртине, сви закупљени тим послом. Моја ће болничарка, из почасте, као чељаде из града, сједити негдје у средини, на нешто вишем стоцу или на столици с наслоном, јединој у кући, и водити ће главну ријеч. Разговор ће тећи у старим, чврсто устаљеним сељачким формама, са много ријечи које ништа не кажу, али које већ ред и обичај захтијевају. А кад се даћа сврши и страни разиђу, и кад домаћи остану сами међу собом, неко ће се, најприје овлашно и наоко равнодушно, дотаћи питања оставштине. И она ће се у тим разговорима називати „оно сиротиње“, „оно цркавице“ и „оно нешто јада“. По нејасним наговјештајима моја ће болничарка наслутити да се њој, као члану који се откинуо од куће, одгацао у бијели свијет и тамо нашао некакав свој хљеб, намјерава оспорити и изиграти право на наследство. А она ће се за свој дио борити као лавица, и бит ће натезања и кавге и надвикевања, као што то већ бива.

Замијенила ју је болничарка из сусједног павиљона. Изненадила ме кад ми је јутрос донијела млијеко. Лијепа је. Црте су јој танке и fine. Ситне је, крхке грађе, кретње су јој грациозне и некако мудро спретне. Радо гледам те руке и те кретње. У њима као да се огледа нека урођена надареност и умјешност.

Ако се не варам, ово је она која је отварањем и затварањем прозора на павиљону преко пута натјеравала по мојој соби свјетлосног *миша* првих дана послје операције. Или јој можда моја уобразиља радо приписује ту свјетлосну улогу. Тај ми је *миш* био сва љепота и сва разонода коју ми је живот у том часу могао да пружи. Једно ведро мало крилице којим ми је издалека махао.

Примијетио сам, радује ме сваки долазак танке болничарке. Несвјесно га очекујем. Веселим се оброцима и сату кад ми дају лијекове зато што их она доноси. Тачније, не веселим се (претјерао сам), али их чекам. А то је, можда, још више. Без онога што нас весели, некако се може. То је воће на нашој трпези: пријатно је, но не мора баш да буде. Али с оним што се ишчекује већ је мало друкчије. Оно што се ишчекује тежи да постане потреба, насушна потреба. Па кад то ишчекивано изостане, његово одсуство, она празнина, зна каткад заузети у нама велико, велико мјесто. Тачно онолико колико је запремало ишчекивано.

Гледам је. Збиља је лијепа, изузетно лијепа. А изузетне физичке љепоте, једнако као и изузетна умјетничка дјела, побуђују у нама поштовање. Неко поштовање које је сво шутња и контемплација. Јер физичка љепота није пуки физички факат: кад је то доиста љепота вишег реда, она је један таленат. Таленат као и сваки други. И, зато, као

и сваки несвјесни носилац једног талента, једне вредноте, и носилац такве изузетне физичке надарености зрачи љепотом неке инстинктивне самосвјести. Стога створ обдарен необичном физичком лепотом редовно има и то својство да умије носити своју љепоту. Чак и красотица из каквог дивљачког племена, која није никад сагледала свога лица у огледалу језера, има то држање, ту несвијесну самосвијест, тај инстинктивни понос на своје биће, то нејасно осјећање вриједности које избија изнутра. У томе и јест, ако се смије тако рећи, љепота љепоте. То је одраз физичкога у сфери нефизичкога, у просторе духа. И то је једна од оних ствари помоћу којих се човјек извлачи из гвозденог обруча егзистенције. Јер свака се истински велика физичка љепота транспонира у нематеријално, тежи да изађе из уских граница појединачног и временског, и пребацује се у безгранично и свеопће — у илузију вјечнога, непропадљивога, апсолутнога. — То јест, она — управ као и велико умјетничко дјело — постаје сама за се један козмос, цјелокупан и завршен. Ако баш хоћете, рецимо (да задовољимо умјерене и опрезне) један мали козмос; толико се може концедирати; јер кад смо рекли козмос, тад постаје беспредметан, па и бесмислен, дометак „мали“ или „велики“.

Одатле нам постаје јасно како једна таква физичка лепота вишег реда, па и само једанпут и летимично виђена, може да људима постане једна доживотна вриједност. Идеал и осмишљење читавог њиховог живота и дјела. И то не било каквим, ситним, незначајним људима, сентименталним душицама, него баш оним највећима и најјачима, и можда баш само њима: великим пјесницима, великим умовима, великим духовима уопће. Одатле бива јасно и то да једној таквој љепоти вишег реда није потребна никаква надопуна и никаква подударност с било чим другим: она је сама себи цјеловита и потпуна: један ликовни факат, с односним одразом у сферу духа, који говори сам за се, и који је сав у томе. Знало ми је изазвати подсмјех кад би за какву красотицу питали да ли је, поред тога, и умна. Та што ће јој то, брате драги! Зар јој није довољан онај један таленат, и зар није у њему цјелокупна она? Имао сам отприлике исти утисак као кад би за какво велико сликарско дјело запитали да ли, поред тога, има под оквиром монтирану направицу која свира.

Истина, много је људи који не осјећају тако. Али то су тривијални духови. То су они који све дарове живота ситематски своде на рационалну, бива, најмању могућу мјеру; и при том још мисле да тиме праве добар посао, нешто веома важно и мудро. И то називају владавином свога ума. Има много и таквих људи који су глухи и слијепи за велика дјела поезије, за велика дјела умјетности. Па значи ли то да умјетност не постоји? Или да је она само илузија? Или чак само нечија бубица?

Наравно, они се не слажу, они не одобравају. Схватљиво. То је њихово. Они се тиме бране. Сви смо ми најогорченији онда кад бранимо једну невриједност у нама. Кад сам овако разлагао, често сам наилазио на њихово противљење, па и на њихово негодовање. „Ма'ни! То је метафизика!“ Или, кад су хтјели да буду офензивнији: „То је некаква, твоја, метафизика!“ А мени се, напротив, чинило да то није ни моја ни метафизика, већ да је такво поимање чисто инстинктивно и више-мање опћенито, и да га сама стварност, непрестано и у сва времена, учвршћује и потврђује. „Како нас повијест учи“ — доказивао сам им усвајајући њихов фразариј — „за те изузетне таленте физичке лепоте у ствари никад није било међа ни граница, ни расних, ни класних, ни религијских, ни било каквих других, нити су се они икад сврставали у редове, слојеве,

степенове по било којем другом критерију доли искључиво по критерију свог талента, своје љепоте. Она је такве изузетне јединке издвајала из свих других разреда и подјела, превладавала свако друго обиљежје, правила индиферентном сваку другу разлику, те их чупала из ниских и презрених стања и средина из којих су потекли издижући их и здружујући у изабрану класу великих и истинских љепота. Зато је ропкиња из побијеђеног племена могла да се потитрава с побједником, да утјече на његово животно дјело, да дрма темељима његове државе, а судопера је успијевала да заблиста на најрафиниранијем двору и да се изједначи с краљицом и другим супарницама висока реда, или чак да их баци у закутак. Зато су, најзад, ти таленти властите љепоте одувијек примани, на равну ногу и без трунка какве примисли о међусобној разлици у рангу или степену, у круг осталих великих талената, у круг великих пјесника, великих сликара, великих духова, и уопће изузетних и изабраних примјерака људског соја!”

Истина, такве изузетне физичке љепоте веома су ријетке. Као што су иначе ријетке велике надарености. Лепота тек нешто мало нижег реда већ није то исто. Оно већ није нешто потпуно, цјелокупно, само по себи довољно, нешто апсолутно и ничим условљено. Па зато одмах спада на онај нижи степен на коме је потребно да буде удружена с другим неким даровима, својствима, одликама, да с другим нечим стоји у односу и у међузависности, или чак да буде само одраз или вањски израз тог нечег другог. А кад те подударности и те интеграције нема, тад говоримо да је таква лепота само привидна, „извањска”, „бесадржајна”, или чак да је лажна. И тад на њу гледамо као на једно додуше неоспорно али више-мање индиферентно и незначајно својство — као на обећање које је изневјерило.

Али није читаво питање у самом степену лепоте. Важна је и врста. Има физичких лепота које су лијепе некако из свог темеља, из подлоге, као што би казали ботаничари. То су, рекао бих, нужне лепоте, лепоте које су на силу морале да се роде такве: потекле од доброг соја, оне нису ни могле да испадну другачије. Сигурна, зајамчена љепота. Ако јој познајете извор, ако јој знате оца и мајку, врло добро схваћате да иначе није могло бити другачије. Има ли у породици петоро, шесторо браће и сестара, сви су одреда лијепи, стројни, успјели. То је серијска љепота, љепота у неограниченом броју примјерака. Добро одјевена војска. Љепота механичких одљевака. Има у њој нешто стабилно, непогрешиво, као у вожњи железницом. Но каткад зна да се јави и нешто неугодно, као клица досаде, у том комотном и сигурном посједу љепоте, у том искључењу сваког ризика, сваке могућности изненађења, сваке стрепње. Такав нам се људски створ привиђа неоткупиво оптерећен својом љепотом, заробљен њоме још прије рођења. Ни сјене каквог немира, ни трага препуштености слободном случају. Та еугенетска, скроз неиндивидуална љепота неко је колективно добро, у коме је сваки појединац само захвалан дионик, дисциплиниран задругар. Стална и трајна, она је угњијеждена негдје дубоко у својим носиоцима, у некој скривеној ћелији или гену, и даље неумитно преносива. Такве су љепоте лијепе и кад мирују и кад шуте, и кад спавају. И, рекао бих, нарочито кад шуте или спавају. Оне обично немају свој прави моменат, своје најбоље доба: ту љепота прати своју жртву од кољевке до гроба: од лијепа дјетета бива лијеп младић, па лијеп човјек, па лијеп старац, па најзад — лијеп мртац. И због те солидности и зајамчености, таква се лепота у промету од свакога радо и бесприговорно прима.

Него има и једна друга врста љепоте. Једна крхка, лабилна, прекарна љепота, љепота пуна стрепње. У таквој лепоти као да нешто вјечито упозорава на чудо њеног постанка. То није сама љепота облика, већ нешто што по њој пада као осветљење по пејзажу. То су оне љепоте које сликарима и скулпторима знаду задати стотину мука. Умијеће ока да погледа, умијеће уста да се насмијеше. Немир који стално пребива у угловима усница и који без починка моделира на лицу обасјаности и засјенице, осмијех час пун заборава, без јучерашњице, час осјенчан неким прадавним, још прије рођења наталоженим умором. У сваком њиховом чину, ријечи, погледу као да је присутно читаво њихово биће, читав њихов дотадашњи живот. Кад шуте, кад не осјећају, такве су љепоте погашене лампе. Јесу ли само часом запале у расијаност, већ су астрално далеке и хладне, и никакав додир, никакав стисак руке, није кадар да затрпа ту даљину, да премости ту провалију. Љепота је нешто што оне вјечито у себи предугађују и из себе сучу, као паук своју нит. Зато нам се она привиђа као неко њихово непрекидно дјелање, и као њихова лична заслуга.

Али што им је најособеније, то је онај утисак да су се стекле неким чудом, да су настале неким необично сретним а произвољним стјецањем датих околности, слијепим но премудрим усклађем безброја тананих момената и услова. То је љепота невјероватно сретног исхода, љепота случајно насталог савршенства: остварење једне незамисливо ријетке, практички готово немогуће комбинаторичке могућности. И баш тај дојам лабилности и чудесног постанка којим одише таква љепота даје јој драж мистерије и пришаптава нам да савршенство не настаје извјесношћу поступака и јасним сазнањем његове суштине, већ као остварење једне изузетно ријетке више случајности. А веома јасан и одређени осјећај да би било довољно да је једна једина ситница изостала или била само мало друкчија па да би све било упропашћено и да бисмо мјесто лепоте и савршенства имали нешто индиферентно, или чак и савршену ругобу, придаје таквом створењу чар скупоцјености.

Исто тако, има и великих умјетничких дјела чије постање и организација представљају једно право чудо, дјела којима би ситна статичка омашка пољуљала равнотежу а зацртан потез раскинуо магију. У наоко безбрижном плесу над провалијом довољан је један несмотрен корак па да се читава ствар сурва у безвриједност, да се сублимно изуврати у гротескно, да се аутентично поетско сроза у плићак баналнога, у избијелу једноставност без чара, у оно непоетско наивно које стигматизира промашена дјела. То су творевине за које не постоји половични успјех. Најбоље рјешење уједно је и једино могуће: или савршенство у запасају који је дјело само собом обиљежило — или потпун неуспјех. Таква дјела носе у себи своју фаталност. Промашеном ремек дјелу ускраћена је шанса да се угура у категорију пристојних просјечних ствари. Умјетник се налази пред драматичном дилемом: за њ не постоје утјешне награде и сребрне медаље, он нема могућности за часни неуспјех и часну осредност.

Таква је била моја Калпурнија из дјетињства, паунска љепотица међу гомилом ругобне браће у уском дворишту обућара Егидија. Таква је била и дјевојка коју сам упознао као гимназист кад сам дошао у град. У сваком часку њене љепоте осјећала се она сретно уграбљена случајност њена постанка и лежао је знамен њене крхкости. Љепота над чијом се стварношћу стрепи. Никад ми није прошла главом помисао да би још неко у њеној породици могао бити лијеп, и вјероватно бих се зачудио да ми је когод то рекао.

Њена скупа, искамчена лепота као да је била саздана на терет свих осталих у породици, из уштеђевина свих других чланова, као с муком скуцан мираз. Навече бисмо се накратко састали у дну сјеновите алеје малог градског парка, подно попрсја старог пјесника латинисте коме је слани морски хлап попут лепре нагризао профил и танке носнице и учинио још шупљикавијим увојке његове власуље. Каткад би ми дозволила да је комад пута пратим према кући. Постало ми је чудно што ме никад не пушта даље од раскршћа с кога се одвајала њена улица. Једне вечери, подрашкан радозналошћу, и можда подбоден ко зна каквом сумњом, почекам иза угла, па кришом пођем за њом. Становали су у високом приземљу. Био је почетак лета, прозори отворени. Један је био освијетљен слабом свјетлошћу испод зеленог абажура. Мјесечина је обасјавала ту страну улице. Заклонио сам се у сјену капије преко пута. Уз прозор, у наслоњачу, сједило је женско створење без година, огромне водене главе, с кратким жућкастим коврчицама. Уврх коврчица танка црвена машна. Глава се лелујала у месечини. То јој је била сестра.

Постоји неки дубљи, тајни афинитет између водених глава и мјесечине. Оне плутају, велике а лагане, у плавој плими која им својим хладним свијетлом тажи мукли бол у можданим вијугама. Дјелује као облог на њихове менинге. Плутају водене главе, са закучастом клицом главобоље која се зарила негдје дубоко у сиву масу мозга, плутају у поплави мјесечине, њишу се у ритму баркароле попут одбачених нагљилих лубеница у прљаво-опалским лучким водама напуљског заљева. А из барке допиру звуци мандолине и чежњив грбавачки тенор запијева некакав *Torna a Sorrento*. Плава идила с мјесечином...

Учинио ми се да сам то већ унапријед поуздано слутио. Као да сам већ у врсти љепоте моје девојке то предосјећао: миразу те љепоте придонијели су сви остали у породици; за њу је платила свој дио и она лелујава глава са жућкастим коврчама. Некад су тако девојке, осрамоћене или грдно разочаране у љубави, одлазећи у самостан, с крајњом одреком на живот, предавале своју невјестинску опрему млађој сестри. — Час касније приступили су хидроцефалном створењу моја девојка и отац; подигли су је из наслоњача, свако под једно пазухо, и одвели на спавање.

И моја нова болничарка као да припада у тај ред љепота. Можда и за њену фину, грациозну игру руку над највулгарнијим дневним предметима, сличну неком малом балету, негдје неко плаћа оловном тежином у можданима. Можда виткост њеног стаса и танкоћу њеног струка неко негдје испашта медвјеђом тремошћу кретња или искривљеном хрптењачом. И, на ту помисао, настојим да нађем у том реду ствари неку равнотежу — ону равнотежу која у људском систему сурогата за апсолутне вредноте замјењује правду — те закључујем: ако је физичка љепота таленат, зашто да њега мимоиђе тај редовни, готово безизнимни данак осталих талената? Зар и други таленти, за своју помаму живота, за своје свјетлости и своје визије бескраја, немају, скоро увијек и свагдје, своју протутежу бола, мрака, ругобе, своју опсесију гроба?

*

О подне ми је моја нова болничарка донијела компот. Унишло је у собу нешто лепршаво, бијело, са жутим лептиром осмијеха на уснама. Пришла је мом кревету — корачање јој се није чуло, тек сам чуо када је цвокнула стаклена здјелица с компотом о

плочу ноћног ормарића. Руке су заплесале над здјелицом као два бијела пламена и распрострле бјелину салвете. У свему томе било је неко мало чаробњачко чудо. То је извршила не гледајући у ме. А онда, кад је било готово, неочекивано је подигла вјеће с дугим тамним трепавицама на пониклој глави и свега ме окупала једним погледом.

— Хвала, сестрице — захвалио сам јој тихо, више за тај поглед него за послужење. — Ви се много бринете око мене.

— О, то је маленкост!... Само узмите, сигурна сам да ће вам пријати — одговорила је исто тако тихо и насмијешила се, као да тачно осјећа смисао моје захвале. Навикла на болеснике, ваљда их добро познаје. Зна како се круг њиховог реалног свијета сузи, сведе на најмање: за њих плес двију бијелих руку упослених над вулгарним предметима свакидашње употребе садржи у себи читаву љепоту, један поглед за њих значи добротинство.

— Хвала, сестрице — поновио сам јој тише.

Изишла је, опет нечујно, и полако затворила врата. Дуго сам гледао у та бијела врата која су се за њом заклопила.

XVIII

ад је овако лијеп и ведар дан, он као да ме узме за руку и поведе натраг на изворе мог дјетињства. Свака ситница, свака случајна подударност подсејте ме на њ. И тад се завезем у сјећања без краја и конца. Просто се гушим у њима.

Тако ваљда већ бива у старости, под конач. Елипса се сужује и своди према свом крају. Живот се враћа на своје почетке. Лежим тако, стрпљиво, бесконачно дуго с канулом усађеном у истрапљено месо. Положен наизнак, беспомоћно, као некад у својој зипци. Тако се започиње и тако се завршава. Лежим непомично, као у доба првог мигочења свијести у новорођеном створу. Круг стварности око мене бива све ужи, и најзад се поглед скраћује на најближе: гледам с радозналошћу своје прсте, као онда, готово с удивљењем пред фактом свог постојања. Круг се сужује и сужује, а затим — ништа. Једино велико, безмјерно ништа. Као и оно које је било прије почетка...

Само, питам се: *какво ништа?* Какво? Бијело или црно ништа? — Ето, само то се питам. — Ко зна!

Желио бих умријети у сунчаном дану. Клицу те мале тајне жеље носим у себи од дјетињства. Што ме код смрти највише плаши, то је представа мрака с којом је она скопчана. Дивим се религијама Истока, које су успјеле да човјеку дочарају свијетлу, сунчану смрт, да му усаде представу бескрајног јаса за гробом. Оне су, можда, учиниле човјеку највеће добро које се смртнику може да учини.

Желио бих умријети изваљен наизнак на доброј, врућој земљи, сав у сунцу и јасу, умријети у једрини дана, у сат узаврелих зрикаваца. У сат кад сањиво шуте повијена жита и нијемо бујају отешчали гроздови, у сат вреле поподневне тишине. Плаши ме смрт у предвечерје, смрт у јесен, смрт иза косих завјеса кише.

Питам се, увијек наново, већ по не знам који пут, што је то што нас тако силно мами к свјетлости, то чим нас тако силно одбија мрак? Је ли то изрођена болећивост људског створа, један репић нездравља — или је то жица коју сучемо у себи од самог прапочетка, исконски порив према плодитељу сунцу, атавизам прамајке амебе? — Не знам. Знам само да је то одувијек била алфа и омега мог живота.

Кад год је овако лијеп и ведар дан, он као да ме узме за руку и поведе на изворе мог дјетињства. Оно ми се сад причиња као предјел вјечито обасјан сунцем. Затим долази пут кроз неку другу, сјеновиту алеју, која бива све гушћа, све сумрачнија, и напосок се претвара у мрачни, бесконачно дуги подземни ров у коме бије мемла и у коме се на крају не сагледава спасоносна луча, водиља. И већ се губи нада. Али онда се појави тачкица свијетла: трапамо, басамо, за њом, не марећи што обијамо стопала и што ударамо челом, о хриди; занесено, мјесечарски срљамо за њом.

И, најзад, голи и празноруки избијамо на сунчану чистину у присоју. То је старост. Лијепа је старост.

Средишњи, главни дио живота, његова срчика, његова језгра, сад ми се чине тако неважни, тако небитни! С трпњом се сјећам тог доба јетких страсти, тих грозница хтијења, тих немира крви, и презавог сна на презнојеним узглављима жудња. С језом мислим на године кад је мноме харало самољубље и необузвано осјећање себе. Сад ми се сви „важни“, и „одлучни“, и „пресудни“ догађаји живота чине шупљи и мртви као празне личинке. Зуре у мене слијепо и бесмислено, попут прстења коме су поиспадали каменови. У мислима радо клизнем преко тог немирног доба.

Искључујем га из тока мог властитог живота, онако као што су у старини код балзамирања мртваца уклањали и одбацивали утробу. И моје садашње стање равно надовезујем на доба детињства.

Истина, понекад налазе да сам из кушње изишао опаљена перја. Али ко не излази такав из канца живота?

XIX

τυφλὰς ἐν αὐτοῖς ἐλπίδας χατῶχισα

робдио сам дуге ноћи, сред бијеле мистике болнице, у контемплацији смрти.

Лицем у лице с њом. Иза стакла лијевале су бесконачне кише, које дају слику једне неутјешне вјечности, тиштале нијеме мрклине ниских непробојних небеса, којима и у мраку слутимо оловну запечаћеност. Тонули су у помрчину рујно разбољени сутони, с тјескобом крајњих растанака и с језом коначних потонућа. И опет су мутно свитале нове зоре и налазиле ме с груди пуном смрти и с устима пуним њеног црног укуса.

Смрт. Вјечита мисао. Друг из дјетињства. Насушна храна мојих дана и мојих ноћи. Притајена клица свијести у нашим заборавима. Једино стално и вјечито присуство у нама.

А превише се умире, превише се умире, у том животу! Чим се ријеши питање хљеба, требат ће већ једном нешто учинити, подузети једну голему, колективну, свеопћу акцију против смрти. То је најпрече, то је најважније, послјије насушне корице круха. Требат ће све друго оставити крају и подухватити се, удруженим снагама, у један велики, врховни напор да се она побиједи, да се превлада. Какав ће бити и у чему ће се састојати тај напор, из каквих ће тамних дубина нашег бића шикнути та нова шимера, из каквог ће мрака нашег станичја покуљати та стихија и у каквој ће се новој опсјени она оваплотити, то не може да се сагледа. Али животност те шимере лежат ће у мрачним снагама нашег најприснијег бића, њена реалност у реалности човјекове страсне патње, у врелини његове самообмане, у неумитности његове пропете тежње према животу. Она ће црпили своје сокове и своју истинитост одатле што ће, као и све друге, раније човјекове шимере, као и сва човјекова божанства, бити саздана од крви и меса, од бунила и од страдања оних који је у себи носе и који јој служе.

Треба мрзити смрт. Треба побијати смрт, без предаха, свим средствима, на сваком кораку. Треба мобилизовати све људске снаге на ту мржњу против смрти. Јер у животу као да се и не ради друго него само умире. Живот као да и не значи друго него нанизати велик, грдан број умирања својих рођених и туђих, — па најзад умријети, сасвим умријети. Престати доживљавати чак и умирања.

Често ми пада на ум Микеланђелова ријеч из једног писма Васарију: „*Non nasce in me pensier che non vi sia dentro scolpita la Morte*”. И ријеч оног другог великог лудог старца: „Кад је човјек једном научио да мисли, ма о чему мислио, он у ствари увијек мисли на своју властиту смрт. Сви су филозофи били такви”. И сви велики пјесници, надодао бих. Смрт је у суштини једина тема пјесника. А што им друго и преостаје, кад већ не могу бити вјечити летописци живота, него да буду неуморни жреци Смрти?

Она је пнеума која све прожимље и испуња. Све наше мисли расту невидљиво из ње, као бујне тропске биљке из топлог мочварног тла. Она као да је оно најважније, оно најозбиљније у нама. Сама срж живота, његов најглавнији, најбитнији садржај — готово сам његов животворни принцип.

Смрт је оно што стварима даје посвету. Она им придаје знамен реалности, озбиљност одистинског. Она свакој ствари даје њено достојанство пред лицем живота. Има ништавних, безначајних живота. Безначајних смрти нема. Свака је смрт свеопћи догађај, свачији догађај. Један мали катаклизам. Једна црна рупа без дна у тијелу козмаса. Смрт искупљује сваки живот. Живјети се може и неозбиљно, и неодговорно. Читав наш живот може да буде пука једна фикција, једна страсна игра у загрљају бунила, једна усијана илузија просањана на рубу стварности. Једино смрт је реална. Она је једино што нам се у животу *стварно догађа*.

Па опет — непојмљива. Непојмљива и невјероватна. Сваки се живот одиграва у некаквом, мада и илузорном, мада и произвољном, систему координата; на некој, мада и чудној, шаховској плочи. Смрт је једини потез ван те плоче — сулуди скок шаховског коњића преко њена руба, у празно, у провалију без координата и без димензија.

Али мисао смрти није дана свима. Она припада изабранима.

Гледао сам старе сељаке на самртном одру. С њима је умирала њихова њива, њихов виноград, њихова крава Бијелка. За њима је остајао необран њихов кукуруз, незавршена њихова парница о међама, непокривена њихова појата — прозрачни бијели скелет изукрштаних греда, кавез пун заробљеног плавог неба који још чека покров топлог црвеног цријепа. С њима је умирао њихов поглед што сеже до крајњег оградног зида на хоризонту; а застор хоризонта спушта се непосредно за том оградом: дрвена лџа у дну оgrade води равно у авлију сунца које залази.

За шкољку, заједно с њом умире небосклон њезине седефне коре. За марвинче, с њим умиру само јасле; јасле и рудо. До Колумба, с човјеком су умирала три континента; послје Колумба четири, а још касније пет. А с понеким умиру читаве галаксије.

Јер, за смрт треба фантазије. Стваралачке фантазије. И смрт је наш стваралачки акт. Наш највиши стваралачки акт. Стога, за оног ко нема фантазије, нема ни смрти. Одатле бива да је понека смрт већа драма за другог него за самог оног који умире.

Средином живота, у напону моћи, кад човјек вјерује да је у пуном посједу себе, а кад стварно посједује све друго више него себе сама, лудо сам понекад држао да је стално присуство смрти у нама прђија слабих, знамен незнатности људске јединке. Какве ли наивности! Смрт је тачно нашег стаса и узраста: што је већи човјек, већа је и смрт у њему.

Кад сам у дјетињству читао причу о задријемалом киту на морској површини на чијем су хрпту бродоломци наложили ватру да се огрију, замишљао сам се о размјерима смрти у тој грдосији: мора да његовим тијелом, од врха главе до на крај репа, смрт

путује данима и данима, на застанке и одморе, као гласници што носе у дубоке покрајине царства глас о царевој смрти.

Смрт припада само ствараоцу. Њен дах је оно што подаје једру пуноћу животу, као што мраз подаје жар образима вабећи из дремљивих дубина бића на површину кључ топле крви. Њен образ је оно што људским дјелима даје препланулу боју зрелости. Сви наши напори, сва наша дјела само су видови борбе против смрти, само луди покушаји обмане, очајна настојања да се она завара, занијече, превлада, заборави. Језа ништавила покретач је свега у нашем бивствовању, клица и немир сваког кретања и сваког тражења. Јер свако је човјечје тражење тражење једног излаза из безизлазности, сваки је његов напор напор да провали из обруча детерминаности. А историја човјека није друго него историја лудих покушаја да се тај обруч пробије. Одатле, сваки је људски напор напор против реалности реалнога.

И није то клонулост, клонулост касног, замореног доба. Није то капитулација пред усудом. Баш напротив, то је револт, то је борба, то је акција. То је подвиг. Највиша акција и врховни подвиг: борба за немогуће. То је прометејство. У томе и јест смисао прометејства. По немогућности свог циља Прометеј и бива Прометеј. Немогућност посвећује његову борбу, неуспјех крунише његово дјело, једнако онако као што за добричине „конац дјело краси!”

Не, није то измишљај малаксалих, изрођених. То стоји записано на самим прапочецима историје духа. Праочај бивствовања рођен је заједно с првим трачком човјекове свијести о себи. И све што је постигнуто, постигнуто је захваљујући њему. Постизање могућнога је само нуспроизвод — узгредни и за Прометеја неважни нуспроизвод — тежње за немогућим. У настојању да се успне на недостижни врх стабла живота, Прометеј уз пут труни јабуке. А добричине сједе на ледини и те јабуке дочекују. Из безнадне борбе против детерминаности никле су све илузије човјекове, сви вирови и вртлози његове мисли заточене међу уским стијенкама стварности. Све „слијепе наде што му напучују срце”.

Синоћ, кад је у недалекој капелици замрло и мрмољење сестрица којим успављују протекли дан и кад је све у болници утихнуло, пречитавао сам Есхилова *Окованог Прометеја*. И учинило ми се да сам у њему нашао највишу пјесничку (а и људску) ријеч која је икад речена.

Да ниси можда још и даље дрзнуо?

Смртнику ускратих да сагледа свој крај.

А какав ли му лијек за то нађе ти?

Његову груд напучих слијепим надама.

О, благодат си силну дао човјеку!...

XX

рочитао сам, надохват и без реда, као што све и увијек читам, неколико књига

о постанку и повијести религија. То ме питање увијек занимало. Јер религија је једино подручје гдје су се људи потпуно и чисти од задње мисли предавали у наручје фантазији и ирационалном, без стидљивости и без суспрезања (као што то, напротив, па макар у најмањој мери, бива код поезије), већ с пуном озбиљношћу и с пуним увјерењем у пресудну важност свог посла. Пјесник је увијек помало у злој вјери, а његова је наивност увијек помало условна. То је наивност свјесна себе. И увијек бар трунчицу лукава. Ту је стално присутна притајена свијест да та наивност може бити управљена на остваривање естетских вреднота. Умјетност је у исти мах и најнаивнија и најпрепреденија од људских дјелатности. А умјетник — препредена наивчина, прелукаво дијете. Зато у умјетности никад фантазији и ирационалном није давано тако слободног маха, зато их ту никад не налазимо у тако чистом стању као у религији. Религија је поезија која се врши озбиљно. Врелина вјерникова жара, вриједност одистинског и пресудност које он придаје својој метафизичкој преокупацији, искључују сваку злу вјеру и сваку натруху какве стране примисли.

У тим мојим религијско-хисторијским екскурзима некад сам негдје читао да је бог у људима настао отприлике овако: праснуо је гром; унезвјерени људождер пао је ничице — и бог је био рођен. Та људождерова устрављеност, та његова запрепашћена недоумица — ето то је био бог.

Не допада ми се! Можда је и тачно. Штовише, хисторички, бит ће сасвим тачно. Али ми се не допада. Не одговара мени, мом укусу, мојој унутрашњој структури.

Несумњиво, има много богова. Као и свих измишљених ствари. Има их веома много, и богато разноликих; за све укусе. А постоји широка могућност да се стварају све нови. Али, ето, тај није за мене!

Дакле, праснуо је гром; људождер се препао и родио се бог.

Упуштам се у ту безазлену дјетињу игру, у игру стварања богова.

Стропошта се празна канта; дијете се препало, и родио се други бог. Један мали бог, примјеран дјетету.

Не. Одлучно, не допада ми се. За мој укус, то још није бог, „бог у човјеку”. Или, можда то и јест бог. Само, то још није човјек. Очеvidно, нема никаква смисла трпати у човјечанство којекакве субјекте, па се касније тужити што човјечанство није онакво какво бисмо жељели.

У толиком обиљу богова, и у толикој слободи да их сваки изнова по својој милој вољи ствара, даде се заиста измислити нешто боље. Како ја ствари замишљам, човјек је, у развоју свијета, настао веома, веома касно. Тако касно да у многим странама још није ни настао. Свакако, много, много касније него што је престао да бауља четвороношке и осовио се на стражње краке, много касније него што је почео да умјешно употребљава руке. А бог је, о томе нема сумње, у најбољем случају настао бар тренутак послје човјека. Човјек је постао човјек оним часом кад је у њему никао први трачак свијести о себи и, заједно с тим, први трачак мисли о властитом скончању. Часом кад је пред његовим погледом пукла главна, основна двојност људске природе: расцијеп између коначнога и бесконачнога, несразмјер између његове ограничене коначности и поамне жеђи за бескрајним, која му је усађена у дну бића. А тај јаз он се потрудио да превлада како је знао и умјо; да га затрпа хекатомбама свога меса, да га премости мостовима својих дуга: „напукао је своју груд слијепим надама да не види свом битку краја”. Све што је човјек у том правцу измислио и измаштао, све је то бог. И само то је бог. Бог је наличје Смрти. Један облик борбе против смрти, и ништа друго. (И, досад, изгледа, једини колико-толико ефикасан облик те борбе.) Гдје нема смрти, нема ни бога. То му је обиљежје и знамен: сви безумни покушаји, све вреле самообмане снагом којих човјек надраста и превладава смрт — све је то бог.

А што ли све људи, током тисућљећа, не знаду саткати, накупити, нагомилати око таквог једног фантома којим се побјеђује смрт! И каквим ли се, — кроз та дуга тисућљећа и кроз све оно што су људи у њиховом току око таквог једног фантома наплели, намаштали, начувствovali, најадрили, настраховали, — каквим ли се он заогрне достојанством, традицијом људске мисли и људског чувствовања, вредноћама људског заноса и људске патње! Колико ли се око њега намота људске славе и бола! Колико ли се живог људског истрапљеног ткива за њ залијепи! Као, уосталом, и за толике друге људске ријечи и фантоме. Као не само за велике ријечи „домовина“, „част“, „дужност“, „жртва“ и томе сличне, већ и за оне друге присније ријечи као што је ријеч „мисао“, и ријеч „правда“, и ријеч „крх“; и као што је, на концу, ријеч „живот“, и ријеч „човјек“. Па кад се из читаве те клин-чорбе коју је око таквог једног фантома човјек наплео и набајао избаци клин, и опет тешка срца може да се батали оно што је преостало. Јер како је човјек изграђен из свог властитог развоја, из своје властите повијести, то би у ствари значило баталити не онај фантом, већ баталити самога себе. А у томе, признат ће се, постоји изврсна мала потешкоћа.

Човјек. Горостасна трагична фигура на позадини агонично раскрвављеног хоризонта, на самом размеђу између двију провалија; провалије бесконачности и провалије смрти и мрака. Груд му је пуна љескања бића и небића, у њој се мотају смрт и бесмртност, сад ухваћене у коштац, сад обујмљене у загрљај. Пролазност и вјечност, коначност и бесконачност, испоређене и равноправне, почивају му једна на једном, друга на другом длану, као двије птице.

XXI

икад нисам много вјеровао у реалност реалнога. То несумњиво мора бити конституционална грешка. Као што услијед неких болести човјеку остане до старости танак, пискутљив глас из дјетињства, тако је и мени остало то слабо разликовање између помисли и стварности, између „истине” и „лажи”, између онога што се „одистински догађа” и онога што се „само замишља”. И, што је још горе, остала ми је извјесна неспособност да схватим пуну важност тог лучења.

Доиста, зар и факат нашег доживљавања у мисли, у фантазији, зар и факат нашег чувстовања, треперења наше сензибилности, нису исто тако факти као и они „вањски”, „физички”, „реални”, објективни факти (и каквим ли их све мрежама за лептире људи не настоје да заробе!)? Зар и факат што ја у датом часу доживљавам, мислим, чувствујем, стрепим, трпим, није исто тако реалан и хисторичан факат као и факат што је у датом повијесном моменту Цезар прешао Рубикон или што је у другом повијесном моменту земљотрес продрмао Земљину кору? Зар оно што се „само мисли”, што се чувстоује, доживљава, пати, не потреса моћно саме темеље нашег бића, и није ли то често по нас пресудније и посљедичније од онога што нам се догађа у „свијету вањских објективних факата”? До те мјере, да понекад уздрма и наш физис, угрози и саму нашу егзистенцију. И зар и ти „вањски”, „објективни” факти у суштини не остварују своју важност и своју значајност по нас тек тиме што се преточе у наше мисли и наша чувстовања, у наше унутрашње гласове, у одјеке наших тамних унутрашњих спиља и пећина, у наше страхове и наша надања, у наше боли и наше радости!

Живот се креће у изломљеној линији, у непрекидном смјењивању момената угода — неугода, у бесконачној дијалектици радост — бол. По чему је и зашто онда битно да ли оно што у нама покреће и тјера смјењивање тих фаза долази из реда „вањских”, „објективних” факата, из круга „одистинске стварности”, или из круга наше унутрашње стварности, из реда фантазијских факата, из крила илузије? Ако све извире из физиса, из стварности нашега тијела, из материје нашега свијета, по чему је важније, по чему је вредније оно што тај физис и та материја производе и у свијет нашег доживљавања гурају путем рационалнога, жлијебом наше „логичке мисли”, него оно што гурају жљебом нашег ирационалног, наше фантазије?

Материја, дакако. Згољна материја. Али таква, as dreams are made on. А управ то је оно што је важно.

Кад би ме неко продрмао за рамена и разбудио те ми рекао: „Слушај, човјече! Све што си досад доживио и искусио, све је то пуки сјен и причина: ништа се од свега тога није стварно догодило, све си то само сањао!” — осјећам да се тиме баш ништа не би промијенило. Ниуколико тиме не би били осиромашени моји унутрашњи садржаји, ниуколико умањено моје богатство искуства, ниуколико ограничен мој доживљај

свијета. И, на жалост, ниуколико опозване проживљене патње, ниуколико збрисана харања која су оне извршиле. Једина сигурна истина је го човјек који стрепи и страда, једина права стварност је стварност наше патње.

Неко црначко племе, рецимо, вјерује у некакву митску неман, некакво божанство, у некакву тамо своју Мама-Јумбу. Мама-Јумба, наравно, објективно не постоји. То је факат. Али, као што смо рекли, одређени круг људи — оно црначко племе — вјерује да она постоји. А то је други факат. Једнако факат као што је факат и онај први. Сад, ти „други“ факти знаду бити важнији од оних „првих“. На тезуљи живота они су често далеко претежнији, пресуднији, посљедичнији. Често се душевни, а под његовим дјеловањем и читав практични, „фактични“ живот таквог једног племена, круга, друштва, током стољећа развија у знаку, под егидом и под влашћу такве једне Мама-Јумбе. У њену се почаст воде игре под жутим уштапом и до мртве изнемоглости прескаче преко ватара; славећи њу дочекују се нова рођења и испраћају покојници до гробова; у њено име одлази се у смрт с бојним покличима и умире с криком радости на уснама. Снагу за све велике подвиге и чудесна дјела давале су одувијек људима и народима баш те Мама-Јумбе, те шимере и те лудости, више него „објективне истине“. Без својих Мама-Јумба народи зацијело не би за собом оставили храмове и дворе, пирамиде и акрополе, химне и епосе, и драме и лирике, и кипове и фреске и мозаике. Лијепо би данас изгледао свијет да су они знали „објективну истину“! Без сумње, то је плаћено хекатомбама људских снага и људских живота. (А зар се у економици човјечанства све, баш све не плаћа хекатомбама?) Али, без тога, ти би народи прошли и нестали у мрак не обиљеживши свој пролазак кроз историју ничим и не оставивши за собом ништа, једнако као ни она друга племена и народи који су се, ваљда у инстинктивном сазнању неутјешне коначне „истине“, задовољили да стољећима и тисућљећима врте на ражњу овнове, сточарски бугарећи под мутном мјесечином.

И тако се догађа да се, услијед вјеровања у ону Мама-Јумбу која не постоји, нагомила сва сила патње и страховања, заноса и падова, чувстовања и стравстовања, људске радости и бола. Па и крутих, чисто „физичких факата“, заједно с њиховим далекосежним посљедицама. Читаве жетве људских заноса, читаве хекатомбе људских снага и људских живота! И што је онда у свему томе важно што Мама-Јумба „фактично не постоји“? Што онда? По чему је чињеница Мама-Јумбиног „фактичког непостојања“ пресуднија, одлучнија, посљедичнија — па и чисто практично, животно важнија — него факат вјеровања у Мама-Јумбино постојање?

А свако доба има своје Мама-Јумбе, и сваки човјек има своје Мама-Јумбе, и у њима они дају своју мјеру и остављају трагове свог проласка. Свијет је пун таквих Мама-Јумба. Великих и малих Мама-Јумба, појединачних и опћих, свјесних и несвјесних, безазлених и опасних, смијешно нацерених и стравично изобличених. Мама-Јумба заогрнутих плаштем митскога или заодјевених у бијело рухо привидно рационалнога. А ове посљедње обично су најопасније. Јер оне удружују у себи и снагу постојећег и снагу непостојећег, снагу логичкога и снагу алогичкога, ауторитет рационалног, логички легитимног, и мрачну фактичну моћ рационалног.

Па што онда ако Мама-јумба „објективно не постоји“?

XXII

амислите, на примјер, овакву причу:

Забринуо се сиромах човјек за своје здравље, озбиљно се забринуо. Мрцварио се, невољник, недјељама и мјесецима. Луњао је улицама без краја и конца, до мртвог умора, до потпуне изнемоглости тијела, у којој као да је једино налазио нешто смирења. С времена на вријеме опет би га кљуцнуло под десним ребрима. Ушао би у какву мрачну вежу, обазрео се око себе, па турио руку под кошуљу и опипао: чинило му се да мукла набухлина из дана у дан расте. Каткад би кљуцање утихнуло, притајило се; и за дуље вријеме, за неколико сати, за читаво јутро. Или се јављало тако слабо, тако неодређено, да је сумњао: да ли то уопће кљуца или је то само моје уображење? И нешто би се примирио. Али онда, започињало је изнова. И то попраћено каквим другим, новим симптомом, који је сумњу потврђивао, који чак није више дозвољавао никакве сумње, који није давао могућности никаквом самотјешењу. Омршао је, сасвим пропао. Прогонио га је вјечито гадан укус у устима. А то је, не зна се зашто, сматрао особито значајним симптомом.

Тад се по први пут јавила она намисао. Најприје тек као сјена саме намисли, као могућност саме намисли. Као нека забава фантазије. За ту фантазију одабрао је један балкон у доста прометној улици у центруму града. Била је то ружна фасада оне некад помодне, несувисле архитектуре, зграда с дућанима фотографских потрепштина, уредског намјештаја и дијелова за бицикле, с бесмисленим, пуко декоративним балконима на одмориштима свих катова отвореног стубишта. Други такви балкони, само мањи и неутледнији, били су на одмориштима између катова. Ти мањи балкони гледали су на двориште.

Тек послјије се дознало да је више дана долазио у ту зграду (а ко би знао зашто је баш такав начин и баш ту зграду изабрао!): сусретали су га по стубишту и касније га у лешини препознали намјештеници оних фотографских потрепштина које су имале своје рачуноводство на кату. Кад би ко наишао, он је улазио или силазио, правио запослено лице и завиривао у таблице на вратима — човјек тобоже некога тражи. А кад би стубиште утихнуло, застајао је, премишљао се, колебао се дуго и дуго, надносио се преко оgrade балкона на разним катовима и гледао одозго тјемена пролазника. Црномањаста и плава, мушка и женска и дјетиња тјемена, под разним шеширима, под кишобранима, ужурбана и неслутна да их неко одозго проматра. И можда га је од скока уздржавала помисао да би неке од њих могао пасти на главу. И то не толико, или бар не искључиво стога што није хтио да нанесе изненадну смрт невином случајном пролазнику, колико из жежње која га је хватала на помисао да би се том пролазнику могао насадити на тјеме управ оним мукло болним мјестом испод десних ребара. Силазио је тада пола ката ниже или узлазио пола ката више, на оне мање балконе одморишта међу катовима, и зурио на сиво двориште под ситном кишом. Кухињски балкони околних кућа, с кантама за смеће и коритима за рубље и с дјецом

која се играју, пружали су се његовом погледу. А усред дворишта кочиле су се двије од кише поцрњеле окомито усађене греде с трећом попречно причвршћеном, за испрашивање ћилима, сличне вјешалима. Застајао је и ту неко вријеме, па се враћао на балкон на фасади. Не, тамо му се није свиђало. Овдје, на уличном балкону, ипак је некако боље; живахније је, да речемо веселије — међу људима је! Врве пролазници, промичу неслутна тјемена, момак на љествама лијепи сучелице нови кинематографски плакат, а над крововима лебде погашене неонске рекламе. А тамо, далеко, далеко над крововима, види се ипак једна мала капица ведрине која обећава да ће сутра можда бити лијепо вријеме. Можда чак и ведар, сунчан дан...

Дуго је стајао на тим балконима, прелазио с једног на други, накањивао се и предомишљао. Доживљавао је у сасвим зорном предочењу свој наум. До те мјере да би му се с малим но оштрим физичким болом оросили дланови. Понекад је помишљао на жену и на своје двоје дјеце, са жаљењем што их осјећа тако изблиједјело, кроз копрену проријетке сиве даљине, одијељене хладним стаклом бешћутности.

Па је одлазио. Каткад, можда, понешто смирен, неизвјесно утјешен. Можда му је, пред зорним замишљањем наума, ово што јест изгледало ипак као мање зло. А можда је том малом повишењу тонуца у њему доприносила и она крпица ведрине далеко изнад кровова, која је нешто неодређено обећавала.

Али сутрадан се опет враћао. И, једнога дана — скочио је. У пријеподневне сате, око десет и по. И то баш на улицу а не у двориште. Никома на главу, али опет међу пролазнике. Ваљда из нагона да ипак некако обиљежи, да ипак нечим подвуче своју смрт; да она не буде баш сасвим незнатна, сасвим незапажена. Да ипак саљуде заинтересира, коинтересира, за се и за њу.

Узгред речено, последице је утврђено да рак уопће није имао. Разумије се, тек накнадно, обдукцијом. А све и да га је имао — рекли су доктори — био би поживио у најмању руку три или шест мјесеци, а можда чак и коју годину дуље него овако. Овако, завршио је одмах.

Али што је уопће важно да ли је имао рак или га није имао? Тај податак, та информација, надодаје се причи ето тек онако, као неки *postscriptum*. Као нешто што за саму причу није ни од какве важности.

XXIII

из дјетињства памтим ову згону:

На школском излету у брдима заглавило је несретним случајем дијете: наднијело се над крашку јаму, одронила му се земља под ногом, и оно се сурвало унутра. Јама није била одвише дубока, али је дијете у паду ударило главом о камен и остало на мјесту мртво. Прекинут је излет, и поворка дјеце, шапутава, журајива, под пратњом једног учитеља вратила се о подне у мјесто, док је други учитељ с два одраслија ђака остао уз мртво тијело у планини. Дјеци је строго препоручено да не причају ништа о догађају. Ипак, вијест се одмах раширила кроз мјесто, све испод гласа и у повјерењу. У први час затајили су је од мајке: нису знали како да јој кажу. Била је удовица, лудо заљубљена у јединца. Бојали су се: свиснут ће, сићи ће с ума. Тајили су јој читаво то поподне. За први мах, смислили су причу да јој оправдају зашто јој се син није вратио. Причица је испала и одвећ увјерљива, и она ју је примила спремно и лако преко очекивања, без и најмањег трачка сумње, с оном чудном узнемирујућом лаковјерношћу; готово као да је сама ишла наруку томе да буде обманута. Замишљала је, можда, свог дјечака с учитељем и двама старијим друговима гдје се веру по зеленим пропланцима и скупљају биљке за школски хербариј.

Ноћ је у свим кућама тиштала муклом тежином. Као да се нешто надимало и надимало, нешто што ујутро треба да прсне. А непомичност ноћи и пасивност бдјења као да то надимање чинили још незадржљивијим и беспомоћност још извјеснијом. Читаву ноћ пробдио сам скутрен у кревету пратећи напетим чулима то надимање и ишчекујући широм растворених очију да у четворини прозора забјеласа први траг зоре. Свануо је и дан, протекло је и јутро, а још се нико није рјешавао да мајци каже истину. Сви су се измицали тој непријатности, скривали се за разним изликама. Однекуд се нашло, готово као да је то неким прастарим, већ дугим обичајем освештано, да начелник лично, или у најмању руку доначелник, треба да јој саопћи тужни глас. Мој се дјед, мучен ишијасом, тада налазио на сумпорним купкама, а доначелник је био на неком увиђају у околици и враћао се лађом тек у сат по подне. Сјећам се да сам био сретан што ми дјед није у мјесту. И то не стога што је тиме мом дједу уштеђена једна мучна дужност, него стога што се на тај начин за дјечакову мајку још за пола дана отезала та неизвјесност, што се још за пола дана продужавала дјечакова агонија.

Глас је, међутим, ишао и ширио се шапатам, шуњао се кроз мјесто као пас без господара, допро до у посљедње куће у предграђу, међу рибарске жене и крезубе старце што крпају мреже, увукао се у уши и старим наглухих бакама уз огњишта. А жена се кретала посред забринутих лица не питајући се за разлог тој забринутости, чак је и не примјећујући, не уочавајући ни настојање људи да јој се уклоне, настојање које је већ попримало мучне, до опасности натегнуте видове. Издвојило ју је обазриво туђење, она суздржана, подмукла неповјерљивост, која изгледа да не може остати

незапажена. Око ње се образовао мали појас пустоши, готово видљив, као изметен замахом метле уокруг. А она се усред тог круга вртјела природно, чиста од сваке слутње, безбрижно, лежерно. И њено се држање сваког доимало однекуд чудачки, неодговорно. Чинила им се луда: гле: син јој тамо лежи мртав — а она база по мјесту, завирује у рибарницу, разговара о којечему с дућанцином на прагу, задиркује Винку да јој је момак у свијету нашао другу цуру; носи у руци своје срделице за ручак, само што не пјевуши улицом! Пучке жене гледале су је црним очима: свака њена ријеч, свака њена кретња чинила им се саблажњива, готово бестидна. И ја сам је сам гледао са снебивањем. Истина, она не зна што се догодило. Али то што се догодило — то је *стварност*. (Тад сам још пред величанством „стварности“, „објективне стварности“, имао оно дјетиње страхопочитање с каквим дјеца слушају старије људе с дугом сиједом брадом и с дубоким искусним гласом.) И чинило ми се да би та стварност, та објективна стварност, ипак на неки начин морала бити претежитија, јача од тог крхког факта што сирота мајка за ту стварност не зна. Међутим, не! Тај крхки факат био је јачи, кудикамо јачи! И тад сам помислио: види! није ту важан сам факат, оно што се горе у планини догодило, оно што *јест*: важно је напросто то да ли мајка за тај факат *зна* или *не зна*. Све је у томе, само у томе. Ето, наша срећа, каткад и сама наша егзистенција, почивају на тако крхкој, тако несуштаственој гранчици. Мајчино расположење било је ведро, на њеном лицу лежала је безбрижност, она је спокојно пржила своје срделице — све снагом и на основу тога што она *не зна*, савршено без икаква обзира на оно што *јест*. И то се мојим детињим очима чинило чудо, дивно чудо. Једнако као да сам гледао чаробњака гдје хода зраком или као да је мали у планини одједном устао од мртвих и звонким циљиком смијеха раскинуо замађијаност те узбудљиве и нелијепе игре. И дивιο сам се само што и други то чудо не виде.

XXIV

рочитао сам ово што сам досад написао, и праснуо у смијех. Што ли сам се дао у филозофирање! То ми је слабост од дјетињства. А вјерујем да нема човјека за то неподеснијег од мене. Али то је у мени упорно, као и свака несретна љубав. И, као и у свим несретним љубавима, та упорност и црпе своју снагу из оне зле среће.

Доиста, одувијек је била у мени тежња, страсна тежња, да моје маштање, моје ирационалности, моје осјећање заодјенем у вид логике. У вид суште, жежене логике. — „Од тога што ти бајеш и шараш можда би се дала правити некаква поезија”, говорили су ми понекад. Али јок! Мене то није привлачило. Није ме задовољавало. Имао сам амбицију да од тога правим филозофију. Зашто? Ко би га знао! Можда зато што сам ту материју у себи увијек осјећао превише присно, превише стварно — превише озбиљно, превише животно, на концу — а да би се од тога смјела правити поезија. Јер и по мом схваћању такозвана поезија престаје ондје гдје је уистину, „враг однио шалу”.

А моме филозофирању јасно увиђам читав низ запрека. Запрека које га чисто искључују и онемогућују.

У првом реду, ову: обично и понајвећма, ја сасвим тачно, и често веома оштро знам што мислим и вјерујем. Но да ли то што мислим и вјерујем доиста мислим и вјерујем, о томе врло често нисам начисто. А покушаји рашишћавања и лучења ту ме редовно изневјеравају. Пред том дистинкцијом осјећам увијек извјесну малу трему. Сјећам се с коликим сам олакшањем некад, чепркајући и преврћући по књигама, наишао на то да су људи умујући о умјетности још давно открили да је лучење између истине и лажи ту беспредметно. У први мах претрнуо сам од радости: помислио сам да сам сасвим близу рјешењу мог горућег питања. Ту сам истину протегнуо на читаво подручје мисли и на читаву површину живота. Исписао сам и, понешто претенциозно, објаснио над мојим столом таблицу с натписом:

τὸ ἀληθεύειν ἢ ψεῦδεσθαι οὐχ ὑπάρχει

(Имао сам и иначе слабост за те таблице-девизе, и у мом животу промијенио сам их приличан број. Посљедња ми је била:

Was ich besitze, seh' ich wie im Weiten.

und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten!

Али кад сам посјетио неког пријатеља и видео над његовим столом исту такву таблицу с тим истим натписом, одједном ми се то учинило крајње банално, неискрено, претенциозно. Вративши се кући подерао сам и бацио у кош ону моју. Чудно како неки такав, сасвим искрени, са дна нас потекли вапај може да под дјеловањем једног каснијег запажања или помисли накнадно постане баналан, неискрен, намјештен! — Како било, отада сам баталио те таблице и рекао себи: пловимо даље без стјегова и девиза!)

Надаље, ја одувијек зазирем, панички зазирем од тога да ми не добаце: „То је контрадикција, чиста контрадикција! Ти си недосљедан, ти си у протусловљу са самим собом!” — Тога се управ митски, преувеличано бојим, бојим читавим једним скривеним комплексом у мени. И сав застрепим чим и само издалека, у дискусији наслутим да је та објекција на помолу. Кад ми кажу да је све оно што говорим лудо, апсурдно, пуко булажњење — то ми толико не импонира. Али ако ми кажу да је то булажњење само са собом у протусловљу, само себи недосљедно — е, признајем, од тога страшно трпим, тога се страшно бојим. А зашто толико зазирем од приговора недосљедности — то не знам. Ваљда (и сасвим вјероватно) баш зато што сам уистину недосљедан. Добро, но зашто ми то толико импонира? Одакле у мени та амбиција на досљедност? То не докучујем. Макар и не био начисту да ли оно што мислим доиста мислим, опет постављам на себе захтјев да у мом умовању будем досљедан. Збиља чудно. Јер та ми досљедност никад у животу није устребала, никад нисам осјетио ни најмање недаће од тога што је немам. Па одакле онда толика жудња за њом? Сâм бог то нека зна! (Уосталом, питам се данас, је ли уопће *могуће* бити недосљедан? Чим је нешто проистекло из наше личности, није ли то само собом доказ да јој је досљедно? Види! А ја сам стратио пола вијека стрепећи над мојом досљедношћу!)

И још нешто.

Чини ми се да сам одувијек осјећао (а касније и сасвим свјесно мислио) да се двије супротне истине нипошто не искључују. Искључити једну или другу изгледало ми је да значи осакатити стварност, осиромашити живот, лишити мисао једног њеног пола.

Како ја схваћам, филозофије имају неког смисла и вриједности само ако их узмемо као начине осјећања. Свака је филозофија само израз датог начина осјећања, априорног и условљеног управ онаквим психичким устројством какво њен творац у себи носи. Његов филозофски систем само је нужни посљедак тога, а изградња тог система само је настојање око накнадног логичког наравнавања оног првотно даног момента. У ствари, у основима сваке филозофије лежи, као њен камен темељац, једна наивна самообмана, једна дјечја игра, која се састоји у томе да се глава настави на реп. А како човјеку — ако није и одвише узак, скучен, једностран, одвећ партајична и ексклузивна нарав, ако је колико-толико цјеловит, ако представља макар како мајушну редукцију космоса — нужно морају бити својствени многи и разни начини осјећања, слиједи само по себи да му морају бити својствене, поњатне и блиске многе и разне, па и сасвим опречне филозофије. Истина, мислиоци су понајвећма једностранни, љуто ексклузивни. Али то и јест њихов главни недостатак. И зато од појединог од њих, узета сама за се, и не можемо очекивати богзна што. Но ако их обухватимо све скупа, ако свакога од њих, узмемо само као поједини инструмент у комплексу, тек тад филозофија постаје нешто! Нешто широко, обухватно, разнолико, нешто са безбројем

лица и видова, нешто пребогато и разноврсно баш као и сам живот. Више-мање читав козмос.

На концу конца, чини ми се да, у ствари, моја погрешка и моја кривица код оваквог схваћања лежи у основи свих филозофа: сваки од њих гради једну, своју, филозофију из једног, свог, начина осјећања, из једне, своје, његовом специјалном организацијом психе условљене, природне визије свијета. Другим ријечима, погрешка је у томе што они на силу бога од једне поезије хоће да праве једну филозофију, од једне свемирске поеме један свемирски систем. Моја би погрешка и моја кривица, према томе, биле само утолико веће што ја из многих и разних начина осјећања, сасвим досљедно, правим и многостраничну визију свијета. Филозофи, кад су уопће нешто, у ствари су само прерушени пјесници. А њихова поезија једина је истинска; искрено наивна поезија — једина *права* поезија.

Ја сам се страсно занимао за људе, за све људе, за њихове животе и њихова животна питања, за њихове унутрашње садржаје, за сваку и најмању ситницу из њихове интимне унутрашњости. Па тако, схватљиво, и за њихове филозофије. Које, за мене, у ствари нису ништа друго него њихове карактерне црте. А тако посматрана, као интимни садржај и као суштинска бит свог човјека, свака је филозофија веома, веома занимљива. Како ли је то привлачно, како ли је то људски интересантно посматрати човјека у кругу његове филозофије — баштована усред његове баште! Лијепих ли визија што се нижу пред нашим очима: Парменид у својој башти, Хераклит у својој, па Зенон и Демокрит, Платон и Епикур, сваки у својој: па даље, даље, Спиноза у својој, Кант, Хегел у својој, Кјеркегор опет у својој — ти велики, несвијесни пјесници својих визија свијета, ти велики ствараоци *својих* свјетова, нимало различно него велики пјесници. Па још даље, даље, све до данас, све до сутра. Истина, у понеким од тих башта расту и трпке, штуре воћке, оскудна опора сока, дрвенаста укуса; рибизла, чичимак, оскоруша. Но није ли и то лијепо, нема ли и то свој чар? Посматрано у читавом комплексу, не даје ли и такав пискутљиви *rissole* свој драгоцјени и незамјењиви гласић у општем концерту гласова? И нема ли своју посебну драж сваки од тих мислилаца, приљежни баштован у економији своје властите баште? Зар још и данас, на примјер, стари Кант нема извјесну своју специфичну драж са својим утањеним, жичаним гласом, сличним оном оглоданом, помало рационалистичком гласу престарјелих клавира.

Једно сам вријеме чешће одлазио к пријатељима у сликарску колонију, мирно предграђе на рубу велеграда. Низови кротких, идиличних кућица на благој присојној падини. У свакој од њих живи и слика по један сликар. Махом старији, смирили људи, које је давно прошао укус за јетке распре и за ломљење копаља. Одлично се слажу, жене им се међусобно посјећују, један к другоме одлазе на црну каву и партију шаха. А сликају сваки на свој начин, најчешће један дијаметрално опречно другоме. И то им баш нимало не смета. Помишљао сам: зашто се не би могла тако негдје на рубу живота, устројити и једна колонија мислилаца? Зар нису и они једнако безопасни по човјечанство као и сликари? И зар сваки од њих не улијева у своје дјело само себе, своју рођену личност, своје властито гледање на ствари, своју визију реалности — и ништа друго, баш као и сликари? Да, филозофи — ако су уистину филозофи а не што друго, економисти, биолози, социолози, несуђени државници или генерали и томе слично — само су прерушени пјесници. Несвијесни пјесници, нехотични творци праве

поезије. А њихову пјесничку нарав и суштину потврђује и употпуњује баш и та црта пјесничке наивности, пјесничке несвијести о самом себи: што своје визије живота и свијета шарају савршено озбиљна лица, као дјеца кад ришу.

А при свим тим и таквим мојим размишљањима и разматрањима, у дубини душе стално ме мучи само један скрупул: непрестано сам себи постављам једно питање, и само ме оно преокупира: не прикрађујем ли таквим мојим гледањем стварност, не оштећујем ли свеукупност збивања? Не осиромашујем ли богатство живота, не сакатим ли цјелокупност свијета? И колико год се испитивао и преиспитивао, колико год сам себе тим питањем трапио, долазим до закључка да стварности не чиним криво. Било како узели и судили ствар, чини ми се недвојбено, да, ма колико овим мојим поимањем живота и свијета на једној страни поткопавао реалност реалнога, толико на другој страни утврђујем реалност иреалнога: колико год једном руком одузимао од стварности, толико другом приводим у њено крило. И тиме мирим савјест: мислим да, све у свему, стварност тиме није на штети. А тиме некако и ја долазим на свој рачун.

XXV

оја болничарка лијепих руку донијела ми је неколико књига да прекратим вријеме. Каже ми да се она ранија неће вратити — потпуно су је закупили кућне неприлике и истјеривање наслиједства. И волим што се не враћа. Свикао сам се на ову. Љубезна је. Настоји да ми олакша усамљеност, задужује ме с хиљаду малих пажња.

Размишљам о тој милој дјевојци. Тако је жељна да све упозна, да се образује. Још не зна толико тога ни о ономе што јој је најближе, много шта најосновнијег о човјеку и човјечјем срцу, а у својој тежњи за сазнањем ето кљука главицу тим књигама о далеким берачима памука, кријумчарима алкохола, копачима злата, о *ракетерсима* и *киднаперисма*, о животу китоловаца, о животу ронилаца бисера, о животу у Легији странаца. И о трговини бијелим робљем, о пропадању земљопосједника на америчком југу, о црнцима који се возе у посебним одјељењима вагона. О каноама што по смарагдној траци ријека клизе у само срце дунгле и о потмулом бубњању ноћних бубњева у презаво будним прашумама. Па онда опет о кинеским сијачима риже, о чилеанским вадиицима шалитре, о подземном шверцу оружја у полуколонијалне земље — и боктепита још о чему! Све то за њу нису разне теме већ разни проблеми; ти проблеми и јесу оно што је у свему томе највише занима. И, испињући се на прсте да завири преко тарабе, мила дјевојка вјероватно мисли како су она и њена земља још мали, и незнатни, и примитивни, још недорасли да би имали своје проблеме, да би њихове ствари и њихове бриге биле подигнуте на достојанство проблема.

Преврнуо сам неколико страница у књигама које ми је донијела, једну сам с муком догурао до краја, па их оставио на страну да одлеже неко вријеме прије него јој их вратим.

Да ја пишем књиге, у тим се књигама не би догађало ама баш ништа. Причао бих и причао што ми год на милу памет падне, повјеравао читаоцу, из ретка у редак, све што ми прође мишљу и душом. Ћаскао бих с њим. Ако уопће има поезије, тад је поезија оно на што наша мисао и наша сензибилност наиђу лутајући пустопашицом. Упрегнуте под било што, вођене било којом учртаном стазом и уперене на било какву поенту, оне тешко наилазе на праву поезију. Пунио бих му уши свакојаким бунцањем и маштањима. Тек овдје-ондје, у сваком петом или десетом поглављу, мало бих зашарао као да се тобоже нешто догађа или као да ће се тобоже нешто догодити, толико да бих га обмануо па да ме не напусти, као што обмањујемо дијете које смо против његове воље извели у шетњу. А онда бих му опет за даљих пет или десет поглавља бајао што ми само од себе навире на уста. (Како ли одахнем кад у мојој лектири набасам на истомишљеника! Кад, на примјер, наиђем на вапај једнога: „Хтио бих написати књигу без садржаја!” или на рефлексију другога: „Читав је проблем у томе да човјек изнађе некакав начин, некаку форму, у којој ће слободно моћи да пише што год хоће.” Као да из туђих уста чујем свој властити уздах!) Неуморно понављају како умјетник тобоже увијек „даје себе”, ништа него себе, како он, о ма чему

причао, у ствари увијек и само прича о себи, „испољава своју унутрашњост“, „остварује своју личност“. Па зашто је онда потребно да се играмо жмурке, да се скривамо иза тих паравана, да причамо тобоже о другима, да људе гњавимо причом како је добром Киму јагуар растргао мазгу хранитељицу на рубу прашуме, или како је старог Доминга у црно завио морски пас раздеравши му рибарску мрежу — а све то да бисмо тиме „остварили себе“. Човјечанство је већ довољно одрасло, довољно се прозлило а да би му требало фабулирати!

Зачудо је да се у театру, тој широкој умјетности, по превасходству умјетности за масе, већ увелико напушта конвенција дјетињег илузионизма. Не разумијем зашто су у епици људи остали још тако везани за њу.

Не занимају ме књиге о једностаничним бићима и њиховим сукобима па макар колико драматични и елементарни били. За таквим књигама можемо понекад да посегнемо као за куриозитетом, или ради „освјежења“ и промјене, онако као што пођемо да гледамо борбу с биковима. Али у њима заиста нећемо наћи оно што нас заокупља и мучи. Њихов анимални витализам није за наше зубе, њихов оптимизам за нас је понешто јефтин, њихово херојство за нас је помало карикатура. Млад човјек у чије способности његова околина није вјеровала сам је и без ичије помоћи основао фарму, и на њој одгајио грах који је однио награду на обласној изложби. Е па добро, нек му је са срећом! Али што се то, на концу, мене тиче?

За мој укус, основни је недостатак новије литературе баш то — што је недовољно интелектуалистичка. Човјек се, наиме, по свеопћем признању, у току вјекова и тисућљећа, јако, јако развио, церебрализовао. И као што је некад давно, углавном, сјекиром од кремена убијао собове, тако он данас, углавном, мисли; дубе, копка, анализира. Па зато као што је некад приказивати човјека значило углавном приказивати га како лови собове, данас приказивати човјека морало би, углавном, значити приказивати што и како он размишља. А кад умјетност то не чини, или не чини у довољној мјери, она очевидно подбацује у поређењу с умјетношћу пећинског човјека.

А добар дио данашње умјетности с највише тачке данашњег развитка човјековог опет силази низбрдо, тражећи своје објекте и материје свуда по свијету, по најудаљенијим закуцима Земљине кугле, и спуштајући се на све примитивније степене, све до човјека који једва зна бројити до три и који тек што је престао јести пријесно људско месо. То силажење, које се каткад назива освјежењем, потрагом за здравим и томе слично, она образлаже двјема битно различитим побудама: она то чини, с једне стране, због „одмарања властитих менинга“, као што је говорио велики писац, или ради надражења властитог отуцјелог емоционалног апарата, дакле из једне битне егоистичне побуде, и, с друге стране, из самаританског интересирања за ону биједну сабраћу заосталу на најнеразвијенијим степенима. Ако се то не зове спојити забавно с корисним, заиста не знам гдје би та ријеч нашла бољу примјену!

Тек, изгледа неопходно је потребно да том алтруизму буде примијешан, као коректив, трунак егзотике. Заостао човјек који цијепа дрва у нашем дворишту није ни издалека онако занимљив, онако подобан да побуди наш алтруизам, као онај из Гоби пустиње или из Полинезије. Немо propheta in patria. Па зато чак ни примитивац не може in

patria успјешно пласирати своје примитивство. Та гдје би примитивац могао да буде кабаретска тачка у својој рођеној земљи? Тако се, ето, и у томе остварује извјесна „културна размјена” међу народима: народи експортирају своју примитивност, замјењују је за страну, као и сваку другу робу.

Аутор књиге коју сам прочитао веома је славан писац, свјетскога гласа. Књига му је преведена на све језике свијета. Очекује се да ће га запасти Нобелова награда. И признајем, књига ме у извјесном смислу заинтересирала. Не само што нам пружа сву силу економских, географских, етнографских, па чак и ловачких сазнања и информација; она је занимљива и ван тога. Изненађење и куриозум на свакој страници. Чудни су ти примитивни људи о којима нам она прича: ни једна јединцата помисао, ни једна јединцата реакција није онаква какву би просјечни читалац овог излињалог континента у сличној ситуацији сâм осјетио! Ускликнуо сам зачуђено: па тај човјек који се ту описује — то је човјек-амеба! Помирио сам се: можда ипак има нешто занимљиво, нешто поучно у томе: упознати ту врсту човјека. Затим сам узео другу књигу истог писца, али с темом из сасвим друге земље: из уљуђене, старе, ако ћете и престарјеле средине. И гле: опет човјек-амеба! Тад ми је синило: ствар је у томе што је сам писац човјек-амеба! Не мари, рекао сам. Тиме се ништа не губи: ако с интересом упознајемо човјека-амебу, сасвим је свеједно да ли га упознајемо у особи протагониста или у особи писца. Само, тај човјек-амеба у особи писца прокрочио је за корачић даље: постао је лукава, малициозна амеба. Амеба која се сјетила да је, захваљујући том својству, способна да постане кабаретска тачка. И смјеста је то искористила. Славни је писац увидио да „то пали”, да је човјек-амеба данас много тражен и дао се на посао. Мрвица окрутности, присутност исконског људождера у сваком акту, у сваком трептају трепавице, к томе трунак шпанске мухе, зајамчена неочекиваност сваке реакције и непредвидивост сваког обрата, све то равномјерно расподијељено и у правилним размацима смијењивано, по датом захтјеву ротације, на страницама књиге, а све скупа заогрнуто бригом за човјечанство! И ствар готова. Напучио је своје књиге људима-амебама, својим књигама напучио је свијет. Можда ће добити не само награду за књижевност него и награду за мир. Све је у томе: треба имати вјештину да се свакој ствари пода егзотичност. Треба посегнути у начин мишљења и осјећања неког удаљеног људождерског архипелага, па по могућности такву егзотичност подати и стварима из своје властите куће. Ако човјеку пође за руком да тај карактер егзотичности пода својим домаћим стварима, има наде да ће и оне постати занимљиве, да ће и оне моћи да заинтересирају „свјетску јавност”.

*

Моја добра болничарка гледала ме ведрим очима.

— Је л'те да су занимљиве ове књиге?

— Јесу, сестрице, јесу... Побуђују на размишљање.

Била је задовољна. Обујмила је књиге руком и притисла их на груди да их врати у своју бијелу собицу. Тамо, у свом кутићу од бојадисане јеловине и цвјетастог кретона, има малу стелажицу са још много таквих књига.

XXVI

едне године у касну јесен бане у наше мјесто мала талијанска позоришна

дружина. Враћала се с турнеје по јонским отоцима, гдје је доживјела низ неуспјеха и недаћа. Изгледала је као разбијена војска. Кад су ствари кренуле сасвим низбрдо, импресарио их је напустио и побјегао. Посљедњим новцем прегнули су да се врате кући, и путовање се прекинуло ондје гдје су им пресушила средства: шарену дружину, испаћену и отрцану, скинули су с лађе у том непознатом гнијезду под сурим планинским биллом.

Шћућурени на обали, изгледали су као закашњеле селице што изнемогле падну на голи пјешчани пруд. Сједили су на својим свјежњевима и ковчезима, док се пред њиховим очима лађа, с упаљеним свијетлима на палубама, сва у потрескивању и циликању командног звонца, одбијала натрашке од мола избацујући испод крме бујне клобуке пјене, да час касније глатко клизне танким кљуном у сутон, повијајући по ниском јесењем небу своју кудраву перјаницу дима. Дуго су остали ту на обали, у недоумици што да почну и гдје да крену, с очима пуним зебње упртим у хладни плавкасти масив што се диже над мјестом. Од изнемоглости била их је оставила њихова обична говорљивост. Мушкарци су вјероватно још на лађи нагнали жене да се што боље дотјерају, како би направиле добар дојам у мјесту у које долазе. Сад су се намјестиле на свјежњевима, под својим чудним фризурама и напирлитаним шеширићима чудноватих облика, који су им стршали наврх главе, кокетно узгор заврнутих обода, с неким неизрецивим стремљењем увис, шеширићима у којима су на својим представама играле надвојвоткиње. Кашљуцале су и измјењивале међу собом по коју ријеч ниским и тупим гласовима. И на тим опуштеним лицима с мутним подочњацима и с изнуреним угловима уста, они шиширићи изгледали су им натучени на главу као за поругу или казну.

Већ се и мрак стао хватати, а они су још били ту. Око њих се окупила дјечурлија и бленуо по који беспослењак. Заинтересирана до потпуног заборава себе, дјеца су се приближавала женама, стопу по стопу, полуотворених уста и без трептаја у погледу, примицала им се толико да су им већ осјећала дах на својим образима, уносећи им се у лице с окрутном дјетињом испитивачком пажњом. А на изнемоглим лицима жена смјењивали су се затомљени трзаји бијеса и немоћни напони оног биједног, изнуреног ја у њима, навиклог да се показује и да буде гледано и увјештеног да се под туђим погледом напне и укрути. Покушаји мушкараца, за нужду обазриви и пуни суздржаног једа, да уклоне деришчад или да их бар задрже на некој удаљености остали су потпуно безуспјешни: дјеца би само пренијела своје испитивачке погледе и своја отворена уста са жена на мушкарце, да их час затим, с одмороном радозналости, опет врате на жене. Најзад дружина устаде и у пратњи Лорка, вјечито пијаног лучког носача помодрела у лицу и подбухлих очију, замаче под камени лук градских врата и нестаде у сплету кривудавих улица.

Одржали су неколико промуклих, безвољних представа, и тиме су биле исцрпене више-мање све могућности које је мало мјесто могло да им пружи. Готово махом се побољшало. Једни добију упалу поребрице, другима се пробуди реуматизам, а сви прокашљаше и промукоше. Жене су наочиглед ружњеле и мршавиле мучене цријевним катарима и проливима. На представама, између чинова, кашљале су дубоким, прсним кашљем зурећи тупо у једну непостојећу тачку пред собом, опуштајући лица да се одморе и оспособе за нове осмијехе и нове озарености, равнодушне чак и према несносној, наметљивој дјечурлији, која је успијевала да се пробије те их мотрила кроз одшкринута врата и пукотине међу даскама. За тих пауза, апотекар им је, из властите сналажљивости, дотурао иза сцена коцке шећера с неколико капи опијума да им ублажи грчеве у цријевима. И ти грчеви с коцкицама шећера иза кулиса смјењивали су се с патетичним кликтајима на позорници све до краја представе у бесконачном низу чинова и слика.

Цијелу зиму провели су у мјесту злопатећи се којекако. Кад је понестало оно што су зарадили представама, опћина им је дала неку скромну помоћ. А кад је и та исцрпена, избаце их из малог свратишта у које су се најприје смјестили, а опћина им додијели празно приземље некадашњег „фондака“, који је у старини служио за смјештај страних трговаца и њихове робе и који је на прољеће требало да се руши ради градње нове клаонице. Ошити у тим влажним просторијама били су распуцани, зидови олупљени и ишарани свакојаким цртаријама и написима, стакла полупана.

Њихово страдање најпослије гане домаћице у мјесту, па почну шиљати женама храну, сирупе против кашља, нешто топлог рубља, нарамке дрва за огрев. Неко се сјети да им поклони одбачену жељезну пећ, неко протруо мадрац дугогодишњег болесника. Људи су се великодушно ослобађали предмета везаних за зле успомене и старудије која им је закрчивала магаци и таване. То постаде једна од оних безазлених самаританских пасија, попут дјетињег скупљања лоптица од чоколадног станиола за откуп црних робова, попут шивања оних хлачица без тура за сиротињску дјецу на којима се вјежбају у кројењу скорје удаваче. Једно угодно филантропско иживљавање, једна права мала страст. А у исти мах, и једно госпојинско друштвено натјецање.

Неки од мушкараца из трупе нађу какву нижу привремену зараду. Један се показао вјешт баварском послу. За мале паре поправљао је крчмару у сусједству наше куће подрумско суђе за још несагледиво далеку бербу. У невријеме — усред зиме — одјекивао је туђе баварски бат у леденом предбожићњем зраку. Тај је био трбушаст јужњак тамне пути, пунаних образа и кукаста носа, над којим су се укрштавале густе црне обрве. У послу је повезивао главу црвеном марамом и кадикад би зацјевао. Подсећао је и на Фигара, и на тореадора, и још на много шта друго са олеографија код мјесног бријача.

Моја мати позове на ручак једну од тих глумица. (Наравно, то није ишло без претходног дугог скањивања: једва се осмјелила да упита дједа за дозволу.) Тад се домаћице у мјесту стану натјецати у таквим позивима. Сваке недјеље или светка у свакој уследнијој кући ручала је по једна глумица. Свака је кућа имала своју миљеницу, и домаћице су се надметале и препирале у хваљењу својих сталних гошћа. А оне су биле чедне као покајнице, поједноставњених фризура са шалом преко главе мјесто оних шешира и такве, зачудо, изгледале су млађе. Патња је прешла својом

руком по њиховим главама и изгладила им коврче. Глумица која је долазила у нашу кућу звала се Бепина (презимена као да нису имале). Оставила је мојој мајци за успомену фотографију с неколико емфатичних ријечи захвалности, из ранијег доба, у оном надвојвоткињском шеширићу, с ускуштраном косом и шкиљаво заводљивим очицама. У мени је задуго послје изазивало неку малу стидну бол кад бих бацио поглед на ту фотографију, па кад би се та слика сукобила с оном каснијом коју сам у себи носио.

Највећи пријатељ глумачке дружине, њен заштитник, покровитељ, у неку руку повјереник и заступатељ у мјесту био је Егидио. Током толиких година као да је сасвим био заборавио своје поријекло и своју земљу. Сад се одједном трзнуо; ужурбао се, ускомешао, прегнуо да надокнади пропуштено. Просто се помамио. Запуштао је посао, готово ваздан проводио с њима, утошћавао их у уским могућностима свога дома. Није много користила ни вика и прекори енергичне Анице. Жене из дружине нарочито су завољеле Калпурнију, која је сад била стално у њиховом друштву. Дотјеривале су јој изглед, савјетовале јој прекројбу хаљиница, преудешавале јој фризуру.

Не знам тачно како је до тога дошло, али је вјероватно опћина на концу помислила да јој је све у свему боље и јефтиније одједном треснути кесом па им платити пут до прве прекоморске луке него стално точкати мале припомоћи. И тако, под конач зиме, они се стану спремати за одлазак. Одлуче да се одуже мјесту једном опроштајном представом. Припреме су се вршиле и покуси одржавали у дугој мрачној магази у којој су се иначе сушиле говеђе коже. То је била пространа, ниска, грубо зидана приземница дебелих зидова, некадашњи лазарет, на рту који је затварао луку. На рту сучелице њему било је старо напуштено гробље. Та је грађевина у пучком предању везивана за Мауре, који су тобоже некад ту чамили у сужањству. Кроз камене жљебове при дну слијепих зидова у љетне се дане излијевала потоком из те грађевине у мутни плићак луке прљава црвенкаста вода у којој су се стројиле коже; ми дјеца замишљали смо да то у ниском здању без прозора кољу маурске цинове.

Из оближњег града набаве мноштво смотуљака црног, сребрнастог, златастог свјетлуцавог папира и свежњева великих листова картона. У магази се по цијели дан куцкало, кројило, лијепило. Главна личност у свему томе био је Егидио. Чисто је подјетињио у тим припремама. Веза с опћином и с мјесним угледницима био је Густе, чиновник у дједовој агенцији, онај исти на коме се дјед искаљивао због сталија и контрасталија. Ујутро га је сам шиљао тамо и грдио га што још не одлази. А на пола јутра љутио се и бубњао прстима по столу узвикујући: „Богаму, гдје је више тај Густе! Читав би се дан само играо!” Кад би и подне откуцало на фратарском звонику а да се Густе још није вратио, дједово би нестрпљење прешло све границе. И тако се Густе једнако хитно и једнако са зебњом и под грдњама ујутро журио у маурску магазу као што се о подне из ње враћао. Био је то тих, улизан стари момак, још увијек под скрбништвом мајке, крајње брижљив у одијевању и пипаво савјестан у сваком послу. Сад су га почели дирати да се дотјерује ради Бепине, а он је због тога трпио и црвенио преко разумне мјере. Два или три пута путовао је у град по оне смотуљке свјетлуцавог папира и листове картона. Од тог материјала буде израђена сва сила шљемова, оклопа, штитова, докољеница. Уз помоћ дрводјелца израде и кулисе: комаде тврђавских зидина, круниште куле и нешто као краљевску гробницу; раскошни мраморасто ишарани саркофаг обрубљен сребрним папирнатим бордурама, којима су се иначе

украшавали мртвачки љесови. Тешке резбарене столице из опћинске вијећнице са строгим равним наслоном послужит ће за престону дворану; нарочито је направљен једино позлаћени трон с необично високим забатом и с црвеним баршунским јастуком. Радило се и у малом обзиданом дворишту иза опћине, па је сад биједни Густе трчкарао између маурске сушионе говеђих кожа и опћинског дворишта, с вјечитим неспокојством у души због оних сталија и контрасталија које су се просто котиле и бујале на његовом столу у агенцији. У том дворишту изграђивало се циновско стабло, круна читаве инсценације, са свим могућим нијансама зеленила у раскошној крошњи и с пребогатом игром свјетлости и сјена. Сунце је могло по милој вољи да се врти около-наоколо удварајући се циновском стаблу, могло је да га обасјава колико год хоће здесна и слијева својим зракама — залуду! Она стална, дубоко урезана свијетла и сјене које је насликао умјетников кист била су јача од реалне свјетлости и реалне сјене, и, у сукобу тих свјетлости и сјена, добивао се несумњив утисак да је сунце оно које удара погрешне сјене. Ето толика је, у својим крајњим степеневима, моћ умјетности! Ми дјеца, ћубили смо читава јутра око тог колоса у настајању. Запустили смо све раније игре, и чим бисмо изјурили из школе, сјатили бисмо се око њега. У том је дворишту владала ужурбаност и врева људског рада као око градње катедрала. Само, једна нам је бојазан засјењивала задовољство. Питали смо се: што ће бити с тим колосом послје одласка трупе? Слутња нам је говорила да су људи незахвални и кратка пијетета, да лако одбацују ствари које су им извршиле своју службу и пружиле своју мјеру ужитка. И тад је никла мисао, из свих нас одједанпут: не би ли се наше стабло могло сачувати, негдје на сигурну, заштићену мјесту, за вјечита времена? Како ли би то лијепо и племенито било! На примјер, у опћинској вијећници. (А оне старкеље нека одржавају своје сједнице гдје већ знају!) Ту би оно било као нека перманентна, вјечита божићна јелка, обилата, поголема, довољна за подручје читаве опћине. Чинило нам се да то и јест баш оно што треба, оно што би усрећило све житеље, одједном, потпуно и заувјек. Али смо и одвећ јасно слутили да то, на жалост, неће бити. Јер одрасли имају мало, тако мало смисла за срећу, за све што је права срећа. Одрасли су уопће чудни. И сваким даном дају нам новог разлога да над њима безнадно машемо главом. Можда у суштини и нису толико лоши, само би их требало друкчије одгајати; за времена, док су још мали. А за то је већ касно.

Хоћу да напоменем још и то да је цин-стабло надживјело мој одлазак из мјеста. Истина, било је већ добро начето; расквашено од киша, разлијењено, оронуло у своме достојанству, али је још стајало ту, опет враћено у мало двориште иза опћине. Често сам пута касније, кад бих се у свијету састао с ким из мог краја, осјетио живу жељу да упитам што се на концу догодило с мојим стаблом-грдосијом, али сам се устручавао и с муком сузбијао то питање, које ми је увијек наново навирало на уста. А све из оне луде бојазни да субесједник у себи не рекне: „Види! Увијек је остао исти!“: из оне инфантилне скрби за озбиљност, из оног пубертетског страха пред неозбиљношћу, који већини људи остаје једно птичје страшило за читав живот. Чудно! Људи каткад доста лако проћердају и свој добар глас, и репутацију честитости, па и саму егзистенцију понекад, али се много теже ријеше да компромитирају свој глас озбиљности. И врло често, кад се нађу у алтернативи да неком свом поступку накнадно даду или такво тумачење по коме, додуше, испадају зли, безобзирни, цинични, но мужевни и озбиљни, или такво по коме излазе чисти од зле мисли и од кривице, но дјетињаста, наивни, неозбиљни — они без премишљања дају предност оном првом тумачењу, чак и онда кад је очито тачно ово друго. Ето, до те мјере

људима све до конца остаје она тежња из дјетињства да буду „одрасли“! А зашто — нека бог зна. Ја никад нисам сасвим разумио у чему је заправо толика предност озбиљности и толика њена драж. — И тако, наразговарао бих се са земљаком до миле воље, па и преко ње, напричао би ми о свему и свачему, па и о стварима које су ме сасвим осредње занимале, које сам слушао и не слушао, и на концу бисмо се и растали а да нисам дознао оно што ме је живо интересирало што је најзад било с мојим стаблом? Још се и данас понекад упитам: збиља, како је завршило? Можда његова осакаћена олупина још чами у мраку какве магазе, можда се његова расута уда још повлаче по тавану „Старе опћине“? И, признајем, помисао о његовом надживљењу роди у мени једну ситну, летимичну клицу задовољства.

У свим тим припремама опроштајне вечери, за мене је, а и за читаво мјесто, највећи интерес представљало то што је у покусима учествовала и Калпурнија. Додијељена јој је, доуше, мала али веома важна улога: та у ствари се ради ње, сиротог незаштићеног одвјетка славног соја, и догађало све оно што се догађало (а што је, уосталом, по мом најдубљем увјерењу, Калпурнија потпуно заслуживала). Око ње су се плеле интриге злотора, због ње су се лијевале сузе старе вјерне дадиље, због ње укрштавали мачем, због ње дизали кликтаји младог кнежевића. (На жалост, оног истог са сраслим обрвама међу очима што је набијао обруче бачвама мјесних крчмара.)

Како су се припреме примицале крају, моје је узбуђење расло. А у ноћи прије дана представе никако да заспим; тек сам пред зору мало склопио очи. Ишчекивао сам представу са зебњом и радозналошћу: радило се, на концу, о Калпурнијиној судбини! Истина, знао сам с проба све што има да се догоди. Али ипак, то ће се догодити тек на представи — оно су само пробе! Боже мој, знам, неће се баш збиља догодити. Али ни само онако за шалу као на пробама. Нешто средње. Неки међустепен између праве реалности и проба. Понављам, ја добро разумијем, представа није сушта реалност. Но није ни пука произвољност: оно што се има да догоди мора се догодити, не може да се догоди или не догоди, да се догоди овако или онако. Ту је то чак строже него у правој стварности. Јер, у животу, глумац, на примјер, може да вечера или да не вечера, а ако има да отпутује, ипак се може десити да не отпутује. А ја сасвим поуздано знам да би глумац, макар да три дана није ништа јео, радије у стварности остао без вечере него да не вечера у представи ако тамо стоји да мора вечерати. А ако у представи има да отпутује, он *мора* отпутовати, а он ће *сигурно* отпутовати, и никако се не може догодити да не отпутује. У представи, дакле, све бива нужније и неумитније него у правом животу. Зато представа, ако је у једну руку нешто мања од стварности, у другу је руку нешто више од ње. Да, ту све бива беспризивно, судбински неумољиво. На пробама — не велом, то је већ сасвим друго. Ту се још доста да опозвати, повратити, поправити. Додуше, и на пробама кнежевић прободен мачем пада мртав, а Она остаје неутјешна. Али ту Прободени опет устаје, Неутјешна се опет смијеши. Представа је, напротив, коначна, неопорецива. Ту се све пише црнилом, одмах учисто. Ко је мртав, мртав је, и више не устаје. Растанци су ту растанци заувјек, а оно што је минуло, минуло је бесповратно. Бесповратније чак него у самом животу. Јер у животу, на концу конца, остаје увијек бар мало, мало наде, луде наде. У представи нема ни те луде наде. И зато, представа је озбиљна, веома озбиљна ствар. На неки начин озбиљнија него сам живот.

На сам дан представе цијело се мјесто искупило у маурској магази. Пред позорницом је висио читав низ петролејских лампи. Свјетлуцави папир само се љескао. Густе се претворио сав у један немир, у један осјећај одговорности. Ја сам дошао с мајком. Тачно је видим и данас: у хаљини од црног баршуна, с косом на потиљку зачешљаном узгор тако да јој је откривала уши и врат. Чинила ми се прекрасна; поносно сам је држао за руку. Најчешће је видим у том изгледу: то је једна од посљедњих њених слика, које су ми се оштро урезале. Послије те, памтим још једну. Али те не волим да се сјећам.

И ето, након толиког ишчекивања, након толиког страховања, догодило се да ме, онако исцрпена од дугих узбуђења и од пробдеване ноћи, током представе мало-помало сасвим преузео умор: искористивши напету пажњу с којом сам пратио збивања на позорници, на издају ме заскочио с леђа — и ја сам само приклонио главу мајци у крило. Усред поодмакле представе, прене ме висок поклич: на полумрачној позорници шетао је по круништу ратник под оклопом и шљемом и кликтао великим гласом:

— Vegliate, arcieri!...

Бдијте, о стријелци!... Стенторски поклич, који је, без везе и смисла, изненадно пао у дубину мог сна, свега ме прожео. Имао је тјескобан призив и одјекнуо у мени гласом неизвјесног упозорења: као неки миг, неко невидљиво домахивање с ону страну појмљивог. Јасно сам у њему разабирao ту вриједност опомене. Упињао сам се да јој дослутим право значење. Неколико мјесеци касније умрла ми је мајка. Задуго се нисам могао отети осјећају да је онај поклич био недвоуман наговјештај те несреће.

*

Мало дана послије опроштајне представе, глумачка дружина напустила је наше мјесто. Собом су повели и Калпурнију. Узалудно је било Аничино противљење, и њене сузе и клетве: Едигио се показао неочекивано тврд и несавитљив. Ништа нису могла ни наговарања, ни утјецања са стране, ни благи савјети моје баке; чврсто је одлучио да кћер посвети умјетности. Ријеч *L'arte! L'arte!, Il rapimento dell' Arte* била је сачувала за малог талијанског папучара, још увијек, своју магичну мелодрамску моћ. Изговарао ју је с шапатом, високо подигнутих обрва, сав у власти *rapimenta*. Можда се биједном човјеку учинило да је сад одједном у томе нашао сврху свог живота, открио дубљи смисао својих жртава, оскудице, злопаћења. Можда и некакву накнаду за свој властити, како је сматрао, промашени живот, за своје властите неостварене амбиције. А снагу да се одупре противљењима и да устраје у својој одлуци давала му је чињеница што је та одлука и за њега самог значила тешку жртву.

И тако се Калпурнија откинула од куће и од нашег мјеста — и она за некаквом својом звијездом као, нешто касније, и ја за својом — и започела онај живот непрестаног путовања и сељакања, везивања и развезивања свог убогог свежња, дријемања по чекаоницама прелазних станица, облачења и свлачења шарених дроњака, и сухог кашљуцања међу кулисама, с којих се труни отровни прашуљак боја. Почела је низати бројаницу клонућа и поновних, све рјеђих жарења, упала поребрица и прољевâ, и хистеричних сцена с испадима и сузама и грчевима; и оних малих повишења

температуре која дају сјај очима и крхку, до опасности натегнуту звучност гласу, и кратке махове оног брзог унутрашњег изгарања што кадикад недокучиво наилазе, попут изненадне милости, подајући присну врелину и чудесни чар ријечи изговореној на траљавим даскама. А затим је дошло вуцарење по мирним послијеподневним кафаницама, по опскурним свратиштима, и дуге, ником повјерене, ни самој себи признате туге; и безнадна борба с годинама, и часови бескрајне пустоши, и панични страх пред старошћу и самоћом; и можда сан о временшном мужу, ћелавом чиновнику-удовцу, о скромној кућици с повртњаком, негдје на крајњој периферији, и о залијевању рајчица у расквашеним мужевим ципелама; и можда опет покоји налет очаја, и покоји покушај резања жила на запешћу. И најзад, ваљда, резигнирано куњање у каквом старачком дому, у крилу сложених бијелих намрешканих руку, као у старе дувне склопљених вјећа и опуштена лица, остарјела од истинских озарења једном фиктивном срећом.

Никад се више нисмо срили. А волим се забављати замишљајући како ћемо се, кад-тад, опет негдје у свијету састати, летимице и закратко. Сити ћемо се наразговарати читаво једно дуго недјељно послијеподне у каквој пустој кафаници у предграђу, гдје кокоте које је већ прошла прва младост хватају средовјечне пословне људе из унутрашњости, гајитеље свилених буба, власнике малих ткаоница, солидне газде који се много зноје и који новим, још крутим марамицама тару од сунца опаљено чело и презнојену кожу својих зелених шешира. У дугом ћаскању, заборавивши зачас све оно што нас је доцније морало тако дубоко да раздвоји, присјећат ћемо се Егидијева тромбона, и љутња мог дједа, и Аждрубалових несташлука, и безброја других ништавних појединости из којих је саткано наше заједничко дјетињство. И замишљам да ће се она у томе иживљавати не мање него ја. Али кад дође одређени сат, све ће то одједном са себе стрести самим једним трзајем рамена, онако као што се стресају пахуље снијега с кабанице. Устат ће, закопчавајући огртач пружит ће ми руку, тврдо, мушкарачки, и рећи одрешито: „А сад, морам да идем!” Звучат ће као да каже: „дужност ме зове.” И знам поуздано, дивит ћу јој се и због тога...

Ускоро затим, самих неколико недјеља послије мајчине смрти, отишао сам и ја из мјеста на школе у град. А тиме некако завршава и моје дјетињство.

XXVII

доколици, забављам се правећи планове што све треба да учиним кад изиђем

из болнице. (Не кад изиђем него ако изиђем, исправљам одмах затим сам себе, из познатог болесничког празновјерја.)

О, како би се човјек желио извући одавде, оставити све ово за леђима, па добро искупан и избријан навући свјеже фланелско одијело (не одвећ свијетло ипак), завезати лагани foulard око врата, и упутити се, путник без пртљага, у једно ново прољеће!

Фантазије!

Моја добра болничарка сваког јутра донесе ми новине и задржи се неко вријеме код мене у разговору. Чаврљамо о којечему, прича ми новости из мјеста. То је већ постао устаљени мали обичај. Застане подно мог кревета, руком на бијелој пречки, и прича. Разговор се надовезује све у ситним крпицама, и то му даје извјесну драж измичућег. Непрестано у ставу одласка, с малим неспокојством због дужности које је тамо чекају, испушта из руку пречку и откида се према вратима. Ја је не задржавам; знам, тамо је потребна. Али, можда и нехотице, одговоре подешавам тако да сваки од њих садржи у себи скривену по једну удичицу која за собом повлачи њену реплику. И њена рука опет сједа на пречку мог кревета.

Прича ми, с неким љупким својељубљем, о катедрали, главној знаменитости мјеста (називље је „наша катедрала”), објашњава ми како ћу, кроз сплет улица и улицица, избити на трг пред њом, описује ми мали градски парк с водоскоком и с црнчићем од лијевана жељеза коме из рошчића у руци прска танак млаз. Слушам с хињеним незнањем и с увеличаним интересом мог Цицерона. И сва та причања закључује фразом: „Све ћете то видјети кад оздравите и изиђете.”

А ја сам успио затајити и пред њом да сам ту провео дјечачке године, имао прве другове и пријатељства, учио почетке виолине, доживио и спознао много шта од онога што нам остаје као праобразац за читав живот: најзад, ту се промитарио из безазленог дјетета у самозаљубљеног, прилично антипатичног, и — бар интимно, у скровитој дубини душе — до сржи поквареног младића.

Док она тако чаврља, излази ми пред очи сваки детаљ катедрале коју сам као дјечак, дуго сједећи на каменој клупи сучелице, небројено пута проматрао. Опет тачно видим сваки кутак у мјесту, сваки камен, сваку најситнију појединост на порталима оронулих палача што изненада пред нама искрсну иза угла у смршеном лабиринту старог града. И каткад се једва супрегнем да се не одам, да не упитам стоји ли још на своме мјесту у парку попрсје латинисте с изгриженим носом, да ли се за оним приземним прозором још њише у мјесечини велика водена глава. Како сам сасвим непредвиђено

овдје прекинуо путовање — превезли су ме равно с лађе у болницу нисам имао могућности да ма шта од тога видим. (Био сам у таквом стању да нисам ни помишљао на то: та једва сам знао за себе!) Слушајући сада моју болничарку, причиња ми се да ми је сва жеља у томе да изиђем на сами један дан, да још само једанпут, лаган као сјена, обиђем та мјеста. Но, знам, то је онај претворни болеснички минимализам!

Ипак, каткад се упитам: а што и куд ако се одавде жив извучем? Старост не пружа нарочито ружичасте перспективе за људе моје врсте. С првим сједицама, почиње да нас напушта она благодатна лакоћа потеза, ништа нам више не полази за руком као само од себе. И старе играче оставља на цједилу некадашња срећа (готово да човјек помисли: зар је и коцкарска срећа ствар хормона!). У наш психички механизам упуља се извјесна негипкост зглобова, изврсна несигурност у се, као код старих акробата пред завршни скок. (И оно што нас кочи као да је заправо више та невјерица, то пољуљано поуздање у наше тетиве, него сама негипкост: кратки хип размишљања пред скок, који смјеста укочи спонтаност и поквари све). И што тад преостаје старом вјетрогоњи-пробисвјету, „филибустијеру” класичног типа, потеклом негдје с обала овог средоземља (наравно, ако је достојан тог имена, ако је то доиста животни аматер доброга соја, а не пуки *mitteleuropски* „хохштаплер”, присебан и методичан, који се благовремено побринуо да нешто одвоји на страну за старе дане)? Куд да се дјене, што да започне? Ван да му посрећи мјестанце секретара (више као декоративна просједа фигура) у некој концертној агенцији, или библиотекара у каквом старом дворцу, међу полицама на којима се, као последњи и најузбудљивији новитети кротко сјаје *Histoire des Girondins* или *Mémoires d'outre tombe*, у својих осам или дванаест близаначки једнаких сафијанских томића. А можда и нешто скромније: мјестанце инспектора опћинских насада, с огуљеним брезовим прутићем у руци. — Али, оставимо те тугаљиве мисли! Негдје на дну мог ковчега мора да је пар дугмади за маншете, с камејама (остатак из бољих времена), каква се ионако више не носе; а и практичнија су ова данашња, пришивена седефна дугмета, као за јастучницу. За први мах, то ће бити довољно. А касније, ваљда ће већ нешто наићи!

У разговору с мојом болничарком покушао сам да лукаво дознам да ли је у мјесту још жива успомена на мог некадашњег учитеља виолине. Али није ми успјело да дознам ништа. Па да! Она је из кудикамо млађих генерација, које га се не могу сјећати! Можда га у круговима старијих још покатакд спомену. У мјесту је некад уживао глас настрана али необично надарена човјека, једног од оних несређених и лично несретних генијалоида које у таквим провинцијалним срединама, мада с малим осмјехом, издижу, тетеше, истичу као једну од знаменитости у менаџерији свога мјеста; уз своју катедралу, своју стару градску ложу, уз некакве олтарске пале, које, сасвим бесплатно, приписују великим сликарским именима прошлости. Обично је такав човјек поријеклом странац, примјерак досељеника у коме аклиматизација у новој околини или срађање с хетерогеним сојем није уродило баш најсретнијим резултатом. Чим сам дошао у град у гимназију, по бакином неодступном захтјеву, дали су ме да код њега учим виолину. Неко вријеме, чак, био сам на стану код њега, да би подука и надзор били што ревноснији.

Био је то ситан, жгољав човечуљак, с непокорном чулавом косом, сав у нервозним истрганим кретњама. Оженио се танком и лепушкастом кћерју мјесног трговца, која се ускоро послѣје удаје неочекивано нагло раздебљала. Ублиједјела, неуредна плавуша

вукла је безвољно своје обилато и млитаво тијело, у коме као да су одједном попустиле све унутрашње стеге. У кући им је владао страховит неред. Све би се испреметало кад му је требало пронаћи и припремити чисту кошуљу за вечерњи наступ. Ужурбано се прало, штиркало, глачало, а ладице су лежале повађене и испретуране као послјије безобзирне преметачине. Ма колико да сам у својим ситним личним стварима (и поред нерета у оним крупнијим и важнијим) одувијек био крајње, управо неурастеничарски брижљив и педантан, у том нeredу зачудо сам се добро и удобно осјећао. Било је у томе нешто топло, нешто кућевно, нешто перманентно предбожићно. Нешто чега у хотелској соби никад нема. Три мусава дјечачића врзла су се по том вашару, опуштених гаћица, с вјечитим слинама под носом, и импресионирано зурила у посјетиоце. Поваздан су шмрцали. Мајка их је из кухиње опомињала крештећим, стално раздраженим гласом, од чијих сам се провала инстинктивно јежио. Кад би јој додијало, дојурила би као фурија (упоредо с њеним корацима по ходнику расла је стрепња у мени), упала би у собу, и стала их усекњивати стежући немилосрдно њихове носиће. Дјеца су јако зазирала од те болне операције, па је послјије тога редовно слиједило дуготрајно кењкање. Кад је било посјета или стране чељад, опомене су бивале оштрије, а сам обред усекњивања, из пажње према гостима, праћен ђушкама. Жена готово није ни излазила из куће у друштво, у кавану, у цркву, већ једино на тржницу, а и тад неуредно и аљкаво опремљена. У тој неуредности била је нека остентација, знамен потпуне преданости кући и породици. Због свега тога у мјесту је уживала глас жртве, с одговарајућим симпатијама. Није се потање питало чија је она жртва и чему је та жртва приношена. Знало се само, и то се другим удавачама истицало на углед, да је свему крива умјетност. То је био мој први сусрет с том спрегом: умјетност—жртва. И вјероватно су баш одатле те двије ријечи остале у мени нераздрживо повезане. У мјесту се додуше признавало да је и мој учитељ жртва, жртва умјетности. Само, он је то био својом кривицом, док је некад витка трговачка кћи која се против воље родитеља за њ удала била посредна, и тим невинија, жртва умјетности.

Мој је учитељ имао једну ситну недаћу. Заправо, једну велику „ситну недаћу”. Прије него би почео свирати, дуго је намјештао виолину на кључној кости, истезао врат, трзао раменом, штрецао оком, шмрцао носом, узбацивао главом. Затим би се два по три пута сав промешкољио, као да хоће да кроз овратник истјера мачка који му се увукао под кошуљу. Онда је покушавао прислонити подбрадак на виолину тражећи прави положај. А кад би га најзад пронашао, опет је спуштао виолину, као да се нечему у посљедњи час присјетио, и дуго, квекерски савјесно трљао ознојене дланове марамицом. Па онда опет дизао виолину, и изнова истезао врат, трзао раменом, штрецао оком, шмрцао носом, узбацивао главом, опробавао подбратком. И тако више пута редом. Каткад небројено пута редом. У свечанијим пригодама знало је то да потраје и неколико минута. А у нарочито свечаним, пријетило је да поприми вид једне апсолутно непремостиве запреке — као неки зид. Отуда, приликом сваког узимања виолине у руке, постојала је дата могућност да до свирања уопће неће моћи да дође. Над започињањем свирке лебдјела је зебња; а то је опет, са своје стране, чинило још неизвјеснијим исход те борбе с Нечастивим. Зато, кад је мој учитељ имао да иступи на приредбама, те су се припремне радње обављале иза спуштене завјесе, која се, на један његов миг (због кога се можда смјеста покајао), подизала нагло, као на препад, пресијецајући му одступницу. Поновно започињање свирке послјије краћих пауза између ставака ишло је, напротив, много лакше, а у самом току свирања, кад је једном

преброђена она почетна тешкоћа, текло је већ сасвим глатко и безопасно. Требало је само пазити да прекиди буду што је могуће краћи. На тим опасним окукама, међу филхармонијским кумовима прошарала би језа и ишла је узбуђено ријеч: „Брзо, брзо! До врага, што тамо више чекају!”

Ето, то је био мој први учитељ. Па ипак, и поред свега тога, ја сам га не само волио него и дубоко цијенио. Вјеровао сам (и то не само онда него и касније) да је имао момената заиста сретне понесености која је лако свладавала и обилно надокнађивала и оне незгодице и неке техничке мањкавости. Тек, ти су моменти, на жалост, били готово потпуно ван његове власти и наилазили прилично ћудљиво и непредвидљиво. И он је мене заволио и, до своје мјере и на свој начин, много се око мене трудио. А није био ни тако лош педагог као што би се из мојих ријечи могло помислити, све иако су његови начини и методе, од настојања да се што боље и пластичније објасни, изазивали подсмјех самих његових ђака. У том настојању није познавао граница; па чак ни границу смијешног. Чинило му се да је у мени открио искрицу „оног нечег“, оног романтичарског окултног „нећег“ које и по измаку својих времена још увијек по провинцијама истрајно живи. И вјеровао је да ће та клица „оног нечег“, упркос свему, (упркос чак и евентуалном дугом намјештању виолине или другим недаћама и недаћицама сличног реда), на концу конца сама по себи извући ствар на добар пут. Нико није био сретнији од мене што су мој учитељ и „оно нешто“ преузели на се сву одговорност.

Касније сам му се чешће из свијета јављао и слао му програме мојих концерата. А он се, како су ми послије причали, преко сваке мјере са мном поносио, непрестано, истицао да сам његов ђак, и, већ исхлапио, по бријачницама турао људима под нос оне моје програме, чист од осјећаја за смијешно, слијеп за подмигивање беспослењака. Кад је умро, упутио сам удовици дугачак сажални телеграм, над којим сам се, добро се сјећам, дуго трудио, с оним здушним задовољством од захвалности.

Ако изиђем, једног сунчаног поподнева успет ћу се уз онај стрми гробљански бријег да му потражим хумак.

XXVIII

ажмирим, и видим слабуњава дјечака, с једним раменом нешто вишим од другога, издигнутим због позамашне виолинске кутије под пазухом. Скакуће по плочнику пазећи да угази тачно на сваку трећу плочу: ако промаши, врати се и покушава поново. Осјети ли на себи туђи поглед, прене се: баш као да се замишљао окружен празнином. Плах је, неповјерљив према новим везама. Тегоби усамљености инстинктивно тражи лијека у све дубљем понирању у њу. (Касније ће га искуства у томе потврдити: научит ће га узалудности покушаја да самоћу обмане и заглуши вањском вревом.)

Прво вријеме у граду лутао сам без циља. Најзад би умор како-тако замијенио циљ. (И то је приметак једног од искустава која су се касније обилно потврдила: не измицати се узалудно неизбјеживој патњи: газити даље кроз њу, до оне мртве тачке на којој изнуреност људског строја потпуно избалансира патњу.) Ма гдје се налазио, ма што радио, један дио свијести стално је водио рачуна о томе на којој се страни свијета налази моје мјесто. И чим бих тачније успио да одредим правац, као да ми је бивало лакше. Дугом вјежбом изоштравало се то ново чуло. Чинило ми се да осјећам како ме чисто тјелесна гравитација вуче према оној страни свијета. То стремљење предочавало ми се графичким знаком стрелице. Корак даље — и откриће се проширило, уопћило: гле! сваки људски створ, у сваком часу, живи и креће се под знаком такве једне невидљиве стрелице. Она показује на ову или на ону страну, или увис, с одређеном и чврстом тенденцијом, или пак равно низдол, према нашој котви у Земљи, сагласна с нашом земаљском гравитацијом. Ово посљедње бива онда кад се човјек осјећа потпуно „на своме”, кад је постигнута савршена подударност наше тежње са стварношћу; али, знао сам, практично, то не бива готово никад. (Осим код неких људи, који су већ такви, и који се увијек, од самог рођења осјећају „на своме”.) Кад стрелице нема, или кад је изгубила своју наелектрисаност магнетске игле, кад је у нама „легла“ — човјек је угашен, мртав. Разумије се, не мртав у дословном, физичком смислу; јер тада, баш напротив, стрелица с необично јаким електричним набојем излијеће из нас право увис и губи се нашем оку у проријетким висинама, као одбјегао балон. Али и иначе знаду се десити часови такве необично јаке наелектрисаности кад треба чврсто држати међу прстима узицу балона: то су часови велике радости. Но и ти веома ријетко и изузетно наилазе. Стрелица нас оријентира у правцу наших слијепих, нама самима још нејасних стремљења. Оријентира нас чисто просторно. Ваљда сам и рођен с том тежњом да своје покрете душе одредим просторно и чулно: то сам звао њиховом „конкретизацијом”; и све фантастично, метафизичко, апсурдно у мени тежио сам увијек да снабдијем том еуклидовском детерминантом, сматрајући да је самим тим оно постало реално, сасвим реално, безмало егзактно, готово опипљиво. (Што је најчудније, због тог „еуклидовског” понекад сам и од других сматран за круто реална човјека. А ја сам слијегао раменима: добро! ако то узимљу за готов грош, и ако се самим тиме задовољавају, нека им буде!) И касније, у сваком часу изгубљености, прва слутња избављења појављивала се у виду неке мутне просторне тежње. Затим,

постепено се избистравала: оно првотно нејасно „отићи некуд”, „некамо побјећи”, уобличавало се у одређенију тежњу; обично у императив „кренути према југу”, или „поћи за сунцем”; и газити тако, равно преда се, не сврћући с пута, у стопу за залазећом кутлом.

Можда је чудно што све то обухватам именом носталгије. Али, за мене, носталгија је праобразац сваког осјећања, његов основни облик, или напосто идентична с њим. Има носталгија према одређеном и према неодређеном, према знаноме и према незнаноме; а ове потоње су најјаче и најупорније. Носталгија је све што нас мами својом слијепом неумитношћу. А ако и непознато има ту атрактивност — то горе по нас! Није оно због тога мање наше, нити је његова власт над нама мање снажна. И није то тежња за нечим што стоји напрам нашем бићу, различито од њега: то је увијек она иста, стара жудња за интеграцијом нашег ја, онај поход због искупљења једног дијела себе.

Онда, за прво вријеме у граду, стрелица је стално стремила према мом мјесту. А кад бих се, затварајући очи, замислио тако, водила је равно на мајчин гроб, магнетско потитравање игле у мени то ми је јасно показивало. Луњајући улицама града, усмјеравао сам и нехотећи кораке у правцу мог мјеста. И што сам се даље отискивао у тој свакодневној авантурици, постајало ми је подношљивије. (То исто искуство обновио сам као зрео човјек, кад сам, заточен ратним приликама и границама, смјер мојих свакодневних шетања управљао у правцу мојих тадашњих жеља.)

Послије сам се често испитивао (јер у томе сам уочавао процес ишчахуравања из болећиве мислености дјетета у неразмишљену саможивост младог човјека) кад је заправо престала та стална тежња према мајчином гробу и како то да су одједном наступила дуља раздобља а да га се не бих сјетио. И, наравно, томе нисам успио ући у траг. То је онај моменат спонтаног заборава, моменат празнине, која је, као таква, бездимензионална, у исти мах и бескрајно велика и бескрајно мала, и које се зато, као елемента непостојећег не можемо сјећати. Присуства имају своје димензије и своје границе. Одсуства су немјерљива. Она су еони бесконачнога што се уцијепе између двије тачке у низу трајања тако да им не поремете ни редослијед ни број. Ко зна колико таквих пустилина бесконачнога, сабијених у један хип, ми проживимо у току нашег малог уоброченост живота! Један часак нашег мјерљивог времена подобан је да каптира читаве океане оног немјерљивог. Само уколико се и у наше сне, у наше забораве, није већ ушуљало вријеме са својим несносним тик-так-тик-так. Али ако смо успјели да га се бар у нашим заборавима исприпростимо, какве ли се учаране спиље безвремена не крију у таквој једној уској пукотини у стијени Времена!

Замишљена дјетињска поподнева широм расколачених очију — гнијезда сабране тишине. Примијешо сам да ме прате два округла, доброћудна ока: један неслућени мјештанин. Нисам га познавао: слабуњав и размажен, основну школу изгурао сам као приватиста под надзором фра Анђела из фратарске гимназије. Био је нешто старији и много крупнији од мене. Чврсто сам му се ухватио скута. Измолили смо да нас ставе у исту клупу. Али нас је у другом семестру поновни размјештај опет раздвојио. Чежњиво сам се освртао за њим, до обагрлости вратних жила. Видио сам га у дну разреда, у маглици даљине, као на другом континенту: чврсто визуелно дошао ми је умањен. Између часова трчао сам к њему и читаво вријеме одмора држао га за руку. Но убрзо

ме привукао нови друг из клупе. Присно смо се спријатељили. Сматрао сам правом срећом што ме је нови размјештај намјерио баш на њега. И он се звао Иван, па је и та сретна подударност у нама рађала дјетињски велику радост; обојица смо се осјећали тиме поласкани, и у томе смо гледали нешто више од пуке случајности. Постали смо нераздвојни. Заједнички смо учили, заједнички проводили слободне часове, а нешто касније, заједнички смо се чак и заљубљивали. Почео сам бивати свјестан Петрових незграпних цокула, његове квржаве главе, његове семинаријске сутане. Не, то није био стид. Страховао сам само да му се мој нови друг због тога не подсмјехне. (Тек, каткад би ме подишла помисао: не вриједи ли то страховање колико и сам стид?) Иван га је назвао *Главоњом*. Нисам му то замјерио; ограничио сам се да га ја тако не називам. (Помишљао сам: можда то чини из љубоморе.) И све би, вјероватно, на томе и остало, да Иван није набацио:

— Изгледа да је теби тешко назвати га *Главоњом*. Сажалеваш га.

— Није истина! — реаговао сам и одвећ жустро.

— А зашто онда немаш кураже да га тако назовеш? Кад не би осјећао сажаљења, ништа те у томе не би пријечило. У ствари, ти га твојим сажаљењем вријеђаш више него ја надимком *Главоња*.

Самим тим, читава се ствар преокренула. Чудио сам се како туђи упљувак може да утјече на наш унутрашњи већ ријешен и одређен однос. И збиља: више нисам могао мирне савјести ни називати ни не називати Петра *Главоњом*! Ма како поступио, то није више било из спонтане побуде већ у оба случаја зато да бих трећем нешто доказао или оповргао, у некој релацији с туђом инсинуацијом и као утук на њу. У том расколу, нашао сам да је још најбоље тјерати даље као и дотада: тако је, бар извана, ствар ила спасена. И устрајао сам, упорно али са све мање вјере, у тврдњи да надимак *Главоња* отклањам не из сажаљења (Глупост! Зашто бих га сажаљевао?!) већ напросто стога што у њему не налазим „ништа нарочито духовито”. Иван се насмијао.

— Тачно. *Прије* си тако поступао из сажаљења према Петру, сад није то више ради Петра, већ ради себе: да се покажеш самосталан.

Живо ме је боцнуло. Имао је право: ето, моји се поступци равнају према туђој вољи, туђој интенцији. Уплете се тако неко трећи и невидљиво равна концима наших одлука!

Нетрпељив према свему што ми се приказивало као психичко насиље, на сваки, па и нехотични, покушај заробљавања узвраћао сам инстинктивним трзајем, као кад нам полажу руку на раме спржено од сунца. А како је та нетрпељивост (већ тада!) ишла до самог прага манијакалности, моја је унутрашња грижња због „случаја с Главоњом” далеко премашала разумне границе. То што се конкретно радило о тричарији није мијењало ништа на ствари. Није ме могла обманути ни неизравност пута којим нам се туђа воља намеће: да ли нас је неко формално присилио да кажемо „црно” кад он каже „црно” или је то постигао говорећи наумице „бијело” да бисмо ми рекли „црно” — само је технички модалитет, пуки диверзив у игри сила, укрштени трансмисиони ремен у механици натурања воље. Исто тако нема никаква значаја ни чињеница да ли смо туђу

вољу усвојили као такву или смо је, да бисмо је учинили пробављивијом (а у томе сам откривао баш најбитнију црту слабића), претходно асимилирали путем наше психичке измјене ствари у „нашу” вољу.

Много сам пута имао прилике да преврћем у глави мисао како многе моје недаће, и оне фамозне, „пропуштене пригоде”, које се не враћају, дугујем, бар дјеломице, управ тој нетрпељивости према свему што сличи на психичко насиље. И дошао сам до опћенитијег закључка да је испињање на љествици успјеха, угледа, власти (а то значи у првом реду власти да другима ограничавамо слободу и намећемо нашу вољу) увјетовано тиме што се претходно и сами потчинимо туђој психичкој присили. Привремено се потајати, камуфлирати сами себи туђу вољу у рухо наше властите самодисциплине, мудро и без роптања потиснути у скровити мрак душе нашу слободу, да би касније, набубрила и огркнула у том мраку, бујније шикнула напоље, довољно јака да се с осветничком слашћу наметне другима — то је рецепт успјеха, то је тајна јаких. Редовни, готово неизбјежни *tirocinium* тиранина. Поучак од опћените важности, на широкој скали која иде од професионалног заводника, чија се техника састоји у постепеном израстању из ласкавог, пузава удивљеног роба у несмиљеног господара, па до државника коме је девиза-водиља: *savoir avaler*. Често се присјетим легенде о Сиксту V, који се у конклавама грчио стар и немоћан, да би одмах пошто је изабран за папу одбацио штаке и исправљајући дуго сагибану фигуру загрмио гласом од кога је подишла језа оне исте кардинале који су га изабрали. Она ми је најпластичнија илустрација те истине. А ако каткад помислим да сам ту памет прекасно стекао, смјеста ту мисао сустигне друга: то јест, да то није било ни прерано ни прекасно, јер, ма кад је стекао, због оне апсолутне запреке у грађи моје психе, никад не бих могао да јој се повинујем и њеном поуком користим. А да то бјелодано значи жртвовати већу вриједност мањој, или чак једну стварну вриједност једној више-мање илузорној, о томе нисам никад ни часка сумњао. Тајна јаких је у томе да, кад то устреба, умију бити слаби, тајна слободних у томе да у датом часу умију објесити о клин своју слободу. А тајна слабих је у томе што умију само роптати, пуни своје „слободе”, с којом не знају што би започели, ван да се њоме хладе, као лепезом. Ето, управ таква је била моја слобода. Па ипак, то је баш она врста слободе коју волим. Неко се роди Кромвел, а неко боем-анархоид. И за посљедњег је не мања трагедија ако залута међу оне прве него за оног првог ако залута међу ове последње. Ствар је напросто у томе да треба бити оно што јеси. Али то није ни издалека онако лако као што на први мах може да изгледа, а куража да будемо оно што јесмо — па ма што били — није ни најмања ни најјефтинија од свих куража. Та максима — „буди оно што јеси!” — елиптична и наоко бесмислена, као што су готово све максиме у којима се кондензира једно цјеложивотно искуство, била је једна од оних неколико којих сам се у животу досљедно држао. И чини ми се да никад није изневјерила. Наравно, то не треба схватити тако да је извела ствар на добар пут, већ само да није никад демантирала своју истинитост.

Постоји та мала жежена истиница коју сам испекао кроз кушање живота: има у слабости нека њена специфична, баш њој својствена снага, коју јаки не познају. И каткад је, усуђујем се рећи, та снага слабих јача и херојскија од снаге јаких. А што она практично ничему не води и више-мање ничем другом не служи доли својој самоспознаји — то је друга ствар. Али ето, једнако као и она врста слободе, и ова врста снаге једина је коју прихваћам.

Него, с временом бих се сасвим вјероватно био поколебао, па бих и ту моју „снагу” и „слободу” био подвргао сумњи, као и све друго. Али су ме у увјерењу подржали баш они слободни и јаки: у њиховом надмоћно презривом подсмјеху учинило ми се да сам запазио трачак позлијеђености: одакле одрпанцу такав луксус! Жедно сам изгледао даље знакове: пази! ако се тај израз надмоћности ружно укочи, ако се осмијех у углу усана уследи у црну бору горчине — тад ће то значити, тад ће то несумњиво значити... По први, можда једини пут у животу, имао сам сасвим сигурну ту испразну и нечедну импресију: Нема шта! То је завист!

XXIX

то сам опет одлутао! На сваком ћошку побјегнем сам себи с ланца. Стално ми се мрси и прекида нит. То ми је стара мана, још из дјетињства. Вјечито су ме кори́ли због те „нити” и због непрестаних дигресија. А ја сам се већ онда чудио: што им је толико до те блажене „нити”! Као да је „нит” оно најважније и најбитније што човјек човјеку има да саопћи! И чинило ми се да баш у тим „дигресијама” лежи сама суштина онога што желим да искажем.

Наставимо.

Нешто касније, савезу „двају Ивана” приступио је Мато. Једноставне природе и припростих укуса, али чвршћи од нас у својим увјерењима и одлукама, привукао нас је баш том различитошћу. „Ви све комплицирате!”, говорио нам је. За њега се функција ума састоји у томе да упрошћава свијет, који је већ сам по себи прилично неуредан.

Чинило му се да све унаоколо просто вапије за једном таквом регулишућом интервенцијом.

Као што има зрелих људи у чијем обличју — у једном осмијеху, у игри малих бора око усана и очију, у хировитом свртку косе над челом — одмах уочавамо бивше дијете, тако има дјеце у којој на први поглед сагледавамо будућег зрелог човјека: само зажмиримо, и већ се на дјечачко лице наљепљују бркови, наочари сједају на нос, кроз њих се поглед понешто уоштри — и чиста и јасна будућност је ту пред нама, на длану. Обична дјечја жеља да што прије постану „велики”, која ниче из представе о некој неодређеној али безграничној слободи одраслих, а која се често не уобличава ни у чем бољем него у томе да пођу у сластичарницу и да се до миле воље зајазе слаткишима, или напросто из нестрпљења да обуку дуге хлаче, код Мате као да је ницала зато да би што прије оправдао своје дуге хлаче у којима се већ и родио. Његова озбиљност није имала ништа од оне стармале, несимпатичне озбиљности дјетета: то је био заматак будуће озбиљности човјека, коју у дјетету разабиремо једнако непогрешиво као и клицу оне особене неозбиљности која не припада дјетињем добу него индивидууму и која никад неће преврети. Матина озбиљност није искључивала смисао за шалу и непомућен смијех, нити је ма колико нарушавала природност његових реакција. Зато смо га, и поред његовог реалног, чисто практичног смисла, радо примили у наш савез. Он нас је опет приближио Петру. Кроз његова се уста и надимак *Главоња*, изречен без икакве примисли, прочистио од свих оних кучина које су се око њега биле накупиле, тако да га је и сам Петар прихватио: на цедуљицама које нам је за вријеме часова дотурао испод руке, из конспиративности потписивао се „Главоња”.

Све до матуре остали смо сва четворица најбољи пријатељи. У Петру се већ некако средином гимназије нагло разбуктала велика, дирљиво невина страст за медицину, и специјално за хирургију. Посветио нас је у своју тајну намјеру и саопћио нам већ

готову одлуку да замијени сутану бијелим мантилом: истрајат ће у сјеменишту колико се дуље буде дало, а ако се његова одлука раније открије или доведе до непремостивог сукоба савјести, иступит ће и изгурати макар како до матуре. Ми смо му се, сви солидарно, зарекли на неограничену помоћ и подршку, и узели његову ствар као ствар свију нас. С наше стране, ми смо њему, као будућем лекару, повјеравали наше пубертетски велике страхове од заразе. И коначни слом његове илузије ожалили смо заједно с њим до те мјере да је и матурална прослава за сву четворицу била застрта жалобним флором.

Било је нешто чиме ми се Мато особито наметао. Нисам још знао како се та ствар зове, и узалудно сам се упињао да јој откријем или смислим име, али сам му још онда, пошто сам већ крупним корацима био почео да је губим, на њој позавидио. Та ствар, како сам касније дознао, звала се: спонтаност. Слободна, неразмишљена спонтаност реакције, незаскочена, већ у самом акту, готово истодобном, и готово исто тако спонтано потеклом интервенцијом свијести. Том нагону самопосматрања (који је урођен и примаран као и сама спонтаност) било је суђено да се у даљем току у мени егзасперира управо до флагелантске анализе, пријетећи да ми својим токсинима затрује читав организам. Уколико нас бурност доживљавања, не остављајући нам предаха за прерађивање доживљеног, од тога не спасе, тај демон самоиспитивања (далеко од нарцизма, под чијим се привидом с почетка понекад јавља!) подобан је да нас доведе на сам руб очајања, а корак даље, до праве правцате мржње на нас саме. (Отуда она глад доживљавања, као неки духовни суперинсулинизам, са свим садржајем патње и зла које и себи и другоме наносимо, каткад можда није друго него акт инстинктивне самообране, легитиман и неосудив као и свака самообрана.)

У нешто касније вријеме, кад сам се већ био определијелио за „пут умјетности“ , застрепио бих кад год би у разговорима дошла ријеч на спонтаност и непосредност као нужни предуслов умјетности: забринуо бих се над властитом будућношћу. Али још касније, то ме већ остављало прилично равнодушним, јер сам био дошао до закључка да толико опјевана спонтаност и непосредност умјетника баш и није тако неопходна, или да је можда била неопходна за умјетност пећинског човјека. А још нешто касније (но сасвим касно, кад је то ионако већ било свеједно), већ сам вјеровао да се, у замјену за ону прву, с временом развија нека нова, вјештачка спонтаност и непосредност, нека обновљена наивност, као неки регенеративни крак или орган, или заштитни залистак или парожак, који прилично добро замјењује онај прави. И да се, у свијету савременог цивилизованог човјека, то ваљда и називље напросто спонтаношћу и наивношћу. Јер дан-данас, већ дијете у својим генима доноси наслијеђени умор и искусну психу, баштињену разгибаност психичких удова и извјежбаност психичких помака. У његовој подсвијести већ све кипи од још неишчахурене али грдно хипертрофиране свијести, једва чекајући да провали напоље, тако да је већ бесмислено говорити о оној првотној, пећинској наивности и спонтаности. Без сумње, ту је направљен квалитетни скок, и прича о подсвијести данас је јучерашња новост. И као што је некад свијест држала засуђњена у своме подруму окованог Башчелика подсвијести, на нашем данашњем степену, ослобођени Башчелик у тами својих подрума чува свргнуту и оковану свијест: колико год је некад свијест била сва прорасла подсвијесним, толико је данас реинстаурирана подсвијест подрована и угрожена од свргнуте свијести. Измијениле су се улоге, али борба, изгледа, није завршена. Партија тече даље. Обична прича о смјени на власти, с неминовним конспирацијама и инсурецијама свргнутих!

(Но ето сам опет застранио. А при том ме још најмање женира то што је овај екскурз, сасвим вјероватно, најобичнија глупост. То спремно концедирам: — та нисам ни имао амбицију да доказујем или браним тачност моје мисли; хтио сам само да је осликам. А познато је да наше најлуђе и најапсурдније мисли дају нашу мјеру једнако тако, или чак и много више него оне најтачније и најразборитије.)

За све нас Мато је био ауторитет. И мада смо његове мисли оцјењивали понајчешће као сасвим обичне, просјечне, некрилате, крајње упрошћене и ни по чему изузетне, и сматрали своје властите далеко проницљивијима и сложенијима, зачудо су његове у нашим властитим очима имале унапријед загарантовану превагу. Али ипак, моје пријатељство с Иваном било је нешто посебно. Имали смо сличне укусе и заједничка интересовања. И, што људе најјаче и најприсније зближава, сродне осјетљивости и болећивости. Природно ме привлачила к Ивану његова урођена страст за танана наслућивања и закучице, и његова патња од немуштости у настојању да та наслућивања и закучице преточи у разговјетне и људски саопћиве ријечи.

Учио је клавир и био је прилично надарен за музику. Али о музици смо мало разговарали. Ако смо и често говорили о мом учитељу и о његовој учитељици, то је било више у вези с оном другом, „нестручном” страном њихових личности, о његовом трзању раменом и намјештању виолине, или о њеном старомодном *fichu*-у и о скакутању њених смежураних кокошијих прстију по клавијатури, којима је једва грабила октаве. И о њеном личном мирису, о оном специјалном воњу старих учитељица клавира по провинцији, за који је Иван тврдио да би га завезаних очију препознао међу хиљаду људских воњева. Супротно мени, он своју учитељицу није нимало цијенио. Али у оно вријеме, у провинцији је важило готово као утврђено педагошко начело да почетке клавира треба учити, ако је икако могуће, код што скромније учитељице, и на што лошијем инструменту. Учити одмах од почетка код озбиљнијег наставника и на пристојнијем клавиру изгледало је неумјесно, па и недоликујуће, кадро само да у дјетету прерано пробуди нездраву претенциозност. Надаље, клавир је важио као претежно женски инструменат, исто као што је виолина била еминентно мушки. Допуштало се (јер свијет ипак напредује!) да дјечак из млађих генерација може да учи клавир; нарочито ако је такав инструкенат, насљеђе неке умрле тетке, већ лежао код куће неискориштен. Одступања у погледу виолине у корист жена ишла су већ много теже. Изругивали смо се томе, али смо и сами наслућивали нешто издалека саблажњиво, трачак могољивог сладострашћа, у представи жене са виолином, по нечему слично представи жене која јаше бицикл. Напротив, било је у потпуном складу и с најосјетљивијим чудоредним обзирима кад су постојале двије времешне, по правилу неударе сестре, од којих је једна подучавала клавир а друга стране језике.

Другарство с Иваном била ми је прва дубља и приснија веза са сродним човјеком. Тада сам први пут искусио што значи доживљавати сваку ствар не само за се него и с обзиром на још некога, стајати пред сваком појавом у животу у исти мах у своје и још нечије име. Обојица смо осјећали потребу да сваку помисао, запажање, доживљај смјеста један другоме саопћимо. Баш као да смо непрестано провјеравали да ли наша унутрашња устројства раде сложно и сагласно. Култивирали смо тај диоскурски идеал, и више се пута зарицали на ту везу и заједнички установљавали одређене моменте, помисли, асоцијације, код којих ћемо увијек касније, ма гдје се налазили, интензивно

мислити један на другога. Својски смо се трудили на полагању кабела те наше будуће бежичне телеграфије. И кад нас је касније живот сасвим раздвојио, ја сам још задуго носио њега у себи. Годинама сам сваку помисао из онога реда које су нас некад занимале и пасионирале доживљавао увијек „удвоје“, за мене и за њ. Све сам гледао двојим очима и пред свим што би ме задивило, живље привукло моју пажњу или побудило моје размишљање, стално је упоредо с мојом властитом реакцијом ницало у мени питање: Како би он то примио? Како би на то он реагирао? И кад бих дошао до закључка да би његова реакција била истовјетна с мојом, отуда сам бивао сигурнији и у моме властитом увјерењу, осјећајући га јаче својим. Остаци те везе били су у мени живи, бар као навика мишљења, још и онда кад су многа друга сјећања и осјећајне везе из ране младости већ давно биле потонуле у заборав, или пале под ударом смијешнога.

Знали бисмо се договорити, па бисмо с каквом измишљеном изликом тркнули да откажемо лекцију, мом учитељу виолине и његовој учитељици клавира. Сачекали бисмо се на углу градског перивоја и запутили се у лутања. С похлепом смо се упуштали у авантуре нових открића.

XXX

едном, у предвечерје, луњајући тако градским улицама и рскајући кестење

пред излозима дућана, сусретнемо се с човјеком који је ходао држећи марамицу на очима. Сукобивши се с нама, скиде с очију марамицу. И тад опазимо да је веома ружан и да плаче. Онако траповјесан, стаде се сударати с нама покушавајући да се уклони сад удесно сад улијево. И најзад некако потрефи, па настави свој пут бришући и даље сузе, или, тачније, размазујући их мусавом марамицом по бубуљичавом лицу.

Био је онај болесни час кад се свјетлост уличних фењера бори с агонијом дана — негдје тамо над крововима и за зидовима слуту се болно руменило неба — час који у нама ствара онај добро знани, неугодни расцјеп осјећаја, кад нешто шкрбаво, као нераван прелом кости, гребе и задире у стијенке наше унутрашњости. Час кад је наша осјетљивост мекана и гњецава, још недоношче — нешто гадљиво, јежуљиво, голуждраво као мокро и улијепљено пиленце извађено прије рока из љупине.

Нема ништа дирљивије од ружна човјека који плаче. Изгледа као да плаче зато што је ружан. Ни сад, као ни онда, не знам разлога његовим сузама. Али, тај је разлог и мене и мога друга јако заинтересирао. У нашим разговорима назвали смо га Слинком. А још и сад понекад, сасвим изненада и без икакве везе, падне ми на ум питање: зашто је плакао Слинко?

Тако смо се питали и онда. Одсуство одговора остављало је питање отвореним и подавало тој ствари вид незавршености. Замишљали смо како бубуљичави још увијек бесконачно лута улицама и плаче. Судбина уплаканог човјека продужавала се тако у бескрај, а његове сузе бивале непресушне.

Нагађали смо. То нам је постала забавица за доконог шврљања градским улицама. Бубуљичаво лице, жућкаста маља, шкрофулозне вјеђе поцрвеле од плача били су нам стално пред очима. Зашто је плакао? Ко зна! Можда га је неко изругао пред женом коју је дрхтаво волио. Можда је тог поподнева отпуштен из службе: на отпусном акту написали су му: „редуциран због неспособности”, сасвим јасно и неувијено, онако као што у трећој класи по болницама исписују дијагнозу на табли над креветом. Можда је дуго лутао куд га ноге носе премишљајући шта да сад почне и како да изиђе пред очи жени (а има лијепу но опаку жену, црних злих очију и танких обрва помичних као двије змијице). Одлазио је, можда, и на жељезнички надвожњак и дуго стајао налакћен на огради закаћиван одоздо сукљајима бијеле паре из локомотива које су маневрирале у кратким, засоптаним помацима, све док с другог краја није пошао према њему полицајац. Па кад је најзад прикупио снагу и дошао кући, нешто раније него обично, не слутећи никаква другог зла осим онога што је у себи носио, те затекао код жене љубавника, она се разбјеснила као фурија, ружно га изгрдила, треснула га двапут по глави отирачем за ноге, и опет га послала да шета. И он се упутио у то лутање коме више неће бити краја ни конца.

Ходао је и ходао, замицао у прољетна предвечерја под крошњама кестенових дрвореда, увијек с марамицом на очима, а пролазници су се освртали на његово неутјешно шмрцање, које му је потресало рамена. Корачао је напријед, све даље и даље, не чујући за собом упорно, нервирано звонце бицикла: у великом луку заобишао би га бициклист (антипатично лице с препотентним брчићима!) и добацио смушењаку нешто јетко, увредљиво. Лутао је блатним улицама предграђа, међу гомилама наслагане цигле, уз нахерене тарабе, гацајући преко локвица. У рана јутра сусретао је домаћице које се враћају с тржнице с торбама препуним зелени, крвава меса, бритког порилука, а оне су са својих тврдых четвртастих лица презриво гледале на ту биједу од човјека који и није за друго него за то да се вара. Прошао би каткад (али ријетко) и улицама у средишту града, као онда кад смо га срели, пред расвијетљеним претпразничким изложима (то му је било нешто као недјеља, светак). И у том бесконачном лутању опет је дочекивао вечер, кружио у све ширим круговима, захватао све удаљеније и забитније улице, гдје су пролазници ријетки и гдје зеленкасто шкиље плинске лампе. Сусретао је споре парове што шапућу узајамно обужмљени око паса и нечујно газе по мекој влажној земљи, под звијездама, док из прикучених капија заудара изнесено смеће у проваљеним кантама. Лишће кестенова у дрворедима већ се прекривало предјесењом рђом и с њих су се трунили на плочник зелени буздованчићи. Покоји би пао на главу Слинку, као да га неко скривен у крошњама гађа. Но он се, на све огутлао, није ни освртао. И опет су ницали млади петопрсти листови кестенова и пружали своје жедне дланове капљама нових прољетних киша, а он је свеједно газио и газио — и плакао.

А ко зна? Можда је, напросто, још као дијете (јер мора да је већ у основној школи био плачкуњавао, кмезаво дијете) разлио тинту по задаћници те још одонда непрестано плаче?

Ми смо размишљали и нагађали, а он је луњао и луњао, колао свијетом као манљив грош, проносио по периферијама своје бубуљичаво лице и разносио своје сузе, као што се разносе бочице млијека за новорођенчад.

А можда уопће и није плакао? Можда је само добио једну од оних наглих и жестоких кијавица од којих човјеку незадрживо прослини нос и просузе очи, без икаква унутрашњег узбуђења, без и најмањег одраза на осјећајни апарат? — Како било, бубуљичаво је лице и даље кружило и кружило, а сузе су текле и текле.

А Иван и ја и даље смо копкали и копкали, и настојали да ишчепркамо могуће разлоге његових суза, и трудили се да замислимо што се збива за бубуљичавим лицем с марамицом на очима.

И сада, послије толико година (готово да се човјек стиди признати), понекад ми, сасвим изненада и без икакве везе, одједном падне на ум питање: Зашто је плакао Слинко?

XXXI

уопће, питам се, зашто и по којој недокучивој законитости памтимо? По чему

нека сасвим ситна, тричава ствар у нама побуди необјашњив интерес, зашто нам се неизбрисиво уреже у памћење? Вријеме збрише и такве ствари које су биле изузетно важне, па и пресудне у нашем животу. Или их се сјетимо у великим размацама, блиједо и без особита одјека у нама, а и то најчешће тек на какав вањски потицај. Сјетимо их се безболно, незаинтересирано, као да су се десиле другоме а не нама; често с прекором због тог заборава и с гризодушјем због те безболности. Насупрот томе, неоткупиво памтимо какву безначајну трицу — шаре тепиха у глухој најамној соби по коме смо, неке далеке јесени, замишљено газили, у једној од оних „безизлазних ситуација” што готово периодички наступају, или бјелкасти чуперак длачица у трепавици ноћног портира забаченог хотела у коме смо некад преноћили само једну ноћ.

Благодат заборава и окрутност памћења леже ван наше власти. Без наше заслуге и без наше кривице ми смо њихови робови или њихови усрећеници. Негдје дубоко у нама чами окован и слијеп неко, али на један дубљи начин мудар, мудрији од нас, и он као да по некаквим својим нама незнатим мјерилима боље зна што је значајно а што безначајно, те предаје ствари нашем памћењу или нашем забору. Тек, по некој необичној чистоти обриса, по некој свирепост оштрини доживљавања ми можемо да наслутимо да ли ће оно што се у тај час одиграва по нахођењу оног слијепца у нама бити значајно или неважно. Такве часове готово увијек осјетим. И сам себи рекнем: Пази! по свему се чини да ће ово однекуд бити значајно! ово ћеш дуго носити у себи!

У мојим ноћима бесанице тргне ме из танког полусна кикот нечијег смијеха или празна јака неке давне фразе. И опет се почне одвијати врпца дјетињих сјећања.

Рана јесен пред бербу, изузетно кишљива. „Црвена кућа” на осами, у виноградима преко бријега што се диже над нашим мјестом. Лагано застрто небо, тишина у кући. Час сабране шутње пред кишу.

У благоваоници, стари клавир на танким, крхким ногама, пожутјела зубала као окорјели пушач. Над клавијатуром, на унутрашњој страни поклопца, изнад имена градитеља, уоквирен минијатурни пејзаж у меким пастелним бојама. Још и сад љуљушкам у себи идиличну наивност тог пејзажа. Често су нам такве наивне сликарије крајолика, па и оне најгрубље и најневјештије, иницијација у доживљавање оних реалних. Каткад помишљам да су можда доживљајно најинтензивније оне мјесечине које сам доживио у театру. Сјећам се моје прве представе *Сна љетње ноћи*, и све ми се чини да се неке чудесне обасјаности из ње прокрадају у све моје касније доживљаје љетњих ноћи. Можда љепоту олује право научимо слушати кроз симфонијске олује. Можда нас тек умјетност научи гледати на природу, на реалне „природне љепоте”. Примитивни људи и не слуте како је убог, како бесадржајан

примарни доживљај природе. Толико зазивана свјежина првих виђења и дјевичанство првих додира, у оскудности свог фундуса, не могу нам надокнадити богатство разбуђених асоцијативних гнијезда и чворишта, уститралих жица и токова, полифоност нашег доживљаја. У нама се укрштавају, прорастају и у једно стапају доживљаји из стварности и доживљаји из умјетности. И ко би право знао докле сежу једни а гдје почињу други?

Глас тог клавира, уз који је бака пратећи се сама пјевушила *J' ai perdu mon Euridyce* и *Son tutta duolo, non ho che affanni*, био је онај крезуби, излињали глас старинских клавира, чији титраји сухоњаво живе и нагло се тање. Сваки њихов тон као да у себи носи присуство жице с које је потекао — уздрхтала жица која се претворила у звук а да при том није престала бити жица — и та жица у трептавој кошуљици свога тона путује зраком и увлачи се у ухо, као плетећа игла. Имам слабост за тај жичани звук старих клавира, који емоцији одузимље бујност осјећајног експреса и сваки реторички педал, подајући и најпатетичнијој фрази суздржану дискретност и извјесни призив рационалистичке сухоће. Над клавиром, у рустичном црном оквиру, раду дрводјелца из мјеста, висио је блиједо акварелиран цртеж мршаве прабабе, дједове мајке. На рубовима били су га осјетљиво начели они танки мољци који као да су својим спљоштеним тијелом нарочито подешени за тихи живот под стаклом, у саставцима старих оквира. Кроз ћудљиво прогризене рупице у папиру — неке правилно округласте, неке дугуљасто елиптичне, а неке двостаничне, сличне осмицама — провиривала је ту и тамо од сунца пожутјела позадина јелове дашчице. Дјед је једном био рекао, кратко, ауторитативно, као што је већ говорио: „Ово ће требати да се поправи!”

Коса, безгласна киша што проткива сиву основу. Пролазност клизавих сребрних нити у стрпљивој четворини прозора. У наткривеном тријему гости играју партију карата с баком и стрицем; тетке поред њих плету своја бесконачна плетива. У посјетама је и жупник из недалеког села. Још ми лежи у ушима слатка, смоласто удворна интонација његовог гласа, која се нарочито испољавала кад је говорио с дједом: у свакој његовој ријечи била је присутна тежња да угоди и стална унутрашња самоопомена да има посла с наглим човјеком. Посебно меден угођај гласа имао је за кућну послугу; по кући се кретао слободно, као домаћи, и одлазио дискретно у кухињу на изванредне оброке. Чепукајући по благоваоници, у часу кад га нико не гледа, хитрином камелеонског језика уграбио би коцкицу шећера из дозе и затим је полако отапао у устима, сав унесен у слике на зиду. Дјед је његов удворни тон узимао као знак удивљења, па је за узврат с њим бивао срдачнији и раскопчанији него с другима. Срдило ме што нико у кући ништа од свега тога не примјећује. А моју срдњу примјећивао је само он, жупник. Отуд подмукла игра непознавања међу нама: његова мазна рука на мојој коси, и мој смјерни осмијех на уснама уз оцјелни одсјев у очима. С посљедњим трачком наде обраћао сам се према бакици. Али не! И њене очи, иначе обасјане паметним сјајем изнутра, остајале су застрте оном опалски непрозирном завјесицом несхватања, која зна да буде тако болна.

Дјед није суделовао у партији. Мјерио је дугим корацима благоваоницу уздуж и попрјеко, с рукама за леђима. Изједала га је неактивност. Стао је пред слику своје мајке и расијано се загледао у њу. Тргне се: идеја. Однекуд довуче свежањ илустрација, баци их на клавир и стане нестрпљиво листати. Брзо пронађе оно што је тражио: у

овалном *passepourtout*-у, три полунаге жене распуштене косе у предвечерјем боскету, надамак зеленкастих руина, пјевале су пратећи се на *cellu*. Дјед омјери овал преносећи рашестареним педљем димензије с распјеваних жена у боскету на акварел дрмаве прабабе: као наручен! Сангвиник, готов на пријеку одлуку, одмах пређе на дјело: положи оквир потрбушке на клавир, повади мале лимене троугаонике који су придржавали дашчицу и извуче акварел. Затим, истргне прилог из илустрације, отпара из овала три жене што пјевају, пренесе *passepourtout* на прабабин акварел. Одлично! Сакривао је готово све рупице од мољаца. Поново намјести дашчицу и објеси акварел на старо мјесто, па живо зазва на окуп. У гласу му је било нешто свјеже, младеначко; један непреврео одјек дјетињскога, ваљда једини који сам икад из њега чуо. Играчи оставе карте, све живо из куће искупи се у благоваоници; у последњем реду натискала се кућна служинчад. Дјед је стајао насред собе, с чекићем у руци, велик у своме дјелу; посувраћени рукави кошуље откривали су му бијеле, од сунца скривене унутрашње стране подлактице, мекопутне у својој гаванској бјелоћи.

— Но, што кажете? Није ли боље овако?

И испружи чекић према слици своје мајке. Нешто језиво оцоубилачко било је у тој гести.

— О, боље, боље!... Кудикамо боље!...

Иза његових леђа, жупник подмигне једном госту. Онда иступи пола корачића ближе слици, умиљно-заинтересирао искривљена врата и малко уоштри поглед кроз златне бриле. Израз његова лица постепено се претапао у усрднозабринут: на *passepourtout*-у било је отиснуто златним, плесниво позелењелим словима: *Concert champêtre*.

Шутња. Учинио ми се да жупник намјерице затеже с пружањем своје хришћанске утјехе. Није било куд, дјед је морао да проговори први. Настојао је да му глас звучи сигурно, но звучао је крупно и шупље.

— ... Додуше, види се оно *Concert champêtre*, али, све свему, ипак је боље него прије...

— Ох!... Без икакве сумње!... — пожурише да се сагласе сви у један мах.

— Штовише, не-при-спо-добиво боље!... — придружи се, без икакве резерве (сад, кад то ионако није више спасавало ништа!), и сам жупник.

Дјед је још увијек стајао насред собе, с чекићем у руци и засуканих рукава, али је био скинут с постамента. Издржао је толике начелничке битке, с аутономистима и клерикалима, с протупретендентима и сеоским фрондерима — а ето га је жупник, једним незнатним помаком малог прста, једноставно свргнуо, ликвидирао.

Појурио сам да се скријем у моју собицу, црвен до ушију. Страховао сам да чак и служинчад није очула тупи, мукли звук његовог брончаног пада.

То је био једини пут у животу кад сам га зажалио, кад сам нешто топло за њега осјетио. Био је тако јадан! Често ми се догађало да бих у таквој тричарији најболније осјетио

биједу човјека и патетичку солидарност с њим. Од пријетње смијешнога која лебди над главом жртве знао сам застрепити као над самим његовим животом. У каквом малом болном људском моменту, у исмијаном сиротанском ганућу, у именданској јефтиној радости под објективом туђег хладног погледа, доживио бих опћу људску биједу, своју и свачију. И за љубав такве једне тричарије био сам спреман да отпустим далеко веће гријехе и кривице. Човјек је, прије свега другога, и нада све друго, биједник! — помислио бих у тим часовима; сваки човјек безизузетно, па и они најгори и најтврђи. А никад ми се људи нису привиђали бједнији него у тјескобном оквиру своје мале среће.

Бојао сам се да ме не потраже у мојој собици и да ме не затекну у сузама. Јер сам добро осјећао, заједно с потпуном основаношћу тих суза, и потпуну немогућност да их њима објасним. Ништа није значило, и узалуд сам то сам себи понављао, да ни сам дјед ни ма ко други па ни бакица, од свега тога нису ништа осјетили и да је све то за њих саме савим безболно: то њихово несазнање и та њихова безболност само су појачавали моју патњу.

Сјећам се мог посљедњег *tête-à-tête*-а с њим, кад је лежао на одру. Дојурио сам кући, позван телеграмом. Лежао је прекрижених руку, у бијелим кончаним чарапама. Без трунка ганућа, гледао сам у његов маркантни, енергични профил и медитирао откуд на мртвацу бркови увијек изгледају некако лажни, као налијепљени, кудјељни. Пиљио сам суха ока у те налијепљене, инертне бркове и за покој његове душе у себи бројио до стотину. Коси паралелограм поподневног сунца плазио је по тепиху примичући се једним оштрим кутом врху моје ципеле. Одједном ми је пало на памет: *Concert champêtre* — и двије-три сузице скотрљале су се саме од себе. Остао сам у мјесту два дана. (Стигао сам кришом, ноћу, и нисам изишао из куће ни да га испратим до гроба.) У досади, сређујући његове папире, претурао сам по комоди с бизантинском мадоницом пред којом је некад стајао, ноћни човјек, у дугој бијелој кошуљи, и чешкао палцем десне ноге по лијевом листу. Из комодe је ударао јак мирис уситњене лавендуле измијешан с воњем стара чељадета. Превртао сам преко руку, сасвим механички, колуте његових круто уштирकаних огрлица, некакве расуте јубиларне цигаре у станиолу, његове извезене картонске кутије с рукавицама и машнама и марамицама, развезивао свјежњиће његове интимне преписке, уредно свезане унакрст жутиим свиленим врпцама, и листао по њој с хладном радозналошћу без пијетета. Али онда, у „црвеној кући” међу виноградама, ронио сам вруће сузе скривен иза жалузија. Киша је била престала и опет се у разливленом сивилу и руменилу запада помолило сунце. Посљедње сузе сушиле су се са сланкастим пецкањем на мојим вјеђама. Мокри капци прозора и балкона љескали су се као свјеже лакирани на дугим западним зракама. Играчи су били наставили партију и из тријема су опет проламали мали урнебеси над моментима жупникове неотмјене среће. По степену мазности његова гласа тачно сам одређивао до које га је мјере срећа послужила. Тад су се сјетили да је киша престала и дигли се у предвечерњу шетњу. Дозивали су и мене. Чак и њихови груби гласови чинили су ми се свјежи, као свјеже ољуштени, сочни од кише. Притајио сам се. На небу се блиједо оцртала дуга. Гледао сам је исјецкану мокрим летвицама жалузије, имао сам у исти мах осјећај скучености и осјећај бескраја.

И ето, годинама послије тога није прошао ни један једини дан а да ми није исплутао у свијест *Concert champêtre*; стално сам чуо из једне ћелије са дна себе, с неотупљеном

оштрицом и прецизношћу интонације, онај дједов немоћни „... види се оно *Concert champêtre*, али ипак!...” Питао сам се: одакле толика упорност тој безначајној трици, у чему је скривени значај толике њене упечатљивости? И хоће ли икад попустити тиранија те нехотичне меморије, хоће ли икад доћи дан кад се тога нећу сјетити? Већ сам готово очајавао. И, разумије се, најзад је тај дан дошао. Дошао сам по себи, одједном и неопазиче. Онако као што то бива: за откуп од тираније сјећања потребан је један моменат спонтане непомисли, благотворно механичко затајење, скромни почетак обол оног већег заборава. Он онда за собом повлачи даље и веће оброке, док напослетку сјећања не смијени навика несјећања — све је у томе. Но не варајмо се: то је увијек неки лабилни, несигурни, привремени заборав. Али онај коначни, свеспасавајући заборав не пада никад. Ни на такве трице, као ни на ма шта друго у животу.

Једном кад сам морао да обнављам у пожару пропале документе, дуго сам се мучио да бих се тачно сјетио године кад сам завршио студије и сличних података из формалног *curriculum-a-vitae*. Преклињао сам моменте љуте стиске, преболио сам (каткад, вај! и одвећ лако!) грижње које су изгледале доживотне, осмјехнуо се на некадашња расипања и амбиције и на јетке угризе сујете. Изблиједјели су, често и не оставивши видљива ожиљка, отисци многочега што сам некад осјећао као усијане жигове на рођеној кожи. А такве трице из детињства, ето (и поред моје мале учене механике сјећања и заборава), никад нисам успио да заборавим.

У кишна поподнева, док се мувам по соби тражећи по кутијицама дугме за кошуљу или батајући дланом по новинама да испод њих напипам затурене наочари, у оном старачком мрмољењу, у оним самотничким солилоквијима (који су узгред речено код мене почели доста рано, још прије педесете), изненади ме мој властити глас, који је одједном изговорио: *Concert champêtre*, или: „Зашто је плакао Слинко?” Или: „Учитељ Змајчић остао данас без крува и крова”. Но гдје ли сам оно прислонио цигару, или (чак и то!) где ли сам оно спремио пасош („на сигурно мјесто, да се не загуби”) — тога, врло често, никако да се сјетим!

Што ћемо! Кажу: то је старост.

XXXII

орак укус младости у устима. Раздобље на које се најмање радо навраћа моја

спонтана мисао. Доба распаљеног осјећања себе, доба кад и астенички типови имају свој час разигране виталности. Из дна младе звијери проваљују набоји самосвијести у стравичним облицима еготизма. Наше је биће управ животињски неподвојено: још није напукла она уска унутрашња пукотина, оно мало, благотворно одстојање према самоме себи. Ни прва замореност ни осмијех скепсе не долазе да ублаже суху спржену жегу нашег безграничног ја. Напрам њему постоји још само једна маленкост: читав свијет. Пуки, инертни објект, потребан само зато да би се у суочењу с њим наше ја могло да потпуно оствари.

Ферије послје прве године академије. Након неколико јачих сукоба, дјед је био погнуо главу и приволио да пођем на музичке студије у Италију. За собом сам имао неколико мјесеци одлежаних у плућном санаторију. Поштеда и обзир који сам тада зарадио добро су ми послужили у том натезању с њим. Резигнирано је гледао како слабија крв односи коначну превагу и растаче здање које је дугим истрајним маром подизао: и последњи изданак ето одлази од куће да би се посветио том „циганском занату”!

Од некадашњег дјетета у мени није било преостало готово ништа. Са задовољством сам откривао како сваким даном попуштају везе које су ме везивале за мој круг. Извјесност коначног раскида сазријевала је не као моја одлука већ као неминовност. Године дјетињства за мном плашиле су успоменом патње. Иза шкртих ријечи „живот“, „мој живот” оцртавала се она усијана репатица која нас извлачи из тјескоба средине и мами обећањем ко зна чега. А приврженост према неколицини ближих особа, према баки, према фра Анђелу, излињала је у онај танки младички површан осјећај, сасвим вањски и декоративан, од кога се лако откупљујемо разгледницом из свијета или писмом о годовима, испуњеним од врха до дна драгоцјеним подацима о себи.

Сухо врело љето, посљедње које сам провео код куће. Преко улицице, у узаном Егидијевом дворишту, из кога је заувјек нестала Калпурнија, њена најмлађа сестра, мала Алда, израсла је у дјевојку. Као да је раније нисам уопће био примијетио. Потпуна супротност Калпурнији; бујна плавојка испуњена до испод коже меком бјелопутном податношћу.

Читаво то љето провели смо заједно у дугим шетњама, под подозривим погледима старог Егидија. Надурено сам подносио значајне шутње мојих тетака и кратко пресијецао бакина зебљива натуцања. Лешкарећи с рукама под главом на жалу или на тераси „црвене кућице” у виноградима, булазнио сам о заједничком бијегу у свијет; о паришкој мансарди, о идили боемске ватрице у жељезној пећи. И нехајно сам остављао да се та булажњења лелујају на некој угодној граници, једнако далеко од срачунате лажи као и од стварније помисли.

Забавица за једне ферије *Après moi le déluge!*... А можда уопће то није требало започињати. Али што се сад може? Свеједно, мојим одласком све ће то спласнути. Уредит ће се већ некако само по себи... На концу, што сам ја ту крив: одвише лак успјех увијек ме расхлађује!... Истина, можда сам распиривао малко преко потребе. Али оваква авантура заправо се своди на мало шта ако је умијешно не продубљујемо, не обогађујемо психичким компликацијама. За љубав треба инвенције, право кажу. Мораш измишљати увијек нешто ново! Без тога, она се брзо расплињује. Не знам како је иначе, можда у другим стварима драматичност лежи у самој догађајној материји, али у љубави ми уносимо драматичност у материју. Морамо неким нашим поступцима продубити драматичност у догађајима, као што се трљањем побуђује електричност у штапићу од ебонита. (Само, то каткад постаје помало заморно.) Јер, што је у ствари љубав? Напросто омјер психичких снага између двају припадника разних сполова! (Можда немају сасвим криво они који тврде да је љубав углавном игра самољубља, уколико није пука чулност; а ја ипак нисам тако нерафиниран да би за мене била ово последње; за мене, штовише, чулност има сасвим секундарну важност.) А живот јој одбројано тече од часа кад уврtimo у главу да нешто постигнемо па до часа кад наступи успјех. Или само до часа кад се помоли први наговештај успјеха. „Успјех је гроб љубави.” (Генијално је то рекао неко!) Али жалосно је кад у свему томе мушкарац мора да преузме на се улогу жене, кад је он тај који мора да с хиљаду малих суптилних интервенција подстиче, оживљује, подржава читаву ствар! Провинција! А чудно како и највећи љубавни занос, и најјачу загријаност може да смјеста расхлади нека ситница: мала неукусност, мали лични мирис од недовољне соањираниости, најмања љага смијешног. Па чак и сама једна криво изговорена страна ријеч! (Интересирало би ме јесу ли и други такви?) Како то да се од једне сличне трице све те наше осјећајне конструкције и надградње наједном спласну у ништа? Живот љубави је живот маслачка! Стално угрожен, под вјечитом пријетњом да се од једног отпуха расплине!... А види, овог пута неће да попусти! Одакле, молим те, одједном га претензија код тако меког и преданог створења? Вараш се, мила! Неће то тако ићи! Извини, али, за овај пут, то се неће дозволити!... А, тако! Онда је опет све у реду. Ти се играш са мном као мачка с мишом!... Ох, ох! Малко претешка ријеч! Реци радије тврдоглавост, или тако нешто!... Но добро, добро, сад је опет све у реду!...

А кад је догустило, младић је рекао себи, одједном разборито: имали су право; збиља, ниси требао пустити да ствар дотле дотјера. Помисао на неизбјежне непријатности раскида почела ми је тровати спокојство. Спремио сам да она не примијети моје расхлађење и здушно сам се трудио да што боље глумим. Искрено бих се обрадовао кад би ми се учинило да та глума има нешто стварнију подлогу: не лажем, тек помало претерујем. У цјелову сам бројио до одређеног броја. У загрљају, сасвим сам присебно мотрио преко њеног рамена зелену бубицу на гранчици олеандра; тад бих помислио како ме она у том часу замишља очију заковрнутих од блаженства и спопао би ме неодољив порив да се иза њених леђа кревељим. (Је ли то лудост у мени?) Тај напор глумљења и то стање обазриве неискрености ускоро су ми постали неиздрживи, и само убрзавали и правили незграпнијим моја настојања да што прије испливам из свега тога. Један њен летимичан наговештај, набачен као у полушали: „Ако отпутујеш без мене, више ме нећеш видјети”, натјерао ме у праву панику. Трудио сам се да сам себе увјерим да је то само плод часомичне егзалтације, пуко вербално иживљавање: ко озбиљно помишља на нешто крајње, тај то не најављује. Такве ситуације најбоље рјешава даљина. Одлучан рез — и готово! Отпутовати, што прије отпутовати! (А управ

тај нагли одлазак, како су накнадно оцијенили обични разборити људи, био је фатална погрешка.)

Касно у ноћ спремао сам ковчеге, при свјетлости двају свијећњака. Бака ми је слагала марамице и кошуље. Читаво посљедње вријеме мотрила ме испод ока. Чинило ми се да на мени тражи црте мог покојног оца. Сад је изгледала примирена. У њеним очима тињала је жута искра задовољства; ваљда искра наде да ће унук бити нешто разборитији и спретнијег удеса од њеног несретног Франа.

Читаве ноћи нисам прилегао. Неколико пута повирио сам на прозор према улици. Егидијев кућерак био је замрачен. Све је спавало. Из те мале чињенице (тачно се сјећам) извукао сам несразмерно велико умирење. Зора је окречила прагове прозора кад је с рта на улазу у луку затулио мали чађави паробродих. Опростио сам се с баком на прагу и пошао уз човјека који ми је носио ковчеге. Наши кораци увеличано су одјекивали о плочник пусте улице. С угла сам бацио поглед на Егидијев кућерак и махнуо руком баки на прозору. Далеко је од мене била свијесна помисао да је то коначни одлазак. Ипак, у том кречном зорином зраку била је клица слутње. (Или можда трунчица позе? Бјегунац, изгнаник.)

Пожурио сам се да пишем Алди још с пута. Најављивао сам јој свој повратак о божићним празницима. (Какав ненадни преокрет, и какво нагло усрећење!) Не знам колико сам у то обећање сам вјеровао, но та је одгода била и за мене једна потреба и једно умирење. Али моје се писмо путем крижало с другим (одатле касније мисао: свему је крив тај несретни поређај двију временских тачака) које ми је јављало: догодило се оно најгоре.

Сасвим неочекивано, дакако, неслућено, несхватљиво, далеко и од најдаље претпоставке. Као што се то већ догађа. Обична накнадна невјероватност и незамисленост, обични несразмјер између повода и проистеклог догађаја, невјероватност и несразмјер у којима се трудимо да изнађемо још једино објашњење и једино оправдање. Позната прича. Само се малко пренатегне жица и све одједном прерасте у непоправљиво. А на другој страни, опасна привлачност бесповратног и неодољива драж ништавила — големо оружје у слабој руци. Чудним предметом сила, читава сабијена виталност одједном стане у службу осветничког самоуништења с једнаком онаквом слашћу и силином с каквом је до малочас стајала у афирмацији живота. У наизмјеничном завагивању сад на ову сад на ону страну, сами један хип пожудно пронађене одлучности, нагло усрећујуће попут надахнућа, и смјеста је све превазиђено, све надјачано. Уоколо круг пренеражене шутње. А жртва, грдно порасла у достојанству, неслућено велика у орнату своје бесповратности, узлази држећи чврсто у руци адут свога ништавила, ванвременски недостижива, вјековјечна у својој смрти.

Дознавао сам, из сугурне даљине, круте појединости догађаја. Оне су се у мени преображавале у виђену и доживљену стварност. Погрбљена фигура старог Егидија, забијељених очију у патетички изобличеној гести према прозорима наше куће, и пријетеће песнице жена из мјеста, и њихово пучанско иживљавање у гњецаво болним потанкостима, и причања о девојци на одру, усана разједених од киселине, пољепшаној у смрти као Трноружица, и дуги спровод у поводу пурпурне звоњаве.

А затим су слиједиле вијести грубљег и суровијег реда. Обавјештење да је Егидио, након дугог и ружног натезања преко посредника, приволио да одсели са својима у друго мјесто. Па бакина изненадна смрт, која је прекинула и посљедњу моју сентименталну везу с кућом и с мјестом. Па глас да је дјед ударен од капи и да су рођаци преузели вођење поморског посла и управу имовине. А убрзо затим њихов исцрпан извјештај о стању послова, с читуљом неуспјеха и удараца које је фирма претрпјела у посљедње вријеме. И, као закључак, упозорење да, с обзиром на моје дуге студије и издржавање у иноземству, на позамашну одштету исплаћену Егидију, као и на неке старе још нерашчишћене рачуне у вези с мојим покојним оцем, треба да се сматрам подмирен и послје дједове смрти не треба да очекујем ништа осим дијела стојне куће и кућних покретнина и успомена. Све то уз савјет да се, бар за извјесно дуље вријеме, не појављујем у мјесту. Савршено излишно страховање, јер сам већ и без тога био донио моју одлуку.

XXXIII

— е брини, преболет ћеш! — говорио ми је искусан пустолов, још један

одлутали син мога краја; један од нетражених ментора на које сам наилазио у младости. — О, још ћеш се чудити како си лако и брзо заборавио! Јер ово исто што ти се сад чини „неиздрживо“ и „бесконечно“, посматрано унатраг чинит ће ти се да је било „лако“ и „кратко“. Година-двије грижње у временској перспективи тако се скраћују, постају тако мале — једна тачка! И најтежи догађаји с временом губе своју масу. Преображавају свој вид већ према етапи пута с које их проматрамо. Сплљашњавају се у беспросторне ликове, образују се у невјероватно деформираним пројекцијама. Дође вријеме кад и своју сопствену стварност почињемо осјећати сасвим блиједом и танком, опипавамо је готово с невјерицом. А заједно с њом, и све с чиме долази у додире и у односе... Не брини! Вријеме ће све то уредити! Малко си пренатегао жицу. То се догађа. Убудуће бит ћеш опрезнији. Тјеши се да готово сваки мушкарац немирније природе и гладнијег емоционалног апарата носи у себи један такав доживљај. Утјеха статистике: просјечно на толико хиљада километара сваки возач доживи по једну саобраћајну несрећу. И кажу: то је нормала.

— Не говорите тако!

— Сад те то повређује, наравно. Поразговорит ћемо се ако се сусретнемо за једно двије године! Говорим из искуства. И могу ти тачно предсказати како прича даље тече. Послије дуљег или краћег времена ошамућености, младић креће напријед. Обиљежен је тим искуством као неком ахмедијом око чела. Уљепшан својим болом, фатално означен својом кривицом. Неко вријеме држат ће се повучено, по страни. Па и то ће му нешто подавати. Али тај став неучествовања не траје одвећ дуго. Младић ускоро излази из резерве. И, хтио-не хтио, почиње се користити својим доживљајем. Не бој се, у томе смо сви једнаки! Разлика је само у стилу. А тај зависи од природеног укуса, од степена танкоћутности, од мјере интелигенције и духа. Један ће јефтинији, истурајући пред собом визиткарту своје провјерене неодољивости, убацити главу и зналачким оком омјерати женске ноге. И том накнадном безобзирношћу светит ће се за оне часове зебње које је, одмах послје догађаја, блијед и презав провео међу четири зида своје собе. Други, нешто финијег зрна, вољет ће естетскије алире усамљеништва, доживотне закриљености сјетом. Али ће, више или мање свијесно и с више или мање укуса, један као и други из оног догађаја вући профит за своје даље подвиге. Фама која човјеку претходи уравнива му пут, простире црвени саг његовом успјеху. Сваки получени успјех олакшава за извјесни постотак постизање наредног, и тај се прираст непрестано гомила. Акцелерација успјеха, како то називају људи наше руке. Десет добивених битака и за нас чини већ унапријед добивеном ону једанаесту пред нама. Закон серије. И пази да никад, у ма чему будеш газио за успјехом, не прекинеш серију и не изгубиш акцелерацију. Јер у том ћеш случају морати да започињеш изнова. А то, поготову у нешто старијим годинама, кад се заморимо и почнемо губити еластичност, зна да буде опасно, па и критично. Човјек мора јурити

увијек напријед за успјехом, чак и кад му се неће. И у овоме, као и у твојој виолини, као и у свему другоме, ако се мисли нешто постићи, треба бити професионалац успјеха, снабдјевен професионалном пожртвованошћу и глухоћом за унутрашња питања о сврховности нашег кретања, као и сваки професионалац. Без те истрајности — коју сам ја, узгред речено, само допола имао — нека се човјек не упушта у гужву. Треба од самог почетка бити начисто да професионалцу успјех врло брзо престаје бити сласт и постаје дужност, занатска дужност као и свака друга...

— Не чуди се што ти овако без увијања говорим — наставио је „Ментор помодрелих усана”. — Нема смисла да замуцкујемо. Ја сам данас на оној тачки на којој ћеш ти бити за неколико деценија. Сад се не препознајеш у мени, дакако. Знам, то ти не ласка, можда ми и не вјерујеш. „Што прича! То су ријечи старог пробисвјета, емеритног женскара!” Али увјерит ћеш се. Ми смо, у ствари, само рани и касни вид истог човјека, исходна и завршна тачка једног путовања... Мислим да те добро читам. У женама ћеш наћи добре пријатеље и искрене савезнике, боље и несебичније него међу људима. Жене су бољи дио човјечанства. Ако ти међу равнодушним, собом заокупљеним људима, неко пружи руку да те извуче из неприлике, то ће увијек бити жена. Оне ће имати кудикамо више схваћања за твоје бубице, за твоје болећивости. Њима ће бити привлачно и занимљиво оно исто што ће мушкарци сматрати, или бар називати, твојом слабошћу и твојим мањком. Оно што ће у очима мушкараца значити мекуштво и хистеризирање, у њиховим ће очима значити скупцојену крхкост твоје грађе и праву, сушту поезију. Жене не обожавају баш тако „снагу”, као што се обично мисли и говори. Та фамозна „мушкарачка снага” и сензуално робовање жене дају тек привремену, несигурну, и увијек помало условну власт над женским срцима. У њима стално живи притајена жеља за ослобођењем од тог робовања. Не, не зове се ово бити женскар, ово се зове само бити слаб према женама. Рањивији, зависнији од њих него што су обично мушкарци. А жене су нам инстинктивно захвалне за то. Једноставан опит: ако ти је више-мање равнодушно какво мишљење имају о теби мушкарци, док ти напротив није нимало свеједно што о теби мисле жене, то је поуздан знак да припадаш том типу човјека... Знам добро, још је прерано да ме схватиш и да ми повјерујеш. У теби је још превише жив и свјеж твој недавни догађај. Али не гризи се преко мјере због њега. Томе ниси крив ти: тако то већ иде!... Желио бих да се опет састанемо за неке двије године...

Преварио се. „Ментор помодрелих усана” био је и одвише дарежљив. До каквог-таквог заљечења протекло је бесконачно дуго вријеме. Али то бесконачно дуго вријеме, календарски, није износило ни пуних шест мјесеци. Није ми преостало него да се тјешим тиме што је код других то вријеме било још краће. Умало што нисам ускликнуо: па ти си још релативно племенит!

Цинизам, кажу.

Ето: запажамо појаве које се намећу нашем оку и нашој пажњи, спонтано, сасвим аутоматски, и размишљамо о њима. А нешто нас гони да запажено и помишљено одмах себи формулирамо најпрецизнијим ријечима. Поред оног ја које пати, смјеста никне оно ја које ту патњу окрутно запажа и хладно зарезује. А из те страсне запажачке ангажираности ниче извјесно мало олакшање. Мало, али ипак такво да значи надрастање. И при том као да наше право, дубље и аутентичније ја лежи не у

оном ја које се свија и грчи, него, бар за трунку више, у оном ја које му преко рамена радознало вири у рану. Бешћутност? Неморалност? У томе ли је дакле наша кривица? Али зар нам та неумољива оштрина уочавања не постаје, једним другим путем, далеко већа патња и далеко тежа казна за ону „бешћутност” него што би нам била благодатна препуштеност читавим неподијељеним бићем топлој купки чуствовања и олакшавајућем пориву суза? И је ли тај испитивачки нагон (та осјећамо га готово као морални императив!) знак недостатка осјећаја, или је он најдубљи и најтананији вид осјећајности, њена сублимација?

Цинизам, кажу. Можда. Но ако је тако, тад је веома танана црта која дијели циника од моралисте. Тако танана да нам се они на махове привиђају као синоними. Понекад ме изненади чудна мисао: да су моје најпрече преокупације у ствари биле увек битно моралистичке. Па и морализаторске, непробављиво морализаторске. И да је то проистјецало, као из свог нужног предуслова и из своје неопходне предрадње, управ из оног „цинизма”. А како се, по некој подсмјешљивој игри удеса, догађа да најосновније наше истине спознајемо из истини супротних тврдња и оцјена наших ближњих, и ја сам први потицај за откриће моје битно моралистичке природе добио из уста оних који су ме означивали као ларпурларисту.

Осим ако и израз „ларпурлариста морала” не налази неки свој разуман смисао и примјену?

XXXIV

Анаас је небо освануло застрто. Тек средином јутра појавило се сунце и довабило ме на прозор, као гуштера. Прекинуо сам писање и стајао иза стакла гледајући у уски простор с насадима између два павиљона. Наједном затутњи аутомобил и устави се пред улазом у зграду. Црн, улаштен, испупчен кров сјајио се на сунцу. Из аутомобила испаде читава мала фамилија: отац, мајка, ћерка, већ дјевојка, и синчић. Зацијело су дошли некеме у походе. Отац је залупио стражња врата не пропустивши да прије тога малко спусти стакло, ради вентилације, како касније не би било спарно. Затим је извадио из џепа звецкави снопич кључића и малим плоснатим мједеним уале-ом брижно закључао. За предња врата није показао подједнаку очинску бригу; њих је само залупио. Прошли су стубиштем, малчице бучније него посјетиоци-пјешаци, а затим су се чули њихови кораци на ходнику, све док нису замакли у собу мог сусједа. Врата која су се за њима затворила пресјекла су моме уху повишене гласове изненађења и поздрављања при сусрету.

Дјечак се кратко задржао у соби. Замишљао да се и за то вријеме преметао с ноге на ногу и у себи бројио до стотину или до триста, колико је већ унапријед себи одредио да мора најмање остати код болесника. А онда се искрао и сишао опет к пријатељу аутомобилу. Очеvidно, сасвим скорашња набавка. Извадио је испод предњег сједишта велику нову крпу јелење коже и узео брисати стакло, блистави метал хладњака, фарове. Тад је сјео за волан (видио сам га искоса, кроз обрисано стакло под ниским кровом), и стао наизмјенице упирати ногама у педале, овлашно кретати амо-тамо волан, онако „насухо”; при том је скупио усне: употпуњавао је илузију имитујући шум мотора. Затим је ставио у погон брисач, који се окретао десно-лијево, десно-лијево, малко запињући по сухом стаклу, јер данас, ето, на жалост, кише ни за лијек! Баш су несретна дјеца! Никад да им потрефи оно што би у тај час требало!

А горе у соби, међутим, торокали су. Постављали болеснику питања о њему, о његовом здрављу, па му не давали времена да одговори, већ новим питањима пресијецају његове тек започете одговоре, упадали једно другом у ријеч и једно друго надгласавали, засипали га бокорима свог чаврљавог, разиграног оптимизма, и у његовој лелујавај глави, која се још помало заносила, пуна реконвалесцентске проријетке празнине и омаглице, стварали онај полуугодни осјећај љуљашке и швиписа, као *chaudeau* са портом, само без одговарајуће хранљивости. И у њиховом се чаврљању, свакако, бар десетак пута навраћала ријеч „кола”, „наша кола”, у разним спрегама, као код вјежба у падежима. Видјели су да је лијеп дан, па су помислили: зашто да не искористимо па тркнемо нашим колима да га посјетимо? Додуше, пут није најбољи, али кола су нова, имају добре амортизере, па хвала богу! возит ћемо нешто полагањиме! И тако, посједали су у кола, Виктор је сјео за волан, припалио цигару, и цигара није још ни догорјела, а већ су били ту... Али гдје је Звонко? Увијек он некуд шмугне! Но, сигурно је доље, код кола... Само, забога, да не би што такнуо!... Али неће, без брига, разуман је он у тим стварима... Боже мој, треба схватити, њега то јако

занима, на концу конца, дијете је, сви смо били дјеца... И ту се раздрагана лица колективно обраћају болеснику за потврду и увиђавност. А он, с главом пуном од непопијеног *chaudeau*-а са портом, увиђа и потврђује.

Али сад збиља већ морају да крену, дуго су се задржали. Виктор, наиме, има да обави још један мали послић прије ручка, само, не знаду — зна ли то можда болесник? — не, на жалост, ни болесник то не зна — не би ли им било боље да на повратку крену горњим путем? Зашто да се враћају истим путем кад могу... али не, не, нема смисла, горњи је пут, додуше, нешто краћи, али зашто ризикувати, та и онако, с нашим колима, то значи свега пар минута разлике, а то не игра никакву улогу, нема заиста никаква смисла штрапацити кола. Уосталом, доњи пут којим су дошли ипак је углавном пристојан, и зашто би сад ризикували... а баш им је драго што болесник тако добро изгледа, вјерујте, чисто добро, радују се, и надају се да ће ускоро, сасвим ускоро, итакодаље... Хе, дакле, још једном, драго им је, радују се, од свег срца се радују, устају, закопчавају огртаче, баш се радују, баш закопчавају огртаче, кариране путне огртаче од *tweed*-а, и надају се да ће ускоро, сасвим ускоро... ох, боже! готово су заборавили, донијели су цвијеће, мало гладиола, красних свјежих гладиола, наслонили су их тамо на радијатор... о, хвала, хвала... и надају се да ће ускоро, сасвим ускоро... хвала..., хе, дакле, до виђења, до скорог виђења, хвала, хвала, још једном, довиђења! — И коначно одлазе.

Промичу опет ходником, силазе степеницама, добростиво се осмјехују вратару. Виктор вади из џепа мали зveckави свјетлуцави снопић, изабире пљоснати мједени кључић, брижно га увлачи у бравицу, откључава стражња враташца, спушта још мало ниже стакло. А Звонко збиља није лијепо учинио, што ће само рећи болесник, какво ће мишљење имати о њему. А баш је лијеп дан, и добро је што су искористили, јер за сутра се већ не зна, за сутра се никад баш сасвим сигурно не зна!... А срећом нема много прашине... А њој болесник збиља није направио тако лош дојам. Ни њему, ни њему, он је очекивао горе, много горе... Смјештају се у кола. Виктор сједа за волан, припаљује нову цигару, намјешта зелени шеширић, зелени шеширић с рунолистом, увлачи у кола и посљедњу ногу. Звонко сједа поред њега. Плеуритично кашљуцну залупнута врата — и кола крећу. Вјероватно доњим, старим путем.

XXXV

утрос сам листао ове биљешке и опет се насмијао над самим собом. Ако се не

варам, хтио сам да испричам нешто као „мој живот”, или можда „моје дјетињство” — а ето сам одлутао у некакве медитације, у некаква маштања, чак у некакво моралисање! И испало је више као неки „иреални дневник”: не знам сам да ли дневник некадашњих дана, или ових садашњих, или можда неких трећих, непостојећих дана који висе ван времена. А могао бих да испишем на челу ових страница и наслов: „један неосмишљени животопис”. Али што могу кад се мој живот састојао више од таквих буба и фантазија, од игре осјећања, од потитравања сензибилности, од некаквог кинеског позоришта сјенâ, него од оних честитих, четвртастих чињеница које имају своје лијепо, систематизовано мјесто у животу пристојних грађана и свој часни положај у свијету егзистентних ствари! Тиме, наравно, не кажем да у њему није било и крутих сасвим опипљивих чињеница — о, и те како опипљивих! Само, сад ми се чини да су оне биле од споредне, другоразредне важности, и да је увијек било важније оно нешто што стално за њима стоји. Практични догађаји вањске су ствари које споља на нас налијећу. То су као жестоке, изненадне болести, које каткад јако потресу наш организам, које могу и да га скрше, али кад су прошле — прошле су, па с временом се чак и забораве. А оно друго је стална, конституционална својственост или грешка нашег организма, попут шепавости, или љеваштва, или грешке у градњи ока, и оне нас прате до гроба; па зато је сваки наш корак — корак шепавца, свака наша геста — геста љевака, а сваки наш поглед преноси нам у свијест по једну искривљену слику стварности.

— Зашто не пишеш мјесто да брбљаш — говорили су ми пријатељи понекад. — То би, додуше, било скроз нереално, али можда занимљиво. Или бар забавно, као дјечја бајка. Погријешио си пут: мјесто виолине, морао си узети у руке перо.

Таман посла! — мислио сам у себи. Да сам узео перо, данас би ми исто тако говорили: „погријешио си, за тебе је била виолина”. Знам ја већ те ствари! Није ствар у виолини или перу: ствар је у човјеку, мили моји!

Ипак, каткад сам покушавао да их послушам. Но убрзо сам, и с осјећањем неисказаног олакшања, одбацивао перо. Увиђао сам: нема шта, ријеч увијек изневјери мисао! А поготову изневјери осјећање. Или се, могуће, то само мени догађа, због невјештине, због недостатка сваке мајсторије. И тешко могу да искажем до које ме мјере то поражавало, до које ми је мјере унижавала читаву ствар помисао да баш све, лепота и нељепота, истинитост или неистинитост, поезија или непоезија онога што хоћемо да кажемо зависи једино од вјештине или невјештине, умјешности или неумјешности. А можда је то, домишљао сам се даље, питање онога што се зове „имати талента” или „немати талента”? Бива, кад ријеч изневјери мисао, кад неће те неће да изрази оно што ми хоћемо — то се зове „не имати талента”; кад не изневјери, кад је послушна, кротка — „имати талента”.

И још нешто. С временом сам направио поразно откриће: гле! сав труд око формулације мојих садржаја није био друго него несвијесно настојање да и моје не баш сасвим баналне мисли и запажања заодјенем у што ненападнију, значи у што баналнију форму! И чим сам више у том успијевао, бивао сам задовољнији. А како ми се учинило да људи од струке управљају своје напоре баш у супротном правцу, помислио сам: Очеvidно, ниси схватио у чему је ствар. Нисам то тјерао из некаквих формално стилских преокупација, из тежње према класичном идеалу јасноће, или из угледања на овај или онај узор. Не, такве ствари потјечу изнутра. То је у суштини она иста унутрашња потреба по којој нервчик добро натеже своје чарапе и језиво шиљи своје оловке. Можда је истог поријекла и моја инстинктивна неповјерљивост према свему што сличи на мистификацију, на остентирање нечег чега стварно нема, на намјерну особеност. Оригиналност још никад није никла из страха од баналности. Намјерна оригиналност најпоузданији ми је симптом одсуства оне праве. Чим у књизи наиђем на мјесто које ми макар и само мало замирише на мистифицирану персоналност, на замућивање због занатске дражи или напосто због миметизирања празнине, смјеста наћулим уши. Усумњичим се као пијанац који је у својој чаши наслутио трагове арсена. И као што је таква једна примисао на арсен пододна да нам затрује читаво буре вина, оваква једна сумњица може да ми баци сјену подозрења на читаву књигу, па и на оне странице које можда доносе жежене истине.

Свијесна тежња за оригиналношћу несумњиво је ствар релативно новијег датума. Занимљиво би било испитати њену хисторију, утврдити њене прве помоле у животу умјетности. Класични умјетник није је познавао. Он јој се, штовише, опирао — та све је било против ње: религије, устаљени ред свијета, увријежено поштовање старине. Онда је, да би се стварима прибавио углед и цијена, требало мистифицирати њихову старину, не њихову новоту. Чак су и на откривање нових свијетова људи кретали под стијегом откопавања старих! Оригиналност се мучно пробијала кроз наслијеђене схеме и оквири, кроз освештане форме, свјесно непозната и нетражена од умјетника, упркос њему. Какав ли је чар, и какву мутну, дубоку снагу онда имала! Данас, она је на дохват свакоме, јефтина ствар, прва жељица и почетна амбицијица сваке интелектуалне каћиперке, сваког умјетничког помодарца. Једна од посљедица природне, и сасвим плаузибилне, опће демократизације: демократизација луксуза. Далеко смо од кнежевских барокних театара: за четири франка и педесет сантима свако може да има свој *stalle de coté* на великој опери, па и да даде извикивати своје име за најамна кола која га чекају. За исто толики износ, свако може да с флашом *mousseux*-а који непобитно пјенуши, прослави положени испит или вјеридбу, унапређење или крштење новорођенчета. Интелектуална, а посебно умјетничка оригиналност у данашњем свијету није скупља од тога.

Прилично ми је прихватљива мисао да је основни, или бар најглавнији потицај на писање тежња за „ослобођењем”. И да то важи не само за оне велике, за списатеље: од ранга, него, можда, још и више, за оне најскромније: најинтимнија преписка, и ником повјерени записи и дневници диктирани су управ том тежњом. А пошто тај осјећај ослобођења (поуздано сам запазио), пораста упоредо са степеном прецизности израза, сасвим ми је схватљиво оно грчевито упињање за што педантнијом прецизношћу (педантерија која је у овом случају синоним истинољубивости), за крајњом „рационализацијом ирационалног”. Флукуантне сабласти ослободили смо се тек онда кад смо је фиксирани онако као што сеоски ковач причавла шишмиша на врата своје

ковачнице. Сатјеравајући је у тамније зоне, ми јој само омогућавамо даље таворење у гостољубивим наборима *chiaroscuro*. Не сумњам да је управ та жудња за што потпунијим очишћењем и ослобођењем била оно што је давне, демоном опсједнуте, живописце нагонило да чим прецизније насликају ђавола на зиду. Да сам којом срећом или којом несрећом писац, зацијело бих прогонио сабласти упорношћу ловца на главе, не хајући да ли сам тиме прешао границе забрана умјетности.

(Кажу да је сродна теорији „ослобођења”, и из истог извора, и теорија о „умјетности као компензацији.” Познавао сам пјесника физички неугледна стасом, знатно испод просјечнога, који је у својим списима, напротив, био језив сензуалац и беспримјеран *Don Juan*. На његовим страницама жене су падале као покошене. Било је чак и масовних покоља: читаве хекатомбе љубазница! Читајући његове књиге, подлијегао сам чудној оптичкој опсјени: крајем ока, попут неке *mouche volante*, замјећивао сам голог *Лакат браде — педаљ мужа*, с припасаним пријапичним фалусом из античких игара гдје се шета кроз странице својих књига, онако као што се за пасјих врућина буржуј који је отпремио фамилију на љетовање шета без гаћица по одајама свога пустог стана. И, чудно, послје тога нисам више вјеровао чак ни његовим патриотским страницама. Уопће, више му нисам вјеровао ништа. Дозвољавао сам да може да нас забавља дотле док нас забавља, без претензија на какво вјеровање. — Не, то не мора да је на влас исто што и теорија „ослобођења”!)

Једну даљу запреку мом писању видим у томе што сам страшно, баш страшно неук. У изврсном смислу, управ дјевичански неук. Могу рећи да никад ништа нисам научио: што год знам (онолико колико знам и онако како знам), све сам то у неку руку открио. Налазили су да то има и својих добрих страна.

— На тај начин, оно што знаш, знаш управ онако и у оном виду у коме теби треба и одговара: то твоје „знање” тако рећи кројено ти је по мјери. Није конфекција. А то је свакако нека врста луксуза. Замисли само: имати своја знања фазонирана и обликована баш онако како твој мозак треба и како може да их прими!

— Па зар то не важи увијек и за свакога? Та вјероватно свако схваћа онако и у оним облицима како његов мозак може да обухвати и асимилира!

— Не, није, није! То се само тако чини! Људи већином имају један те исти, стандардизирани појам о стварима. Нешто као униформу. А то твоје то је индивидуални луксуз. Ако хоћеш, неки више апстрактни, платонски луксуз, као луксуз неуниформисаног дроњавца напрам униформи гардијског официра. Али ипак своје врсте луксуз!

А ево сад као да сам послушао њихов савјет. Та није ваљда да сам под старост добио и такве амбиције?! Прије него сједнем за рад, дуго бришем стакла наочари. Захукнем их, па их тарем, па кроза њих погледам према свјетлости, па их опет тарем. А кад униђе моја болничарка те ме затече гдје пишем (окренут сам јој леђима, не видим је), повуче се на прстима и тихо, приклопи врата — пссст! стари ради! И опет се смијем сам себи.

Него, шалу на страну, у овом пискарању нашао сам приличног савезника против самоће и дуга времена. Слушао сам да се многи, у већ поодмаклој доби, у казниони

даду на писање. Исто овако, из дугочасности и потребе за неким, макар и имагинарним, субесједником.

А и иначе склоност за писање зна да се јави као пропратна појава дате животне доби. Најчешће као пубертетска или климактеријална појава.

Имао сам школских другова који су некако од своје шеснаесте па тамо до двадесет друге или треће били управ огорчени списатељи, редовно пјесници. Најкасније око двадесет и пете, то је код већине нагло престајало. Дакако, уколико им међутим није прешло у рђаву навику, као грицкање ноката, или уколико за вријеме тог пубертетског списатељства нису нашли начина да на њему фундаирају своју егзистенцију, па су касније помислили да заиста нема смисла да јој сад траже други, неизвјеснији, основ. А бивало је нешто тужно у том њиховом остајању у служби музе „након одслужења рока“, као кад бивши пацијент остане и даље у умоболници у својству болничара. Књижевност као климактеријална појава, то је друкчија ствар. То обично спопадне одједном и жестоко, и не пушта све док процес не мине. Но у тим случајевима прогноза је редовно повољна: готово безизузетно, с преласком критичног доба прође и та пропратна појава, понајвише не остављајући никаквих посљедица. Онај први случај чешћи је код мушкараца, овај посљедњи код жена; то јест, за мушкарце је типичнији *poëta praecox* а за жене *poëta tardivus*.

Даље, код типа *poëta praecox* неријетко око двадесет и пете наступа једна криза из које *poëta praecox* излази мутиран у критичара, и такав обично остаје до конца живота. Можда баш тој појави критика има да захвали за свој опстанак. А примијетио сам да је критика тих критичара који су започели као пјесници далеко бескомпромиснија од критике оних других, критичара „из подлоге“. Људски схватљиво! Кад не можемо да себи самима поставимо под пете педаљ постаментa, не преостаје нам него да свима осталима за један педаљ поодсијецамо ноге!

А ово код мене — ово је трећи случај: писање као сенилна појава. Ни та појава није тако ријетка. Много чешћа него што се мисли. У неким годинама, људима, па и сасвим припростим, дође сврбеж писања. Одједном им се учини да нешто важно имају да саопће. А пошто, неуки, ваљда и не знају за друге умјетничке форме — најчешће упру да пишу тестамент.

Сусретао сам старе исељенике, људске одртине по болницама и убожницама. Послије тридесет, четрдесет година одирања своје биједне машине по свим кулучењима у свијету, празноруки, голи као црквени мишеви — одједном су зажељели да пишу тестамент. Чак и они који су отклањали утјеху последње причести нису хтјели да се одрекну задовољства посљедње воље. Један од њих, већ сасвим крезуб и готово слијеп, са застарјелом непрозирном бионом на оба ока, показао се особито упоран. Одлагали су му испуњење те жеље од данас до сутра, мислећи да ће старац заборавити. Али не! Сваког је јутра излазио наново са својим захтјевом. Најзад се надовезао мене.

— Хоћу да правим тестамент. Молим вас, ви пишите, а ја ћу вам казивати у перо.

— Али за кога тестамент, кад никога свога немаш? — настојао сам да га разумјерим.

Но старац је остајао при своме, тврдоглав као дијете.

— Не мари! Хоћу да пишем тестамент! Па нека се послјије моје смрти пошаље.

— Али коме, брате драги, *коме да се пошаље?*

Малко је пошутео. Слијепе очи поигравале су упрте у треперење тополине крошње пред прозором. Слузаво замућене навлаке на зјенама љескале су се одсјајима нестварних даљина.

— Нека се пошаље тамо, преко мора... у Стари крај!...

Остао сам и ја неко вријеме без одговора, загладан у љескање тополине крошње.

— Па добро! Кад хоћеш, пишимо! — и узео сам перо у руке. — Нека му буде! Нека му буде, кад га то забавља! Тако говорим сада и сам себи:

— Нека ми буде! Кад ме забавља, нека ми буде!

XXXVI

а читав онај низ година које сам провео по свијету у потуцању и јурњави за опсјенама, слика мог мјеста и дјетињства проведена у њему лебдјела ми је уоквирена нестварношћу, попут оног минијатурног пастелног пејзажа на поклопцу старога клавира. Чврсто сам вјеровао да је раскид с њим био коначан и никад нисам помислио да бих се некад у њ могао вратити. Али једном су ме, сасвим неочекивано, позвали „по службеној дужности”. Свратио сам накратко и летимично, од данас до сутра. Међу купцима распарчаних крпица винограда и маслиника, посљедњих дијелова имовине који су још били остали уписани на наше име, избили су бесконачни погранични спорови, и суд је најзад одлучио да позове за свједока мене, посљедњег живог од породице. Писмено сам одговорио да о свим тим стварима ништа под богом не знам нити памтим. Писао сам и старом фра-Анђелу, некадашњем мом инструктору у фратарској гимназији и више-мање јединој живој особи коју сам у мјесту још познавао, молећи га да и он са своје стране то изложи суду, па да ме опрости од те дужности. Узалуд. Парбеници су упорни, и суд је остао при томе да морам лично доћи.

Одвукли су ме на судско наличје преко бријега, и тако сам још једном имао прилике да видим црвену кућу међу виноградима, са чије сам терасе у дјетињству гледао звијезде. На тој сам тераси, лежећи у љетњим ноћима наузак на каменим клупама, и склопио познанство с њима. Чини ми се да се ниоткуда оне не виде јасније и блиставије него, из те доље одакле се не пружа отворен видик ни на коју другу страну него према горе. И као да је она некако ближа звијездама него остале тачке земљине коре.

Сјећам се из дјетињства одлазака у те винограде. Удаљени су свега седам или осам километара од мјеста, али су се припреме за одлазак вршиле као за дуго и далеко путовање. Удолина пјесковите земље с црвеном кућицом усред винограда лежала је иза бријега. Та препрека и с њом скопчана тегобност путовања чинили су да је удаљеност изгледала несравњиво већа, па су стога одласци „у винограде” подузимани ријетко, с дугим премишљањем, и не без неког стварнијег разлога. Зато је одлазак „у винограде” представљао за све у кући сталну жељу и неистрошену радост којој је подржавала чар њена тегобна и ријетка остварљивост.

Тек на врху бријега, послије напорног успињања врлетном присојном стрмином, захватио би ознојеног путника дах вјетра са ширине и пукао би му пред очима поглед на црвену пољску кућицу: мала коцка са од сунца измученом помпејанском бојом жбуке, с бијелим каменим праговима и с кровом од испраних, изблиједјелих, маховином обраслих црепова. Око куће неколико тмастозелених чемпреса, жилавих и отпорних, одњегованих дугим сушама, љутим припекама и зимским бурама, а пред кућом, на малој, поплоченој четворини, камене клупе и велика лозова одрина. Иза куће, заштићена хладом саме зграде и узаношћу простора прокопаног у стрмини, била је хладовита густијерна.

Дједови одласци „у винограде” постављени су однекуд на велику ногу, с изврсном обредном помпом, и имали су вид похода. Пред начелничком кућом на обали, с каменим балконом и с четири кржљава багрема, дуго је чекала, топћући нестрпљиво ногама и енергично растјерујући репом мухе, велика црна мазга са зеленим и црвеним кићанкама, које су јој клепетале по очима. На њој ће дјед, с важним набраним обрвама и с одебљалим орловским носом под ободом тропског шешира, прећи преко бријега. То је било нешто као Ханибалов прелазак преко Алпа. На двије или три друге, неугледније мазге, које су мирно чекале опуштених вратова у оскудној сјени багремових крошања, натоварит ће се заира и опрема, не рачунајући оно што је већ раније послано да тамо спремно дочека. Једна од тих мазги била је резервирана за пренос самог дједовог покретног туша. Био је то велик лимени пладањ у чији су се обод утицале три мотке, које су на свом врху подржавале посуду воде са шупљикавим ситом на дну. На ободу пладња била је мала ручна пумпа којом се вода, једанпут саливена одозго, дала опет потјерати горе у посуду кроз танку цијев причвршћену уз једну од оних трију мотака. Све у свему, један мали монумент. Нешто слично оним глоријетима на три класична ступа какве су знале сијати више војне команде посвуда гдје су неко вријеме држале власт и какве су наполеонски генерали и војни намјесници обилато посијали по многим странама Европе. Само што је овај дједов монумент, за разлику од оних камених, био преносив. И то преносив на мазги. Практично. Да су се они генерали којом срећом томе досјетили, можда би и они то били усвојили, па би правили преносиве класичне глоријете, који би, у том случају, путовали заједно с војном комором, можда све до у далеке руске степе.

Кад је у винограде одлазила и бака, а то је бивало много рјеђе, путовао је још један мали туш, још преносивији од дједовог. Али њему није пристојала почаст посебне мазге већ је товарен уз остали пртљак. Изгледа да је у породици постојала једна жица маније за преносивим тушевима. Питам се од чега су се ти људи имали да тако страсно перу. Овај бакин туш био је у ковчежићу. Извана, сасвим обични путни ковчежић, и то невелик. У њему се налазила опет као нека плочица или здјела, од навоштена платна, која се дала превити и сложити, и посуда за неколико литара воде: посуда се окачила о зид, а из ње је гумена цијев доводила воду у ручку четке, и купач се прао, више симболички него стварно, трљајући се опрезно четком између чијих је чекиња наилазио скроман млаз воде. Може се замислити колико је умјешности и искуства требало па да се човјек тиме окупа. Бака се хвалила да она не прелије ни кап воде преко руба здјеле од воштана платна. Ја сам био просто луд за тим тушем-*nécessaire*-ом, и небројено сам пута, у часовима бакине њежности за ме, узимао међу дланове њене малко смежуране руке, сасвим јој ведро гледао у очи и жудно питао .

— Бакице, хоћеш ли мени поклонити тај туш кад будем велики?

А у себи сам заправо мислио: „Хоћеш ли га мени оставити кад умреш .” И можда сам јој, због тог туша, несвијесно желио што скорију смрт. Свакако, неку идиличну, разњежену смрт, с много рујне звоњаве звона, с много цвијећа и вијенаца, и сажалних брзојава, и служинског бугарења, и с погребом какав се у мјесту не памти. И с много мојих рођених суза, и с много глађења по глави због тих суза. Једна је мала антиципација тог ганућа навирала у моје очи већ у часу кад сам то бакицу питао, а од тога би се овлажиле и њене очи. Ја бих јој тад приклонио главу у крило, а она ме

драгала и миловала. Скотрљала би јој се суза и зашкакљала ме по јежуљиво осјетљивој кожи на врату испод уха. Грађанска породична идила.

У доба бербе цијела би доља јекнула вревом и гласовима берача. Зујале су осе око тјескова и кружиле у златним спиралама над кошевима грожђа, у полусјени су титрале жижаве завјесе мушица, а сухи бијели камени прагови жедни од сунца, заштрапани цијеђом, брзо су упијали румене капљице које су нагло модриле. Литије осмаглих људи саносиле су их из удаљених лазова винограда у козјим мјешинама несташно, тек истијештено вино. Низа стрме стазе под њиховим меким корацима ронили су се облаци, а трбушасте мјешине сједице су им разметнички за шијом, у блаженом гаванском љуљушкању, издигнуте у сунце над ознојеним и препланулим лицима. Промицала је од јутра до мрака непрекинута чреда плећатих мушких сподоба под теретом, у кошуљама од модрог изблиједјелог платна, остављајући за собом на врлетним путевцима бразду оштрог мириса зноја помијешана с мирисом разгажена вријеска и метвице. Предахнули би кратко у хладовини конобе одваливши терет с рамена, ослоњени мрком руком о велике бадњеве, у којима је шапорио мошт неуморним шуморењем прољетнога мора. Присјећајући се опомена старијих потврђених причом о дјетету које је угушио мирис мошта, замолио бих којег радника да ме издигне и наднесе над бадањ: склапао сам вјеће и опајао се тим живим шумором што ме одоздо закађивао миријадама мјехурића који су ми драшкали ноздрве, голицили слузокожу, шкакљали душник и тјерали на кашаљ омамљујући ме и одузимајући ми дах, с осјећајем слатког гушења.

Кад би берба завршила, позатварали би се зелени капци на кућици, и ми смо одлазили. Кретао је караван мазга натоварених ковчезима и тушевима, пребацивао се преко била и силазио у варошицу. А младо је вино остајало да чами заробљено у мраку бачава, као у лијесу. За зимских сунчаних дана опет смо долазили. И тад су опет редови осмаглих људи гонили мазге натоварене козјим мјешинама, сад већ сталоженог, сазрелог вина, и силазили пречацама и ноступима доље према мору, гдје је у малом заљеву чекала лађа која је читаву седмицу пунила своју утробу тим бућкавим теретом. И тако је вино, потекло из сунчане удолине са црвеном кућицом у средини, још натруњено љускицама сунца, улазило у жиле оног чађавог међународног винског крвотока и започињало свој слијепи, невољнички живот вуцарања кроз транспортне тенкове, кроз жељезне вагоне-цистерне, кроз црна гумена цријева сипљивих пумпа, док се најзад не би смирило у подрумима далеких маглених градова. А одатле се из големих бетонских бачава точкало и разлијевало по виноточјима и клетима и „вајнштубама” с коцкастим столицама, с тешким храстовим стоцима и с чивилуцима од јелењих рогова.

Сад је црвена кућа била запуштена и оронула, намјештај разнесен, жбука олупљена, а прозорски капци протрули и климави. Камен посвуда заштрапан отопином модре галице, чемпреси наказно осакаћени, поткресани до изнад дохвата испружене руке. Парбеници су ме водали по виноградима, у међусобном натезању и надвикевању, и тражили од мене да кажем гдје је била међа и докле је продано једноме а докле другоме. Газио сам као сомнамбул, ноге су ми упадале у гљиве и јазове, око глежања ми се обавијао слак и купина, а из густиша су ненадно преда мном прхала јата препелица. Они су ми викали сваки у по једно ухо и потпуно ме проглушавали, а ја сам тетурao и спотицао се, и нисам умio да кажем ништа. Тудио сам се да својом ријечи

не одмогнем ни једноме ни другоме, и на поглед разочараног лица једнога од њих опозивао оно што сам малочас рекао, и накнадно ублажавао гдје ми се чинило да сам био и превише аподиктичан и правио оградe, и дозвољавао сумње, и увијек поново истицао моју слабу меморију, и бранио се временском удаљеношћу која ме дијели „од свега тога”. Али они су били ненасити мог свједочења и мојих мука, и трудили се да ме подсјете, да разбуди моје успавано памћење, да из њега ишчепркају и оно чега у њему никад није било.

Вратили смо се рано послије подне, још за висока сунца, запрашене обуће и с чичцима на ногавицама, малко препланули у лицу, с умором у листовима. Парбеници су корачали напријед, утихнули, понешто малаксали и они, загледи у земљи преда се, не баш задовољни, али ни сасвим незадовољни, рачунајући ваљда да сам, све у свему, одмогао једноме колико и другоме. А ја сам био задовољан и тим што сам био умјерено штетан и умјерено користан и што нисам претјерано озлоједио ни једнога ни другога. Мора да сам им направио дојам човјека који неће нашкодити осим нехотице, но кога никако није добро позивати за свједока.

На улазу у мјесто опростио сам се од суца и записничара, и, малко несигурније, од стужених парбеника, па се упутио у самостан да посјетим мога фра Анђела.

XXXVII

једили смо на каменој клупи у тријему и разговарали. Тријем је око нас путовао смиреним ритмом својих лукова увирући неуморно сам у се, као прстен. Као вјечност.

Волио сам га. Он ме учио почецима латинскога и спремао за прелазак у гимназију у граду. Причало се међу ђацима да је некад био кавалеријски официр. И мислим да је то било оно што ме у почетку највише к њему привукло. Сјећам се да ни онда нисам много вјеровао у ту причу. Али кад сам чуо да у својој ћелији чува у ковчегу као успомену своју официрску сабљу и капу, та још мање вјероватна прича дјеловала је тако да је оснажила ону прву. У самостану је уживао неки изузетан положај, малко по страни од свих важнијих самостанских послова и осјетљивијих дужности. Повјеравали су му поуку ђака у нижим разредима из латинскога и повијести. Иначе, поштовали су га као умна и образована, али умна и образована на неки нефратарски начин. Међу брадатим либералима у дједовој благоваоници уживао је много симпатија и глас толерантна човјека. А њему као да је то силно годило. Колико би га год с једне стране ојадило кад би видио да га у самостану не сматрају ревним и довољно милитантним фратром, толико му је с друге стране правило задовољство што у противничком табору имају добро мишљење о њему. И то је, чини ми се, сасвим схватљиво. А то не треба вулгарно тумачити некаквим опортунизмом или слабићким намигивањем и на једну и на другу страну. Има много, веома много људи који не пристају сасвим и потпуно уза се, који не стоје читавом својом тежином на својој страни; људи који имају своје мишљење, али који помало симпатизирају и с противничким. Чудна кокетерија, али ето таква! (Јер то је, мислим, у ствари само нека врста интелектуалне кокетерије.) То су они који ће прогоњеном присташи друге странке пружити заклон, скривати га у својој кући, дати му своје одијело да се преруши, омогућити му бијег преко мора кријумчарским ноћним бродом, под мутном мјесечином. Понављам, било би плитко и вулгарно мислити да је то напосто опортунизам, и да је све у томе. Не, људи ипак нису тако једноставни. Има ту и неке дјетиње слабости за све што сличи на авантуру. Али ни то није све. Постоји у људима нешто што их тјера из њиховог властитог кута гледања, нешто што их нагони да буду помало присташе својих противника. То, мислим, извире из једне основне истине о људима: сви ми јако волимо себе, сви смо ми силно заљубљени у све што је наше, сви ми страсно желимо да будемо „ми”. Али, исто тако страсно желимо и да будемо „други”. Има нека посебна, нама недоступна драж (и у тој недоступности баш и лежи демон те дражи) у ономе што нисмо ми, ондје гдје нисмо ми. Просто као да завидимо другима на томе што су други а не ми! И те двије супротне истине упоредо живе и дјелују у нама, као и толике друге супротне истине. О, ђаволски ли замамљиве, зависти достојне ствари: бити „други”! Не, не мислим да је то знак слабости, ништавности. Чини ми се да је то напосто један репић тежње за универзалношћу. Јер бити у исти мах и „ми и „други” — не значи ли то у неку руку бити ни више ни мање него господ бог? — Такав је помало био и фра-Анђело.

Гледао сам свијетло лимуново грање и старе грмове расцвалих олеандера у доброј заклоници самостанског тријема. Вршак витког, стаситог либанског cedar у средини надвисивао је околне кровове. Ето опет сједим у тишини тог омеђеног, заштићеног простора. Ту је све остало непромијењено, у тој завјетрини од времена. Имам осјећај као да сам пред улазом извукао сат из цепа и једноставно му окренуо казаљке натраг за пола круга, или за читав круг — за читав један људски вијек. И као да сам се опет нашао, дијете у наручју дадиље, у уљуљкујућем крилу те затишине, у неслутности тврдоћа живота и бура које вију напољу. Као да опет сједим на шареном сагу дјечјих маштања и слушам басне о мудрим животињама које знају људски говор, а имају меки глас дјетета и разборито срце старца. Слушам причања о добром боги, о чистом срцу, које увијек и неминовно на крају надвладава тмушу, о срећи умрле дјеце, која одмах постају плавокоси анђели с кошутском тугом од сузне доброте у погледу. И пред мојим очима опет се стварају слике неких бескрвних, велебно празнукавих трајања, неких проријетких плавкастих простора који се стеру и стеру без краја, само се роје и куљају, као облаци из мађионичарева рукава. — Одједном ми паде на ум, готово видно отиснуто, као састављено из штампарских слова: „Од чега све људи живе?” Помислих од чега ли живи, чиме ли је испуњен овај старац поред мене? Чиме се интимно храни? Испуња ли га још оно исто што га је испуњало прије двадесет, тридесет година? И, ма каква била та храна, како да му траје толико дуго вријеме? Изланем, сасвим изненада:

— Кажите ми, фра Анђело: постоји ли бог?

Он се насмјехну.

— Хм!...

Гледао је у капице својих ципела, које је равномјерно примицао и одмицао једну од друге. А онда, не прекидајући ту игру (знао је за моје некадашње дјетињарије и фантазије):

— А постоји ли твој Бућко?

— Па... у мојим мислима постоји. Постоји као један „садржај моје свијести”, како се оно каже.

— Ето, дозволи да бар тако постоји и мој бог.

— Значи, свак има свога Бућка — насмијем се безазлено. — Свак се забавља како зна и умије.

И смјеста се покајем: не знам како сам дошао на то да, из дуга времена и за властиту забавицу, без поштовања копкам по унутрашњости смирена човјека. Зашто начињати човјеку кров над главом само зато што није нека нарочито солидна архитектура, и изгонити га на невријеме? Није ли боља и траљава теза од сухог бананиног лишћа, па чак и стреха од старих црквених крпа, него лутање по невремену? Јер, знам добро, кад се презре и напусти један заклон, најчешће се не нађе никакав други: онај исти немир превладавања и непрестаног ослобођења зна постати демон који нас гони даље те одбацујемо редом све шансе спасења, рушимо сва једва изборена усклађења, реметимо

с муком постигнута равновјесја, и сваки нам је заклон коначиште за саму једну ноћ. Али он се правио као да је пречуо. Тако се држао и некад давно у школи кад би когод извалио што незгодно.

— Наравно — продужи он прелазећи супериорно преко упадице — то је смијешно вама, „слободним духовима”.

— Какви „слободни духови”, мој оче! — одмахнем ја. — Та има ли неслободнијег духа од мене? Чему ли све ја не робујем! ... Таква су уосталом, чини ми се, сва ослобођења: човјек се ослободи једног робовања да би тим самим одмах потпао под стотину других, несталних, промјенљивих, ћудљивих, готово редовно тежих и болнијих од оног ранијега. И обично такав „ослобођени човјек”, мој оче, ускоро увиди да нема куткамо, па се најми у новог, још горег господара: кад робујеш једном господару, бар имаш неки свој ред, сталност, неку своју сигурност! Некакав свој зајамчени, па макар какав, ручак и вечеру, и миран лежај. А овако ...

Овај изљев као да је староме пружио малу задовољштину. А и мени је било мило што сам некако ствар загладио. Та не разговара се, на концу конца, увијек и само зато да би неко некога о нечему увјерио или разувјерио! Разговор може да буде угодан, па и чисто души потребан, и без тога — пуко и без задње намјере ређање, алтернирање, супротстављање мисли, низање расположења, смјењивање угођаја, у чијем самом слиједу и протјецању лежи њихов смисао и њихова сврха. Као што ни ређање, алтернирање, супротстављање тема у некој симфонији не бива зато да би на крају неко некога о нечему увјерио, неко некоме нешто доказао. Али људи су често као дјеца или као примитивци, који не умију измислити друкчије игре него на слику и прилику борбе: игре с копљима, са сулицама, с бојном виком. „Плес с мачевима”, „Игра са седам ханира”, „Поскочница с одсјеченим главама”, и томе слично. Све сами сушти, крвави људождерски фолклор! — Стари је наставио мирно:

— Да, постоји управ тако: као један „садржај моје свијести”.

— Уистину, такво је постојање, за једног бога, сасвим довољно — сагласим се ја. — По мом личном укусу, бог постаје помало тежак тек онда кад почне задобијати извјесне волитивне функције.

Стари се није обазро на овакво моје повлађивање.

— ... Уосталом, ти си сам некад, као младац, говорећи о своме Бућку, знао горљиво објашњавати како „све што је једном створено, све што је у једном хипу и само помишљено, живи и живјет ће до конца, неопорециво и неуништиво”... Додуше, има и веома наивних представа о богу: наивни и безазлени људи имају наивне и безазлене представе о свему, па и о своме богу. Сјећам се, ти си се подсмјевао таквим представама бога — то је онда било јако у моди. Управљао си стрелице своје духовитости, с извјесном младеначком самодопадношћу, на тог бога који „брадат и босоног сједи на грани од облака и жмири на овај грешни свијет кроз школски истостранични трокут”. Премда, узгред речено, ако се Бућко, који је такођер само један „садржај свијести”, може замишљати са солупима и раскречених ногу, зашто неко простодушан не би могао и бога замишљати брадата и босонога? Чак и такав бог

још увијек има своју вриједност... (О, о! стари помало прелази у офанзиву — помислим ја.)... Али ми смо људи неправедни, не дозвољавамо другоме ни ону исту мјеру наивности коју дозвољавамо себи. Па ни онда кад је та наивност другима насушни хљебац, а нама само естетска игарија, забавица маште.

Већ сам се био покајао што сам изазвао тај бесмислени разговор, али сад је било касно. Требало је пустити да стари прочита своје. Тек онако, не да бих га побијао већ само да у неку руку оправдам моје „позиције“, те да пред старцем не испаднем, и сад, послје толико година, баш сасвим неозбиљан и вјетроглав, ја одвратим:

— Но управ у том и јест ствар, оче: ја сам све то замишљао само онако, за забавицу, као што ви кажете. То јест с пуном свијешћу да мој Бућко реално не постоји. Или, тачније, с пуном небригом да ли реално постоји или не постоји ...

Али стари није упуштао:

— А, молим те, што то значи, у твојим устима, „реално постојати“? Увијек си побијао тај појам „реалног постојања“, доказивао његову апсурдност, немогућност да се он разумно и прихватљиво постави, штавише, своју неспособност да га схватиш — а сад се одједном ето позиваш на њ! Што си мислио под тим „реално постоји“? Треба ли то да значи постојати као физичка ствар? Ако је тако, лако ћемо се споразумјети: као такав, бог додуше не постоји. (Ту смо! Стара вјероучитељска мудрост, сјећам се још из нижих разреда!) Али на тај начин не постоји ни „радост“, ни „бог“, ни „љепота“, ни „доживљај љепоте“, ни „иживљавање“, ни „осјећање живота“, „свеживота“, ни „моји животни садржаји“ ни толико других лијепих и хвалебриједних ствари на које се ти и теби сродни сваки час позивате. Но ако све те ствари ипак на неки други начин постоје — а препуштам теби да тај „други“ начин постојања замислиш и „конструираш“ како год хоћеш — заиста не знам што би те пријечило да неисцрпном низу тих лијепих ствари скромно надодаш и мога бога.

— Не смијете се, оче, позивати на те моје дјетињске мудролије!... Уосталом, нисам ја нипошто тако апсолутни, бескомпромисни негатив као што ви замишљате.

На старчеву лицу као да се породило трачак наде.

— А како онда гласи твој одговор на то питање?

— За некога ко ме позна као ви, мој оче, мислим да се мој одговор да лако предвидјети: бога у исти мах и има и нема. И добро је што је тако. Не би ли, и ту као и у свему другоме, била изгубљена половина читаве ствари кад би бога или само било или само не било? Зар и вјеровање у добро или зло, у љепоту или ругобу живота, у његово богатство смисла и пуноћу садржаја или у његову пустоту и бесциљност, и тако даље и тако даље, нису само дијалектички моменти наше живе личности? И не лежимо ли ми читавом својом тежином подједнако и у једнима и у другима од тих супротних афирмација? Нисмо ли ови исти ми који јесмо и какви јесмо уједно и добри и зли, и подли и племенити, и цинични и сентиментални, и невини и развратни? Па тако је и с нашим вјеровањима. Не вјерујемо ли, ови исти ми, било свијесно или несвијесно, сад у једно сад у сасвим супротно, не носимо ли, ови исти ми, према истим

стварима скроз неједнаку и непостојану вјеру? А они који држе да стално и постојано и увијек једнако чврсто у нешто вјерују, само подлијежу, мој оче, једној лакој обмани: они досљедно и постојано тек *мисле* своје вјеровање, далеко од тога да би га досљедно и постојано *вјеровали*. Вјеровање је спонтана ствар. Увјерење је један осјећај. А на подручју осјећаја, тих спонтаних ирационалних унутрашњих факата, ко зна од чега све зависних и ко зна каквим све психичким, физиолошким, метеоролошким и небројеним другим моментима инфлуенсираних, модифицираних, управљених, — потпуно је бесмислено говорити о досљедности, о постојаности. И зато, кад неко каже да је устрајан у своме вјеровању, то стварно значи само да је устрајан у својој *одлуци* да ће вјеровати, или, у најбољем случају, у својој обмани да доиста вјерује. Још као дјетету била ми је смијешна та обмана о константном и досљедном вјеровању у нешто, и уопће о константности и статичкој једнакости осјећаја. Било ми је, на примјер, јасно, готово очевидно, да либерали који су се састајали у дједовој благоваоници нису нипошто били једнако либерали ујутру и послје подне, или одмах послје ручка, на пун желудац, кад би легли да одспавају сат-два сијесте, и нешто касније, кад би, с новим бројем *Гласа грађанина* под пазухом, дошли на посијело и разговор. Нема ли трунак истине у томе да нам милионски згодитак на лутрији неће учинити нипошто једнаку радост у разним моментима једног истог дана? Кад би ме у четири сата у зору пробудио телеграм који ми то јавља, признајем, ја бих лично волио да је само пола милиона али да је телеграм стигао у девет ујутро. А тако је и са свиме другим на подручју осјећаја. Ни смрт драге особе неће нам у разним моментима узроковати потпуно исти осјећај бола. Можда то звучи ружно, можда то звучи цинично. Али то није ни лијепо, ни ружно, ни цинично, ни нецинично: то је напросто истинито; ако хоћете, на жалост истинито, и ништа више. Једна дубока и сасвим једноставна истина о људима, која, као таква, не може бити ни лијепа ни ружна. Наши осјећаји љубави, свих могућих врста, наши осјећаји привржености, оданости, захвалности, удивљења, и тако даље и тако даље, далеко од тога да би били увијек константни, у сваком су моменту, напротив, разнолики, неједнако дубоки, неједнако интензивни, неједнако корјенити, различито обојени. Они су нити неке пређе, час дебље час тање, које непрестано мијењају боју и нијансу. Ако је, дакле, ту нешто константно, константна је само наша хвалебриједна воља да наша осјећања и наша увјерења буду увијек досљедно једнака, наш морални суд да то треба да тако буде, и, евентуално, наша обмана да то доиста и јест тако. А ако овако гледање изгледа неморално, тад тобожњу моралност оних других сачињава искључиво њихова *bona fides*, с којом подлијежу тој обмани. Јер у самој суштини, између њих и оних неморалних нема никакве разлике. А оно што омогућује ту обману, то је наша слаба аналитичка моћ и наша још неразвијена вјештина анализе на подручју осјећаја, као и одсуство утврђених критерија и практичних помагала за мјерење. О, кад би та помагала и ти критерији постојали, видјели бисте ви, мој оче, над чиме би се све свијет имао прилике да зграње!... Па пошто је и увјерење само један осјећај или једно душевно стање, и ништа друго (ја, на примјер можете ми се смијати колико год хоћете — наступе увјерености осјећам чисто физички, као неко топло гамизање изнутра), разумљиво је што је и оно подложно тој вјечитој флукуацији, том непрестаном наизмјеничном тањењу и дебљању своје нити.

— Што говориш, синко, што говориш!... Ја те само слушам и питам се у себи: како можеш тако неозбиљно расправљати о тим стварима, тако олако ударати у саме темеље на којима почива људско друштво откад год је изишло из животињског стања!

На мјесто било које законитости, досљедности, етичког начела, ти постављаш произвољност, пуку произвољност!...

— Имате сасвим право, оче. Није ред тако неозбиљно говорити о нечему што је за дуги низ миленија људима било алфа и омега у њиховом мучном пентрању, у њиховом првљем копцању под хладним бешћутним сводом. Али ако хоћете да кажем озбиљније, а уједно искреније, моју мисао, стари бог је мртав, неповратно мртав. А, што је најгоре, изгледа да још ништа није успјело да га колико-толико ефикасно замијени. И вјероватно га за још догледно вријеме неће замијенити. Увјерен сам да је његова смрт, као што то већ бива код преломних догађаја у историји, била несравњиво већи догађај у повијести човјечанства него што су то савременици и слутили. И кад некад материјалистички хисторичари човјечанства буду о томе писали, не сумњам да ће тај догађај узети као један од преломних факата, као једну од оних епохалних вододјелница у повијести човјекова развитака. Догађај можда раван моменту кад је у људској животињи никао први трачак свијести о себи и о својој смрти. Све што су људи, бар досад покушали измислити и поставити на његово мјесто — „друштво“, „човјечанство“, „бесконачност свемира“, „бесмртност врсте“ и томе слично — показало се далеко премалено и непасионантно а да би га могло надомјестити. Јер он је, поред осталих својих недостатака (да не упадам у демагогију оног најобичнијег: да се могао употребити у циљу и на оправдање свакојаким практичних неподопштина), имао и онај најглавнији, који је уједно био и његов најјачи адут: што није постојао, што је био измишљен. И баш одатле црпао и своју ненадмашну предност пред свим што би могло претендирати да га замијени: величину и чудесност какву могу да имају само продукти фантазије. Јер у фантазији на пољу узмишљања, сасвим је лако олинама надодавати нуле у бескрај, подизати их на бесконачне потенције, снабдијевати поред наше маште и таквим атрибутима као што су посвудашњост, свесвијет, савршенство, безгранична милост и тако даље... Данас, наравно, то више није могуће. Таква изузетна срећа привилегија је само доба дјетињства човјечанства, прољећа људског рода, златног доба кад је младо човјечанство живјело у земаљском рају фантазије, у царству митоса. Али сад, кад је човјечанство коначно изишло из доба свог дјетињства, пале су на нас озбиљне бриге, бриге одраслих...

Моје су чедне филозофске резерве биле већ подоста исцрпљене. А била ме минула и жеља за правдањем. И одједном, на поглед ојађеног старца, живо зажелим да склопим нагодбу, па макар и по цијену капитулације. Кад год сам се у животу огорчено правдао, то је увијек било више из темперамента него из чврстоће увјерења; и кад то кажем, чини ми се да истичем нешто на своје оправдање. Никад, ни у младости, нисам сматрао да доказати своју тезу или тријумфирати са својим мишљењем представља, на неком опћем људском плану, већу вриједност него не загорчати човјека и не пореметити једну, макар како скромну, хармонију.

— Тачно кажете, оче. Ја збиља никад у животу нисам ништа озбиљно и докраја домислио. Све ово што сам рекао вриједи можда само за мене, просто зато што сам ето такав какав сам, а за друге је то, сасвим вјероватно, чисти апсурд и бесмисао...

— Није то ствар фантазије или потреба за митосом: то је ствар вјеровања. Бог ће живјети све дотле док људи буду имали потребу вјеровања. И та је потреба у човјеку основна и неискорјењива... Него, не бих хтио да изгледа као да вршим насиље над

твојом савјешћу, да тјерам некакав прозелитизам. Ако се сјећаш, ја вам никад, ни онда док сте били дјеца, нисам наметао начине и облике вашег вјеровања. А најмање сам вам усађивао некаквог бога попут онога с брадом и с истостраничним трокутом. Био сам задовољан да вам усадим бога барем и само као један „садржај свијести”, увјерен да ће све остало доћи само по себи, кад и ако има да дође. Мислим да никад нисам био загуљен. Ништа вам нисам на силу натурао, дозвољавао сам вам да кажете отворено оно што мислите...

— То је жива истина, оче, мора се по души рећи — пожурим се да му признам. — Ви сте увијек били јако толерантан, јако попустљив, с вама се увијек могло некако на крај изаћи. Баш „либералан фратар”, како су вас звали у нашој благоваоници. Сјећам се како сте се оних избора ангажирали за мог дједа, као либералног кандидата, и неприлика које сте због тога имали у самостану.

Насмијао се. Старац је био видно поласкан. Ипак, није хтио да с тим буде завршена партија.

— Ето, тако дакле стоји ствар с мојим богом и с твојим Бућком. Како видиш — надода полушљиво — нисам претјераних захтјева, управ сам минималиста; тражим само равноправност, желим да с истом логиком поступаш према једноме и према другоме.

Са клатна заљуљаног изнад наших глава откину се, као преко воље, најприје један откуцај, па за њим други, и трећи. Старац се скруши.

XXXVIII

Б

рујала је над нашим главама предвечерња звоњава, рујна, врућа, обилата — онаква какву је знам и носим у себи из дјетињства. Падала је на наша погрбљена плећа ослоњена о млаке црљенкасте зидине тријема као топли пурпурни покров. Изгледало је да јој нема краја. Као потоп. Најзад је замукла. Крошња брончане зуке, која као да није звук већ само голо трептање зрака, држала се још само око звоника; кроз њу су се залијетале са својим црним цијуком седефасте стријеле ластавица. Па је умукло и то. Тишина је сада била сасвим празна.

— Него, оставимо ту метафизику, говоримо о нечем паметнијем. То јест конкретнијем. Причај ми о себи. Реци ми: што радиш?

Ја пречух ово посљедње питање. Шарао сам палицом по шљунку тријема. Лице му се постепено рачило. (Ха, сад ће почети „душобрижништво” — застрепим у себи.) Стари као да се скањивао тражећи одакле да ми приђе а да ме не повриједи. Најзад проговори, али промијењеним, сасвим озбиљним гласом.

— Да, није сад важно ово о чему смо говорили. Зауставит ћу се, ако допустиш, на ономе што си малоприје изустео: „Ја сам све то замишљао само онако, ради забавице.” Ето, у томе је ствар. Ти све замишљаш и све као да радиш „само онако, ради забавице”. Немој ми замјерити што ти овако отворено говорим. Познајем те од дјетињства, волим те. Ти си, на концу конца, био мој ђак, могу слободно да кажем мој најмилији ђак. А и касније, кад си одлутао, пратио сам твој развој, твоје напредовање, поносио се тобом, ако хоћеш. Док су ти год тетке биле у мјесту, стално сам се код њих распитивао о теби, о твојим успјесима. Како сам жељно тражио твоје име на страницама старих новина које би ми твоје тетке послале, како би ми срце поскочило кад бих угледао: *Ivan Galébe*. Само, зашто си, мој синко, допустио да ти тако нагрде име!... А послје, прекинула се и та моја веза с тобом, изгубио сам ти сваки траг. Зато ти, мислим, и могу да овако, сасвим отворено, говорим ... Ти си у суштини добар... (А-ха! сад почиње !)... Али ти си умјетник, права правцата умјетничка природа...

— Хвала вам, оче, за тај еуфемизам, — насмијем се ја. — Ви сте увијек били благи према мојим сагрешењима...

— Не, Иване, немој ме криво схватити. Ја сам то казао сасвим озбиљно, сасвим искрено: ти си чисти, рођени умјетник. Искључиви умјетник... Камо среће да си само био мало солиднији, мало озбиљнији, па да ти та иста твоја умјетничка нарав није практично постала запреком и за сам твој даљи умјетнички развој... Ти си се у свијету реалних чињеница кретао као у свијету умјетности. За тебе је живот био театар. И за те би се могло рећи: *amavit spectacula tragica*. Приступио си животним факторима као изворима импресија, као изворима сензација. Просто си се хранио њима, просто си се опијао, загрцавао њима. Твојом главом није никад прошла ниједна јединцата мисао:

све што си ти држао да је мисао, била је у ствари сама, сушта сликовитост, сама игра сензибилности, сама забава чувствувања. Па макар и чувствувања бола — и то је било добро, само да се чувствује!... Знам, и пропатио си доста. Али, није ли томе, бар дијелом, била крива и нека твоја љубав према патњи? Ниси ли свој, каткад луцидни дух употребљавао само као бадаљ којим си у себи подјаривао и мрцварио сензитивни живот?... *Et tamen pati vult, et dolor ipse est voluptas eius*, могао бих рећи с Аугустином. То је код тебе просто некаква потреба, некаква...

— Некаква *miserabilis insania*, како даље вели Аугустин; по једној лекцији, док други читају *amabilis insania*. Али могла би се поставити и трећа, најстрожа лекција: *miserabilis infamia*...

— Ти се шалиш, али то су за мене и превише болне и озбиљне ствари да бих се шалио... Кажем ти, ти си мислио осјећајем, ти си мислио сензибилношћу, ти си мислио ћутилима, ухом, ноктом, кожом — свиме, само не мозгом, само не мишљу. И то како на подручју умјетности у својим умјетничким стварима, тако на жалост и у практичном животу. Велим на жалост, јер би иначе, у то ни часка не сумњам, био далеко допро, много постигао...

„Али шта то значи, „далеко допријети“, шта то значи „много постићи“?” — хтједох да упаднем, наслућујући у себи нову теоретску снагу: осјетио сам да смо опет дошли на терен једне од оних зелених „филозофских“ оаза у мојој прошараној и веома лишајивој мисаоној домени. Али помислим да је упутније не заплетати опет дискусију.

— Ти си, Иване, пун контрадикција! Једно клупко интимних контрадикција !... Не схваћам како с тим клупком у грудима можеш живјети, како с њим можеш ступати кроз живот!

Моја малопређашња одлука одмах паде у прах — „зов крви“ био је јачи — и ја жудно улетим у дискусију.

— Па то се и зове човјек, мој оче: скуп интимних контрадикција зашивених у једну људску кожу! И чим су контрадикције бројније и веће, тиме је потпунији и цјелокупнији човјек. Живу човјеку није потребна нека сувислост, нека досљедност, па да би био реалан и за живот способан. То је потребно лицима из умјетничких дјела, а и њима само донекле; свакако много мање него што се обично мисли. Живим људима то не треба: сам факат што постоје и што, онакви какви су, ипак како-тако живе, доказује њихову могућност, њихову подобност за живот, ако би ко у њу посумњао... Смијешно како су касно људи дошли до тога да је просто немогуће замислити двије тако диспаратне, тако супротне црте а да се не би могле наћи удружене у кожи једног живог човјека!... Да сам писац, никад не бих страховао да не упаднем у контрадикцију и недосљедност: тек контрадикција је оно што лику подаје крепчину и рељеф. О, добро раскречитији пар основних карактерних црта — то је основа на којој се тка увјерљив и животан људски лик!... Контрадикторност је један од темељних закона људске психе, и ко то није схватио, није схватио ама баш ништа о човјеку!...

Старац је шутио. Туцкао је неко вријеме капицама ципела. Било да му се сад то учинило већ сасвим безизгледно, или што није хтио да ме јади, одустао је од даљег

инсистирања на том болесном мјесту. А то је највећа доброта: кад видиш да је већ све узалудно и да је за све већ касно, дигнути руке од човјека и пустити да га вода носи куд га је понијела, али му не ускратити своју љубав, своје саосјећање. Не вољети грешника и *поред тога* што је грешник, не вољети га с уздахом (коме у дну ипак има увијек мало горчине), већ вољети грешника *као грешника*, вољети га *таквог*, *баш таквог* какав је; вољети га ведро, чиста срца, без тмурног облака које опраштање оставља на нашем челу. Јер опраштање боли, управ као и приговор. Сматрати довољном казном човјеку за његову кривицу саму ту кривицу. И сматрати га човјеком који је подмирио свој дуг. Јер има нешто трагично, нешто веледушно у томе: бити сам крив својој невољи; нешто што откупљује. Нешто шта сићушни духови никад неће разумјети. Човјек је често своја жртва. А ко то није, њему су често жртве други.

Видио сам да се фра Анђело, сиромах, труди да изнађе како да ме утјешу, чиме да надокнади „недостатак бога у невољнику“.

— На концу конца, и то твоје, и то је нешто. На разне се начине може провести живот, разним се путевима може проћи кроза њ. А на сваком од тих путева наилази човјек на неке љепоте, на ведрине, на неке обасјаности. Можда је то твоје за тебе, за такву твоју нарав, заиста, најбоље, па и једино могуће. Више-мање свак у животу гази за неком свјетлошћу, за неким својим доживотним заносом. За неким фантомом, за неким тиранином, ако већ нећеш да га назовемо богом. Додуше, бојим се да је теби тај коме ти служиш и робујеш, неоткупиво робујеш, јер он сав израста из тебе, баш из тог и таквог бића, задао доста муке, доста јада. Бојим се да ти није дао оно смирење које бих ти ја из свега срца желио...

— О, само ми то немојте жељети, оче, само не то!... Није за мене смирење, оче мој! Истина, ја понекад кокетирам с њим. Ја га чак зазивљем, ја га, можда, на махове и желим. Али довољно је да се само на кратак час, или само у машти, у њему уљуљам, и одмах ђиснем опет освјежен, одморан, способан за даљи пут. Опет се у мени јави црв ... Видите, оче, није мени баш сасвим туђа и несхватљива никаква визија живота, па ни та ваша, па ни још много једноставније и наивније од ње. Али што ми је непојмљиво и туђе, то је та досљедност, та истрајност у једном вјеровању, та статичност заноса. Просто не могу замислити како бих могао не вјеровати сваким новим даном у нешто ново! Кад видим људе које загријева и храни оно исто што их је хранило прије много година, у чуду се питам: како то да им та попудбина још траје, како то да још није изгубила своју хранљивост? ... Што ћете, мој оче, кад истине тако кратко трају, кад се тако брзо отрцавају, троше. Кад су истине тако несталне, тако превртљиве!... Није да их нема, има их обилато у свијету, и рађају се сваки дан нове. Али што ћемо кад тако брзо престају бити истине! Кад истинитост, да тако кажем, тако брзо преципитира у стварима!... А можда је истина само младост идеја? Можда су идеје истините само док су младе: чим мало потамне, чим се појаве прве боре на њиховом лицу, оне престају бити истине. Зар нисмо и ми сами, мој оче, за нашег релативно кратког вијека, доживјели и били очевици више таквих истина које су касније прешле, које су престале да то буду. А кад се то догоди, кад се роди нова, млада, за живот способна истина, која без сентименталности, с окрутношћу свега што је младо и забрело соком, збаци стару истину онако као што је Зеус збацио старог Крона, безазлени кажу: „Преварио сам се, мислио сам да је оно истина“, а подлаци упиру прстом у друге и тврде да они сами нису никад „насјели“ оној истини. Међутим, ствар је напосто у

томе да је та истина престала бити истина ... Што ћемо, стари све, па и истине! Једина истина која не стари, која се не отрцава, која не губи своју снагу и своју актуелност, то је смрт! Али што да се гради на тој истини? ... Напротив, све истине које људи редом супротстављају тој истини убрзо остаре и ишчиле... Да, мој оче, мени је страно, дубоко страно свако смирење. У смирењу се лако завргне тачкица смрти као кухне клице у барском плићаку. Ништа ми није тако страно као смирена срећа смираних људи. Јер нема на свијету тужније ствари од тужне среће. Чисто ме на сузе гони приказ такве среће. А, вјерујте ми, то нису сузе зависти. Људи ми се, под памучним балдахином такве среће, под ниском, непробојном капом тог небосклона, виде бескрајно тужни, као разгаљени малограђани с нараменицама преко кошуље у башти неке пивнице у спарно љетно вече. Срце ми се стиска од такве среће. Чисто ми сузе навру — праве, физичке сузе — кад пред вече прођем уз пењачицама обрасле ограде таквих башта, под заштитничким крошњама печалних кестенова закађених димом са роштиља, па кад преко плота, као туђинац, бацим око унутра. Какав осјећај гушења, какав осјећај ниске таванице, на поглед такве смирене среће...! Док сам у непрекидном кретању, док сам у вјечитом немиру, имам илузију да смрт не може да стави руку на моје раме. Вјероватно постоји неки источњачки мит или легенда (а ако не постоји, требало би је створити) о човјеку кога је смрт могла да заскочи само на спавању, само док мирује. И зато се без часка предаха вртио, кретао, копрцао — жива прегршт уцрваног немира. Нека врста источњачке Танталове муке и Сизифова посла у исти мах. А можда би се о томе могла лијепо написати и сасвим модерна прича. Замислите само: то уклето гигање, тај робијашки ланац вјечног кретања који човјек вуче за собом и коме сваки нови дан надодаје по једну карику. Застаје човјек пред тарабама цвјетних башта у којима прскају сребрни водоскоци и из којих дозивљу чежњиви гласови жена. Застаје — али се одмах јавља опомена смрти, и он креће даље. Изнурен, изнемогао, најзад се одлучи: добро! нека буде! испружит ћу се колико сам дуг и широк по доброј мајци земљи, па нека дође смрт! Нека само дође! — И смјеста се јавља одговарајућа филозофија: смирење је највећа срећа, највеће добро; оно је посљедња мудрост, врховна радост; смрт је највиша истина. Али један хип касније, како је осјетио хлад што му почињући од врхова ножних палаца гамиже уз тијело, он се тргне, скочи на ноге. Пада у прах филозофија смирења, и смјеста ниче друга, супротна: живот, живот је све! Немир, уцрвани немир, кретање без краја и конца, то је све, то је врховна мудрост, то је једина истина. А једини бог црв немира. И он креће даље, уклето, робијашки... Ето, оче, мој немир, тај мој тиранин који не дарива смирење, за мене је једини, незамјењиви, једино могући бог, сав израстао из мене, „из управ овог и оваквог бића”, као што сте малочас рекли...

Био сам се у говору загријао властитим ријечима. Старац ме мотрио са зачуђеним осмијехом, љубопитно извијених обрва. Био је престао лупкати капицом о капицу ципеле.

— Извините, оче, — насмијехнем се. — Ето сам се опет завезао у моје обичне „забавице маште”. Како видите, од дјетињства се нисам много промијенио. А било је што да ме измијени и опамети! Ово се заиста не може приписати размажености. Живот ме није миловао, као што знате. Да, у животу ми се којешта догодило, „стварно догодило”. Па опет видите, ништа није користило: све ми се то сада чини нестварно, сама сувеж — шака сухог лишћа што прашљиво пршти међу прстима... Питали сте ме малоприје што радим. Ето, забављам се смишљајући сличне приче и причице, за себе самог, наравно,

као на примјер ту *О човјеку над којим Смрт није имала власти док год се кретао* и о којечему другоме. Непрестано их тако сплећем и расплећем, па сплећем нове — све напамет, дакако, у зраку: ви знате, одувијек сам био лијен на писању.

Старац промрси само:

— Хм!

Па упита сасвим тихо, с неком безазленом љубопитношћу:

— А има ли вас још много таквих по свијету? Ја живим у овој завјетрини, мало знам што се напољу догађа.

— Па, срећом, и нема баш много. Отприлике колико и надживјелих из катастрофе Титаника. И сваки нас је дан мање. Свели смо се већ на тако мали број да би се каква држава могла сјетити па нам дати некакву пензију, као што се даје дуго занемариваној сирочади каквог заслужног великана кад су та „сирочад” већ превалила педесету или шездесету; тиме би та држава јефтино учинила декоративну гесту... Да, хвала драгом богу, сваки нас је дан мање. Осјећам се као нека надживјела претпотопна неман, као неки археоптерикс. Доскора ће нас сасвим нестати. И то, објективно, неће бити баш никаква штета. А вјерујте ми, нећу ни ја субјективно много жалити: збиља нисмо ни за што добри, ни за што употребљиви. Бит ће уистину једно одахнуће кад нестанемо. Потпуно схваћам то одахнуће које ће настати, и већ унапријед у њему учествујем. Који пут ми је чисто стидно што једем свој крух. Али што се може! — кажу: „живјети се мора”. Међу разним значењима које има та многосмислена ријеч, ето постоји и једно такво у коме је и ја схваћам и у коме могу да је примим. Ми смо усамљени, одрвењели струкови заостали на јесенској њиви: стршимо ту и тамо, никоме штетни, ничему корисни. Зато и стојимо још ту, управ зато што смо такви па се нико не потруди ни да се сагне и да нас истргне. Нас ће заорати нова бразда, на прољеће. А дотле — „живјети се мора”!

Старац је мучао и гледао у земљу. Опет је почео лупкати капицом о капицу. Па закључи:

— Добро је и то. Може да буде добар и тај твој господар коме служиш, поготову кад не може да буде друкчији. Признајем, мени је малко стран. Али свеједно, ја га поштујем и таквог какав је. Поштујем га, јер је, на концу, и он саздан од људске муке и патње, „од крви и меса оних који му служе”, као што ти кажеш. Добар је, дакле, и он. Али само уз један услов: да ти потраје до краја. Ја ти то од свега срца желим, кад си већ на том путу; да ти потраје до краја, да се не догоди да он умре прије тебе. Јер то би — послушај ме добро! — то би за тебе било страшно, права трагедија!... И уопће — надода малко оклијевајући, — рекао бих готово да је код сваког бога, па ма какав био и у ма чему се састојао, најважније и најбитније то да нам потраје до конца.

Ја се од срца насмијем. Дошао ми је одједном безазлен као дијете.

— Е, баш сте широк фратар, „либералан фратар”, имао је право покојни дјед. И добар човјек, к томе. Један од најбољих које сам у животу срео, — надодам малко емфатично,

под налетом оног ганућа које каткад одједном наиђе на мене и коме се никада нимало не отимљем. И одмах ми прође главом: стари је сигурно у себи помислио: „Пуко естетско иживљавање, емотивно поигравање ради задовољства од саме ствари, свијет као извор емоција! Чисти ларпурлартиста осјећања!”

Хтједох да испливамо из тих тугаљивих вода. Сврнем у лежернији тон. Но можда је прелаз испао малко пренагао.

— Реците ма нешто, фра Анђело. Ријешите ми, молим вас, једну „тајну“ која ме намучила у дјетињству. Причало се — ви то сигурно знате — да сте некад били кавалеријски официр и да у свом ковчегу још чувате официрску сабљу и калпак. Дајте да послје толико година рашчистим себи ту тајну, реците ми: је ли то истина?

Погледао ме са зачуђењем и, рекао бих, с мрвицом разочарања, те одврнуо главу уз мали неувјерени осмијех..

— Е, Иве, Иве! Тужни сретниче, увијек си остао исти!...

— То ми често кажу, оче. То јест, не често, али увијек кад наиђем на кога познатог у свијету. И, чудно, понеки пут то осјетим као пријекор, а понеки пут готово као комплимент. А ко би га знао од чега то зависи! Ваљда од тога у каквом се расположењу у том часу налазим, или у каквим односима у тај час са самим собом стојим.

Пошутјесмо.

— Силно су нарасли ови ваши cedри, од времена кад сам долазио к вама на лекције латинског! И олеандри су вам увијек онако бујни. Примијетио сам само да она два велика вани пред улазом више не постоје. У њихов сам густиш скривао плуто с туњом и удицом кад сам долазио на часове.

— Покосила их је лањска зима, била је јако оштра. Ови овдје унутра, у заклоници тријема, па и лимуни, који су још осјетљивији, остали су поштеђени. Али они напољу су страдали. Него, из корјена већ избијају нове младице. Вјероватно ће се обновити.

Опет пошутјесмо. Сунце је залазило. Последње, готово водоравне зраке клизиле су при самом врху зидова тријема. Ускоро ће сасвим нестати. Сјенка зарђале челичне шипке на сунчаном часовнику силно се издуљила. Вршком стаситог либанског cedра у средини тријема прошара мали срх.

— А што каниш даље? — изненади ме питањем.

— Па... као и досад — одговорим неодређено.

— Кад путујеш?

— Сутра у подне, брзом пругом.

— Куда?

— Према југу... Имам неког посла у Грчкој.

Тај „посао у Грчкој” било је свирање у једној лучкој ноћној кафаници у Пиреју.

Устадох. Устаде и старац.

— Хоћеш ли на мајчин гроб? — упита вадећи из дубоког фратарског џепа сноп кључа да ми отвори враташца која из тријема воде на гробље.

— Да, молио бих вас.

Старац ме испрати до врата и откључа их.

— ... Отиђи и на онај други гроб.

— Хоћу, оче.

— Кад ћеш опет амо свратити?

— Не знам...

Гледао сам у земљу. Он ме потапша двапут по рамену.

— Е, хајде, хајде!... Било ти сретно!...

Зацвилише танке зарђале багламице враташца.

У раскуштрану траву око гробова у млаком предвечерју падали су чешљугари.

XXXIX

иноћ касно настала је у покрајњој соби мала ужурбаност. Не бих јој био

придао никакве важности, можда је се више уопће не бих ни сјећао, да јој јутрос нисам дознао разлог. Упорно су притискали на дугме нечујног сигнала за дозивање, који циличе тамо негдје у просторијама за послугу, а који се овдје у болесничким одјељењима гласи само танком зуком која тјера пригушену панику кроз зидове и ошите. Послије тога чуо се још долазак особља и мало комешање. Али све то сасвим тихо, пригушено, јер је у овој болници заиста јако добра изолација у ошитама, а особље је вјешто и спретно, и има меку, нечујну обућу, тако да збиља не узнемирава болеснике.

Мала ужурбаност. Отприлике као кад болеснику устреба гуска или суд за повраћање.

Али није било то. Дознао сам јутрос од моје болничарке. Рекла ми је повјерљиво, онако као што се каже само разумнијим и озбиљнијим пацијентима, пацијентима који имају смисла за достојанство свог положаја. А та је повјерљивост, уједно, и знак да нас, бар засад, не убрајају међу оне којима слична незгода непосредно пријети.

Не, није било то. Било је напротив то да је онај умро. (То је онај исти коме су доносили гладиоле и коме је било боље, знатно боље). Нешто касније изнијели су га на нечујним бијелим колицима с гуменим точковима. Али тако спретно, тако непримјетно, да се човјек не би ни сјетио ако му сутрадан неко не каже.

Питам се: зар дакле збиља по болницама, па и по боље уређеним, болесници умиру у собама у којима болују? Зар је, дакле, збиља само бајка оно што сам у дјетињству (и с коликим унутрашњим одјеком!) слушао о нарочитим просторијама за ту сврху, о познатој „штербецимер“.

Чудно, имао сам доста пријатеља међу лијечницима и за дуља сам се раздобља даномице кретао у лијечничком друштву, а ето се никад нисам сјетио да их о томе упитам! Но можда и није да се нисам сјетио. Можда сам се устручавао, из бојазни да жар моје инфантилне радозналости не изазове осмијех, да не испаднем наиван што не знам. А још ни данас нисам начисту: да ли наиван што не знам да штербецимер постоји или што не знам да не постоји. Јер у неким појединостима око смрти до конца остајемо срамежљиви, баш као и у неким појединостима око сексуса. Има ствари у животу о којима нико никога не пита, те зато никад право не знам колико други о њима знају.

И тако се догађа да и веома искусни, па чак и развратни људи понекад имају осјећај да још увијек не знају довољно, с простог разлога што не знају колико други знају. А тај осјећај необавијештености умије да у нама створи дојам веома сличан дојму безазлености, и безмало дјевичанства. Одатле онај вид чистоте на који каткад

наилазимо код дубоко искусних и до сржи покварених људи — она чудна смјеса наивности и развратности, стидљивости и бестидности, коју неријетко сусрећемо у старим и искусним грешницима.

У овим дугим доконим данима овдје у болници размишљао сам и о томе, и питао се: Јеси ли ти баш наиван, као што си увијек и доста искрено о себи држао, или си радије покварен? Није ли те заводила на криве закључке напросто твоја љубоморна закопчаност у погледу властитих интимних ствари и твоја дискретност, чак твоје ужасавање од туђих интимности и повјерљивости? Није ли те варала твоја пубертетска срамежљивост и твоје лако црвењење? И није ли оно што си увијек с тако пуританском стидљивошћу длановима заклањао у ствари била само дубока поквареност? Оно што човјеку у очима других даје вид покварености, то су његове вањске алире и његове вербалне изјаве, дакле његов став према властитој покварености; а оно што њему самоме даје свијест о тој покварености, то је баналност и типичност преступака и застрањења. Напротив, и најдубља и најрафинирана поквареност може лако да остане и од других и од нас самих неуочена ако за њу не постоји једно утврђено име и ако је вршена без остентације. Њена безименост је оно што отежава да се спозна њен суштински карактер покварености, а одсуство остентације је оно што јој подаје привид несвјесности, спонтаности, готово чедности. А ако се у нама ипак роди клица сумње о нама самима, довољна је једна мала помисао да нас рехабилитира и да читаву ствар опет уравнотежи: ми не знамо не скрива ли наш ближњи у својој дубини, под маском исто такве срамежљивости и руменила, исту такву, или чак и већу, мјеру непрозирне црнине и непровјереног зла. Без сумње, сваки носи у себи понешто те врсте. И тако, људи се крећу у кругу с неком смијешном интимном тајном у себи, и љубоморно је скривају један од другог, као кад би сваки од њих мислио да само он има пупак. И свијет ми се каткад привиђа као нека широка, забавна лудница у којој сви шетају голи уокруг с дланом на пупку, и један се другоме удворно клањају, и један се другоме лицемјерно смијеше.

Ето, тако и ја још и данас ходам свијетом носећи у себи, међу толиким другим, и већим, неразријешену и ту малу тајну: постоји ли доиста „штербецимер”? И, у недостатку поузданијих обавјештења, упућен сам, и ту као и у толиким другим мојим питалицама, да се сâм довијам и да за свој рачун рјешавам и ту малу загонетку око смрти, с оним страсним уношењем и богатством замишљања с каквим дјечаци у пубертету себи дочаравају тајне оријенталних алкова.

И док у покрајњој соби, која је остала привремено упражњена и хлепи за новом муштеријом, преврћу мадраце и мијењају плахте, копка ме питање: кад дођу да болесника пренесу у „штербецимер” (разумије се, уколико штербецимер уопће постоји), како му приступе? Што му кажу? Чиме га завајају? Можда му рекну да треба шиклонизирати или кречити собу у којој лежи. Или му предложи да ће га пренијети у једну бољу, свијетлију собу која је остала упражњена. У том случају, болесник вјероватно то осјети као нарочиту привилегију и захвали им се осмијехом благодарности за ту свјетлосну пажњу. А ако је лукавији, ако је то неки сељачки, мутно подозрив тип, тад се опири, и скупља посљедње моћи да се од нечег нејасног обрани. И, као да нагонски слугу близину опасности, онако као што коњ у ноћи слугу близину провалије, пружа неочекивано тврдокоран отпор.

— Зашто у другу собу? Нећу ја у другу собу! Мени је сасвим добро овдје!

— Зато што ову собу треба циклонизирати.

— Али зашто циклонизирати? Та она је сасвим чиста! је ли, Ана?

И обраћа се жени за потврду.

А Ана потврђује, скамењена лица. Једва примјетна измјена погледа између Ане и болничара, и болничар наставља, занатски стрпљив:

— Хе, што ћете, код нас је тако ред! Сваких шест мјесеци све се циклонизира, свеједно да ли је инфицирано или није.

И болесник најпослије полаже оружје.

Преносе га на бијелим колицима.

У новој соби. Изненађује га изнурен, већ сасвим дотрајао изглед нових собних другова. То га чак помало нервира. Он се узрујава, он се буни. Јер то је можда тип педанта, зановијетна човјека-чиновника, тип који увијек запреда и протестира. Тип који се стално у ресторану тужи на подворбу, а у излетничком возу приговара што мјеста нису нумерирана. Какав је то ред! Што су га ставили ту, међу те људе! Како не схватају да изнурени изглед тих људи мора да неповољно дјелује на човјека! Зашто те људе некако не издвоје!

Болничар га утишава:

— Стрпите се, то је само привремено...

— Кога ћу се врага стрпити!... Што их не изнесете одавде!... Хм!... „Привремено!” „привремено”! ... Та све је на свијету привремено!... На концу конца, зашто их не пренесете у штербецимер!...

А болничар, коме је већ доста свега тога, сагиње се ближе к његовом уху:

— Пссст!...

Па још тише, али сасвим разговоријетно:

— Ово је штербецимер!

Дакле, оног у сусједној соби више нема. Тако то већ бива. Али то се обично не дешава нама. То су ствари које се обично чују, утишане и пригушене, кроз опште, кроз добро изолиране опште. Ако ви, на примјер, имате собу број 7, то ће се десити, рецимо у соби број 6 или у соби број 8. Никад, скоро никад баш у соби број 7, јер смрт — то је за друге, за не-ја. То је за сусједа. Осим тога, број 7 је сретан број. Боже мој, нећемо то схватити

тако да нам број 7 просто зајемчава бесмртност! То не. Али, ето, даје нам неке наде да ће нас, „бар за овај пут”, то мимоићи.

О, бар за овај пут! Бар још само за овај један једини пут!

XL

то опет сам се ухватио у гријеху узношења, у гријеху самодопадности! Јер говорити о смрти без страхопоштовања, то значи узношење, па и лош укус. А тај се гријех (или је и то само болесничко сујеверје) љуто освећује.

Тако је то. Чим човјеку слика смрти пред очима изгуби само нешто од своје оштрине, чим само за трунак попусти непосредна угроженост њом, он се одмах избеобрази, узме да размишља о богу, о смрти, о „коначним стварима“, духовито, фамилијарно, супериорно. Заузме однекуд козерски став према смрти. Издигне се изнад ње, разгосподари се чак и над њом: истим часом чим је престао бити њена устрептала жртва, њен беспомоћни објект, почне он њу правити својим објектом, „објектом своје мисли“. Јучерашња сушта покорност, свесрдна жеђ скромности, он се данас поново кочи и испрсава. Ситни егоизми и ситне таштине опет испруже своје мишје њушкице, и опет диже главу онај гњецани, на смрт унижавани, отрцани „ја“.

А ускоро ће се јавити и нека кокетерија смрти. Уз претучену, презаву биолошку јединку, промигољит ће и повирити јој преко рамена, испрва бојажљиво па све слободније, „мислећа јединка“. Најприје ће размишљати, медитирати. Контемплација смрти. Жонглират ће корелацијама бескрајно сићушног и васионског, тажит ће бол умирања нечујним клизењем галаксија, настојећи да из тих грдних несразмјера извуче некакву „философску утјеху“. Бајат ће опет о неуништивости живота и трудити се да смрт јединке утопи у бесмртност врсте. А мало затим, истурит ће на сунце свој носић и човјек-умјетник. И одмах ће започети стилизација. Још мало — и он ће доћи на идеју да свој јучерашњи tête-à-tête са смрћу „умјетнички преобрази“, да га „транспонира“, да га у нешто „пројигира“, и како ли се све то каже. И у машти ће му се евентуално зачети замисао, рецимо, једног сценарија за балет. Блијед Младић с чуперком на челу, у некаквом љескавом зеленом костиму (доста скромном и упрошћеном, то треба да буде стилизација болесничке пицуме, а материјал је љескав само ради потребног ефекта кад на њ падне рефлектор), повија се и превиија и заноси, и главиња у изломљеним кретњама и клонулим скоковима по позорници, прогоњен у стопу од Смрти. На длану ће носити трепетави жижак у облику срца — свој пламсакаво угрожени живот — који ће се у опортуном часу удунути. Смрт ће (таман костим, такође крајње упрошћен, свакако „мат“ материјал, тек с мало хладног сребра ту и тамо) витлати и замахивати смртном косом, но увијек или превисоко или прениско, тако да ће Младић, било чучњем било скоком, сваки пут избјећи њеном замаху. А кад коса баш потрефи како треба, тачно у висини струка. Младић ће опет вјештом пирует сретно исклизити из блиставог загрљаја, окрзнувши можда тек леђима вањску, тупу страну сјечива. Без сумње, бит ће потребна и једна женска главна улога (јер Смрт је, у балетном погледу, неутрална, ни мушко ни женско, у неку руку улога-хермафродит). Та ће главна женска улога бити Дјевојка. (Свакако бјелина, бијели тил, без украса; нипошто каква плаветна „диндрлица“ à la Gretchen, то би било фриволно.) Дакле, напросто Дјевојка, тако, без личног имена — у кругу апстракција, у балету опћих животних појмова, једно лично

име, некаква Розалинда или Тамара, само би унижавало достојанство симболâ! ... Ето, тако би некако могао изгледати тај балет на неисцрпну тему *Amore e Morte*. А свакако, поред плесних тачака Младић—Дјевојка и Младић—Смрт морат ће да буде и покоја тачка Дјевојка—Смрт, по обрасцу *Der Tod und das Mädchen*. И тако даље..

А кад сутрадан или прекосутрадан човјека поново сколи па опет дођу по њ нечујна бијела колица да га пренесу у дворану без углова, или у ону другу просторију, истим ће махом спласнути све стилизације, спасти ће свака маска опсјене с оног кошчатог лица шупљих очију, и бит ће немоћан сваки покушај да се оно бајањем зачара. Човјек ће се одједном јако, баш јако десолидарисати са својом врстом, и борит ће се зубима и ноктима за свој одвојени, мали, незнатни појединачни живот. Галаксија ће постати једна шупља ријеч, и пред лицем постојања и непостојања бит ће равни галаксија и црвић. Наше изнурено тијело на бијелим колицима, већ набухло гасовима смрти, бит ће све што постоји; оно ће расти и расти, надимат се до високога свода, прерастати границе свијета, границе свемира. А „бесмртност врсте” и „бесконачност живота као таквог” постат ће опет неозбиљне и недостојне пубертетске флоскуле. Нетрагом ће ишчезнути свака самодопадноост, свака кокетерија смрти. И човјек ће опет бити бар за главу нижи од ње — њена гола, незаштићена, презава жртва. Више неће постојати ни трачка сумње ко је чији објект. И све ће опет бити тачно онако као што је било код њиховог последњег сусрета лицем у лице.

XLI

„ојим се да се нећеш знати да прилагодиш ако некад дођеш у неповољније прилике. Морао би се за времена навикавати!” Тако је гласио обични тементо којим су плашили моју размаженост. Облигатна горка жлица морализма за сваким гутљајем дјетиње радости. Било је нечег пепелног, огавно протуреформаторског у тој сталној опомени. Није одговарало мојој природи то перверзно прегустирање будућег зла. Опирао сам се. Па ипак су тиме били успјели да му усаде нејасни страх пред помисли на евентуалну мање ведру будућност. С неком зимицом у костима ишчекивао сам та апокалиптички предсказана „потоња времена”.

А кад су наступила, изненадио сам се како сам их равнодушно примио и лако подносио. Постхумно сам им се насмијао: та ви сте ме плашили утварама! Далеко теже било је оно што сте ви сматрали бубицама и ђефовима.

Човјек се рађа с вокацијом за боема као и за било што друго, па се и та вокација као и друге очитују од малих ногу у нашој спремности на жртву због ње. У неком озбиљнијем смислу, увијек ми је било прилично индиферентно како таворим. Промашени виртуоз, импровизирани ратни дописник, театарски кроничар или већ ма што друго — свеједно! Све је то знало да буде добро! Релативно задовољство и примирје са самим собом нису зависили од тога. У току година више сам се пута „прекоферирао” (онако као што се други премеблирају), то јест прелазио с крокодилских кофера на картонске, па с картонских опет на крокодилске, с доста искреном нехајношћу. И готово бих рекао да је промјена (посматрана *ex post*, наравно) бивала пријатна.

Догађало се да се послје много година сусретнем са старим друговима из гимназије с којима се од школских клупа више нисам видио. Сви су се били средили, смирили, организирали своје животе у кругу ствари и жеља и циљева и могућности које су сами себи оцртали, или које им је живот наметнуо а они покорно примили, и у том су се кругу кретали разборито и сврсисходно, „углавном задовољни”, како су сами говорили. Сви су одреда били смирени људи. „Погашени људи”, како сам ја говорио.

При сусрету, дакле, бивало је и помало ганућа. Гледали смо се кратак час раширених очију, без ријечи, као да један другог глобално важемо и одмјеравамо, заједно с читавим комплексима наших живота, и као да један другог сравњујемо с неком прасликом коју смо у себи носили. Њихова је импресија, некад спонтано изланута а некад обазриво наговјештена, редовно бивала: „Како ли је остарио, како ли је оронуо!” А моја: „Колико ли се одонда измијенио! Што ли је остало од некадашњег човјека! Онај мали смеђи младеж повише носа, онај свртак у расту косе на лијевој страни над челом — то је више-мање све!”

Бољела ме њихова смиреност. Већином су били доста добро ушчувани; нису ми изгледали стари: изгледали су ми мртваци. А све њихове радости, све повољне вијести и сретни исходи које су ми причали, сводили су се на то (и тиме као да су се чисто хвалили), што вријеме протјече, брзо протјече, синко мој, што га је већ много, веома много протекло, и што га још мало, јако мало остаје да протече. Што је већ скоро све посвршавано, што је већ близу час кад се са себе скида кецеља. „Знаш, син ми је завршио студије!“ „Знаш, ускоро навршавам године за пензију!“ „Замисли, неки дан сам постао дјед!“ Помишљао сам: овоме, од главних ствари у животу, остаје још само једна: да умре, па је готов човјек, читав човјек! Али, умјесто тога, одговарао сам: „Хајде, нека! Хајде, драго ми је!“ А није ми бивало баш нимало драго. Бивало ми је, напротив, тужно, дозлабога тужно. А најтужније од свега била ми је та њихова срећа сред те туге. И опет сам у себи понављао: „Нема на свијету тужније ствари од тужне среће!“

Али сусретао сам и друкчијих. Оних који су имали истрајност, који су се афирмирали, који су „заузели одговарајуће позиције у животу и друштву“, оних које је „послужила срећа“, који су „остварили своје амбиције“. Помишљао сам: амбиција је добра ствар све док се не оствари; а кад се остварила — готово! Причали су ми, у случајном сусрету за каванским столом, о својим успјесима, о својим постигнућима, с једва притомљеном жицом хвалисања. Но оправдавао сам: не испрсавају се то они пред тобом; тиме увјеравају сами себе. Свакодневна гимнастика самоувјеравања, неопходна да би се одржала кондиција. Чине као кад се умивамо из лавора: плускају се увијек оном истом водом по образима. Они су причали и причали, а моја се пажња неопозице ископчавала. Слушао сам их с оном гримасом сабраности која тако успјешно застире нашу одсутност, гледао у њихова лица, у наборе, у бразде и чворуге које се узастопце мијесе, моделирају, консултирају, па се опет изглађују и расплињују, па изнова на друге начине мијесе и обликују, у ону аутономну игру мишића и длаком обрасле коже између чела, очију, носа... „Неко сам вријеме био макнут с положаја. Али касније ми је дана пуна сатисфакција, сад сам опет на челу мог одељења“... „Хајде, хајде! Драго ми је!“... Гледао сам и њихове боре и гримасе, и изнад њихових ријечи, које су ми шумјеле мимо ушију као шушкање жутог лишћа, опет сам себи говорио: како ли се измијенио! Гдје је сад онај некадашњи човјек?

Ипак сам у разговору с њима затајивао себе и настојао да се прикажем колико-толико стварнији и конкретнији. „Пази! то су озбиљни људи! Пред њима не смијеш да дјетињиш! Они би то замјерили, тешко замјерили, и остали би јако, баш јако разочарани!“

Они су имали самопоштовања, како се оно каже, а ја сам увијек, и у часовима добре среће и успјеха, остао *per tu* са самим собом. А можда је баш то оно што не ваља. Тешко подносим туђу руку, ма и благонаклону, на мом рамену; не из какве охолости, далеко од тога; просто из неке, готово кожне нетрпељивости на додир. Не ступам лако у фамилијарност: ваљда бих могао набројити на прсте једне руке људе с којима сам, послје прве младости, био у ближим односима. Али у својим унутрашњим солилоквијима поступах према себи без нарочитих обзира, и с неким посебним задовољством стално се сводим на своју праву мјеру.

Они су имали „животне озбиљности“. Ето опет нешто што ми недостаје.

По некој мојој фантастичној френологији, центар за озбиљност лежи одмах негдје иза обрвног лука. Интензивнији напор тог центра подстиче рад мишића који покрећу обрве. Гледамо иза дебелог каванског стакла човјека који нешто објашњава сабјеседнику живо га капацитирајући, или слушамо говорника на нама непознатом језику. Па и поред тога што од њихових разлагања не схваћамо или чак и не чујемо ни слова, она опет имају неку своју озбиљност, своју тежину, своју увјерљивост: то бива захваљујући оном раду обрва. А има доста људи који за све што су у животу постигли морају да захвале тој активности обрвних мишића. (Чини ми се да сам примијетио, само се никад не усуђујем да отворено кажем, да то мрдање обрвама, та натуптена чела, то одсуство осмијеха, то набирање чеоних кврга и чворуга, стоје на кудикамо већој цијени код примитивнијих „пучанстава” него код развијенијих и уљуђенијих. Тамо се људи мргоде у раду, зноје у јелу и пићу, стењу чак и у ужитку. Па и њихове умјетничке творевине имају натуптене обрве и неки непробављив тон важности. За њих су осмијех и ведар поглед знак инфантилне психе, неозбиљности, недораслости за драматске видове живота — обиљежје људске јединке ситнога зуба. Увијек сам жалио што и у мојој земљи тако много туште чела и набиру оне кврге и чворуге и чомрде.)

Једном сам консултирао чувеног адвоката у некој мојој запетљаној ствари. Препоручили су ми га као одлична јуристу и необична озбиљна човјека. Сједио сам сучелице њему у његовом сумрачном кабинету од тешке храстовине, скромно подвучених ногу под столицу и присилно упокорених руку у крилу. Поигравао се полупрвеном-полумодром оловком туцајући наизмјенице сад једним сад другим њеним крајем о кожнату мапу на торжественном писаћем столу. Трудио сам се да слиједим његова излагања и с респектом сам мотрио непрестано помицање његових обрва и смјењивање разних фигура у које су се усклађивали набори на његову челу. Низао ми је моменте на којима намјерава засновати своју „ништовну жабу”.

— Пратите ме пажљиво! — и набрао је обрве над носом (концентрација десног и лијевог крила да појачају центар)... Дакле, треба да држимо на уму ове кључне моменте... (центар се нешто разриједио, а десно и лијево крило, по пруженој помоћи центру, вратила су се на своје првотне позиције)... Настојте да слиједите моју мисао... (оба су се крила извила у лук, и сад су се боре, противно оном ранијем размјештају, разврстале хоризонтално)... Ово су главна упоришта на којима ћу фундирати ништовну жабу... (с дворишта, кроз ритмичке ударце прољетног лупања ћилима, чула се пјесма младе слушкиње. Дјевојка кудељноплаве косе, обилато насута по лицу сунчевим пјегицама, тек недавно дошла са села, помислим. Предочавао сам како са сваким ударцем миријаде микроба из тепиха закађују њене свијетле трепавице и тек напукле пупове младе трешње у заклоници дворишног зида. У мрком кабинету, као троји прољетни бумбар зундарала је око моје главе, испуњавајући својом зуком читаву собу и одјекујући из свих углова, „ништовна жаба”. На адвокатуову челу смењивале су се фигуре бора и чворуга. Ето што све у животу може један пар добро употребљених обрва! И реноме, и уважење и вилу с енглеском травицом и античким амфорама на жељезним трonoшцима, можда и малу јахту, па чак и оне брончане апликае на стубишту — све је то сиромаш човјек изборио неуморним радом обрвних мишића!)... У томе морамо показати крајњу истрајност и непопустљивост... (Ето и трећег услова који ми недостаје! „За све је потребна истрајност! Без истрајности и упорности нема успјеха ни у чему!” Признајем, имали су право. Истрајност, па у било чему — готово бих рекао: свеједно у чему — јесте оно што даје резултате. Чак и

истрајност у глупости, ако је само епски велика и докраја тјерана, на концу доноси своје плодове, и често не баш тако незнатне. А ја, ето, нисам имао истрајности ни у чему, па ни у ономе што је праобразац сваке истрајности: у мржњи. Након изврсног, веома кратког, времена, почињала ме замарати, а само замишљање освете издовољавало ме потпуно и без остатка. Ношење мржње у себи осјетио бих као терет. Као неку обавезу, као неку дужност, тегобну и nelaгодну и ограничавајућу, као што је свака дужност. Као неслободу. Па бих одмахнуо, збацио бих је са себе попут телећака, и пошао даље лаганији. Не уображавам одатле баш ништа: није то доброта. Напросто индоленција, комотност. Или је и то само један вид тежње за оном птичјом слободом чија вајна љепота и лежи у њеној несврховитости. Говори се, пише и пјева о великим љубавима које знају да испуне читав један људски живот, да му подаду смисао и сврху, да затрпају све јаме мрака што око нас зијевају и заглуше сва питања што у нама ничу о коначном смислу и бесмислу. А много се мање говори и пјева о великим доживотним мржњама, које су кудикамо дубље, органскије, упорније него велике љубави, и које нас далеко страсније осљењују за оне јаме мрака и проглушују за оне гласове питања. Велике су љубави лабилне. Вјечито под ударом опасности да напречац умру, да изгубе своју стварност, да се извргну у нешто друго. А да и не говоримо да је многошта од онога што људи сматрају својим великим љубавима — патриотизми, идеолошке привржености, вјерничке оданости, фанатизми свих врста — уистину само наличје великих мржња. И да голем број људи уопће није кадар да појми и осјети љубав у њеном афирмативном и активном облику, већ само као више-мање бесадржајну схематску супротност, која аутоматски ниче по формалном захтјеву антитетичности наше психе. Једна завјетна, цјеложивотна мржња, једна мржња-водиља, подобна је да превлада чак и мисао смрти. Често сам се најозбиљније питао: за колико је твој живот осиромашен одсуством једне велике мржње? колико ти је патње и бола због тога остало неуштеђено? и за колико је већа твоја рањивост зато што није, као корњача својим оклопом, заштићена штитом једне велике мржње? Али сам се резигнирано мирио: то није за тебе; мржња је атрибут јаких...) Боре на адвокатуову лицу биле су се смириле. Гледао је у мене провјеравајући утисак. Надам се да сте ме разумјели! — Потврдио сам главом.

Силазећи мраморним стубиштем с брончаним апликама преслишавао сам се настојећи да што тачније дозовем у памет адвокатуове ријечи. Али никако да се присјетим свих „кључних момената” ништовне жаобе. А кад сам ступио напоље, њена важност стала је нагло да блиједи: у све ширим спиралним круговима, као да одвија завој око моје главе, бумбар „ништовне жаобе” одлијетао је даље. Заштитникова скрб за штићеника уступила је мјесто штићениковој забринутости над заштитником: по мом несебичном обичају, узео сам бринути бригу око адвокатуове судбине. И ускоро је тему „ништовне жаобе” замијенио сањив прољетни рефрен: „Нема на свијету тужније ствари од тужне среће!”

XLII

едном сам се чешкао по глави, у недоумици пред избором: морао сам да се за

неко вријеме прихватим каквог запослења. Међу осталим могућностима, постојала је и понуда за мјесто привременог наставника музике на некој средњој школи у унутрашњости. Кад сам дознао да је то варошица у којој живи мој некадашњи двојник Иван, ријешо сам се без колебања и похитао тамо.

Било ми је познато да је због противљења родитеља морао одустати од намјере да студира филозофију и поћи на фармацеутику. С почетка се обмањивао да ће се послјије пребацити на чисту хемију („студира за доктора хемије“, били су ми рекли), а касније се ваљда помирио с тим да буде апотекар.

Дочекао ме срдечно. Тек можда с нешто мање експанзивности него што сам очекивао, или него што би било по мом укусу.

— Сјетиш ли се још каткад Слика? — било ми је једно од првих питања. Осмјехнуо се као на спомен давне мале срамотице. Озбиљан човјек, настојао сам да га оправдам, вјероватно је одмахнуо на те дјетињске лудорије. Али ми је прошло главом: зацијело је током свих ових година помишљао на мене много рјеђе него ја на њ. А можда ме се већ дуго није уопће сјетио!

— Што је од осталих? Виђаш ли кога од старих?

— Понекад Мату. Срески је ветеринар, наиђе каткад овамо. Имат ћеш прилике да га видиш.

— А што је с Петром? Он је један од негдашњих кога се најчешће сјетим. Чудно како се с временом модифицирају наши унутрашњи односи! Толико пута зажелио сам да му пишем. Али, наравно, нисам. И то је једна од оних малих жеља које се никад не остварују!... Сироти Главоња!... Сјећаш ли се његове безазлене љубави за медицину?... Гдје је сад?

— Жупник у Зеленику. Лијечи своје пароксијане и копуни пијетлове за гозбе лијечничким екипама које наиђу у село. То је све што је остало од његове хирургије.

Изгледа, ја сам једини изабрао управ оно што сам желио: Главоња се морао одрећи своје медицине, Иван и своје литературе и своје чисте хемије. Требало би закључити да сам ја најбоље успио.

Био се прилично промијенио. Окупљао је, а од гимназијских дана као да више није растао. На тјемени му се појавила мала ћела, коју је брижљиво прекривао дугим репом косе са стране. Саградио је солидну вилицу на крају мјеста. Преко ријеке, „у Лучикама“

, купио је терен на коме је намјеравао подићи мали парк суптропске вегетације. Имао је и аутомобил, па је један или два пута мјесечно одлазио у оближњи градић, ради освјежења.

Представио ме жени. Њемица, стасита, веома соањирана женка у годинама у којим се још сасвим успјешно води борба с наступајућом претилошћу. Брак из студентских дана. Вјероватно бивши Zimmerherr. Немачки је говорио зачудо лоше, али с неком хваставом фамилијарношћу. Сервирао ме је с навадним ријечима за ту пригоду: „Mizzi, да те упознам са старим другом из дјетињства“, и тако даље. Не знам право по чему, добио сам утисак да се сваком својом ријечју пред женом бори да одржи, или да поврати, некакве своје позиције у њеним очима. Задржали су ме на вечери.

У углу салона, постављен дијагонално, стајао је нов пијанино добре марке. На политури поклопца неколико солидно увезаних свезака *Sang und Klang*-а. Упитао сам га за његову некадашњу учитељицу клавира. „Умрла је“, одговорио ми је сасвим кратко, између двије жлице *consommé*-а, без подробнијих података. Клавир је био напустио. Мјесто њега, сад је каткад ударала госпођа Mizzi. При свјетлости двију тордираних стилских воштаница, подрхтавање жућкасте маље на њеној усни и пулсирање њеног подвољка одавало је како у себи броји такт. То је њеном зрелом лицу враћало израз марљива детета. Уговорили смо мали кућни концерт о првом Матином доласку.

Поподнева сам проводио код њега у апотеци. Играли смо небројене партије шаха, или смо ћаскали док је припремао рецепте. Понајвише о литератури. И, наравно, правдали смо се. Занимање за њу није га било оставило, али је ажурирао свој укус: и он је био постао страствен љубитељ оних егзотичних проблема из егзотичних средина. Сваког мјесеца стизале су му нове свеске једне библиотеке која је издавала романе из живота *smuggler*-а и *bootleger*-а и ловаца на крокодиле.

Договорили смо се да ћемо за прве сунчане недеље одшетати до његове суптропске баште. Кад сам дошао, ауто је већ чекао спреман пред вратима.

— Зар нећемо пјешнице?

— Не, одвест ћемо се колима.

— Колима, велиш?

— Теби је, изгледа, нешто смијешна та ријеч „кола“?

— Тако Побуђује ми инфантилне асоцијације. Кад читам у новинама: *у другом колима довезао се доајен дипломатског кора* и тако даље, пред очи ми излази босоног сијед старчић у извезеном фраку и под дворогим шеширом, на волујским колима. Од трускања поскакује му цвикер, изнад главе стрше му она четири зашиљена букова коца као да чекају одсјечене главе, волови ритмички машу реповима и флегматично зуре у свјетину. Пролази весели старчић, за њим испадају на асфалт струкови трстине, публика на тротоару буљи у чуду, с дућанских врата подмигују

шегртићи, а млади секретар посланства шапће другу поред себе: „Овај је већ сасвим *gaga!*” ...

— Хм! Свашта ли и теби пада на памет!

— Богами, свашта, право велиш!

Путем је шутио. Што увијек брбљаш, спочитавао сам себи. Изланеш све што ти на памет падне! Ето, очевидно си га повриједио! Сад упрем да га удобровољим. Кад смо стигли „у Лучике”, ствар је била већ заглађена. Објашњавао ми је у танчине како намјерава уредити парк. Разлијетао се, онако дежмекаст, и дозивао ме час на један час на други крај да уочим визуале из појединих тачака.

— Овуда, све наоколо, бит ће ограђено троструком бодљикавом жицом на цементним ступовима, да не упада стока. А тамо, видиш, требало би да дође низ широких степеница, као прилаз ријеци, ради купања. Ондје, отприлике у средини, мало више према лијево, на осмерокутној подлози од тесана камена, дошла би сјеница, као нека пагода, показат ћу ти нацрт код куће. Само, за то би требало да откупим још и онај троугласти комадић терена, дођи амо, постави се овдје, ево овдје, видиш: равно овом линијом горе до цесте. Али власник, сељак, неће да прода. Нудио сам му три пута више него што фактично вриједи. За те паре могао је купити на другој страни три, четири пута толико земље! Али он се каприцирао па неће и неће! Тврдоглав је као мазга! Него сад сам порадио код опћине, вјероватно ће га они склонити. На концу, велим им ја, то је на корист самог мјеста! Од такве ствари добива читаво мјесто, зар не?

Једне суботе наишао је Мато ради цијепљења стоке. Иван нас је позвао обојицу на вечеру. Одржан је и договорени кућни концерт. Свирао сам, уз пратњу госпође Mizzi, понајвише обичне тачке с концертних додатака.

Она се одушевљавала без резерве.

— Савршено! Eine wunderbare *cavata!*

Иван се потрудио да прецизније формулира своју импресију.

— Што ми се највише свиђа у твом свирању, то је да у њему има нешто засићено ароматично, рекао бих, један мали „штих” циганскога, у најбољем смислу те ријечи, дакако...

— Али! Што говориш!... Баш напротив, ја налазим да је његов *forte* управо у томе што располаже необично богатим могућностима, једним широким распоном, од тог темпераментног страствено- ароматичног регистра, па до неких племенито бијелих угођаја! Сјети се оног дивног *Adagia!*... .

— Безувјетно, драга. Само, мени се чини да је он у оном засићеном, како сам га насумце назвао циганском начину, ипак највише свој!

— Немојте га слушати! То из њега говори завист!...

Умјешао се и Мато.

— Ја сам додуше у томе потпуни аналфабета. Слушао сам виртуозе по концертима — нема говора, техника, бравурозност и тако даље, савршено! Али што се тиче самог звука њиховог инструмента, често ми се учинио прилично резак, готово непријатан. Помишљао сам: није без неке што се тај инструмент на руском зове „скрипка“...

— Ох! Фа-мозан је Мато, с тим својим интуитивним етимологијама!... захихотала се госпођа Mizzi забацујући главу дубоко уназад.

— ... а за моје ветеринарске уши, између „скрипке“ и „циганског“, бирамо радије ово последње.

— Срећом, — закључио сам шаљиво, — умјетност звукова има пред осталим умјетностима бар ту предност што се њени производи брзо расплињују у времену и простору. Нема смисла лишавати је те предности дугим накнадним коментарима.

Испратио сам Мату до свратишта. Шетали смо под црним сјенама кестенових крошања.

— Јеси ли га само видио? Увијек је овакав. У свакој минути дана и ноћи, стално на неком опрезу, стално спреман на јеткост.

— Збиља, што се то десило нашем Ивану? Што то бива с њим?

— Кажу: комплекс. Или можда читав комплекс комплекса. Тобоже, то је настало одатле што је морао баталити своје више амбиције и помирити се с практичном фармацеутиком. У прво вријеме јако је трпио због тога. Осјећао се понижен, готово обешчашћен. Касније је то преврело у овај латентни, мирни и перманентно јетки стадиј. Поставио је себи неки идеал енергичности, антисентименталности, и то је уродило оном спарушеношћу личности којом такви нагли преломи редовно урађају. Иза њега лежи, као мртавац на путу, нешто што он сматра својим основним животним неуспјехом. Трује га мисао да није остварио оно што је могао или за што мисли да је био позван. А тај комплекс испада према вани у виду оне сталне испршености, оног вјечитог стања „приправности“, оне превентивне самообране о којима си имао прилике да се увјериш.

— Добро, а зашто у теби, у мени, у Петру Главоњи, у свима другима, то не ствара такве комплексе? Или бар зашто се ти комплекси и те ојађености не испољавају у таквим формама? На концу, нико не постиже оно што је замишљао. Понекад се постигне чак и више него што се хтјело, али готово никад баш оно што се хтјело.

— Код нас је друкчија ствар. Ја сам с овим задовољан: ја сам и желио управ ово. Село, природа, слободни зрак, кретање на отворену, то мени одговара. Петар Главоња је златан човјек, ведар, безазлен, у њему нема ништа што копка, што изгриза унутрашње стијенке... А ти — ти си таква природа!... Чини ми се као да си ти увијек тражио задовољство не у оном главном за чим идеш него у нечем споредном што прати то

главно. Вјероватно те зато и евентуални неуспјех може само допола ражалостити или потиштити, као што би те и најпунији успјех само допола обрадовао. Ти си већ такав!...

— Можда имаш право. Али оставимо то... Него, то што говориш о Ивану изгледа доста увјерљиво. Па ипак мислим да то није све.

— Та не видиш ли да у њему увијек чека, спремна као запета пушка, реплика: „Не заборавите да је Ибзен био апотекар.”

— U Émile Coué...

— ... и само чека пригоду да одапне... А што се тиче Émila Coué-а, тачно си интуирао: неко је вријеме непрестано говорио о њему. Замишљах да сваке вечери пред спавање у купаоници дуго масира ћелу некаквим лосионом властите производње и уз то понавља: „Ја сам јак, ја сам енергичан, ја знам шта хоћу!” Методичка вечерња гимнастика воље, истјеривање комплекса помоћу „свјесне аутосугестије”...

— Ти се смијеш. А знаш ли да се ја таквих људи помало бојим! Људи који хлепе за енергичношћу, за вољом, стотину су пута опаснији од оних који су енергични по рођењу!...

— ... Дакле, у првом плану стоји онај комплекс. Иза њега, она пушка, набијена до грлића Ибзенем. А у трећем реду, иза леђа те реплике, мутно се оцртава још нешто: слутња протуреплике: „Да драги мој, али Ибзен је Ибзен!” И та наслућивана протуреплика као да влажи барут оној набијеној пушки, и квари му задовољство. И тако, те никад гласно изговорене реплике и протуреплике у њему се стално мотају у кругу и једна другу уједају за реп. Ето зашто се држи онако као да је прогутао...

— ... метлу...

— ... не, него пушку, набијену пушку! — каприсирао се Мато.

— Ти си злобан!

— Не, нисам ја злобан, него си ти наиван. Или, тачније, правиш се наиван. Одувијек си имао ту кокетерију наивности!

Растали смо се пред улазом у свратиште. Морао је да устане рано, ради цијепљења, а у подне је путовао даље. Сутрадан ме упитао Иван:

— Куд сте отишли синоћ кад сте уморни од нас?

— Базали смо. Дуго испраћали један другог, по обичају.

— А о чему сте тако интересантном разговарали?

— О којечему, наклапали...

— О, пардон! Можда сам индискретан. Извини ако сам задро у једну сферу у којој ми нема мјеста.

— Шалиш се? Што ти пада на памет!...

— Сасвим логично: кад нисте о томе могли разговарати док смо сједјели код нас у шпајзецимеру, морамо закључити да сте имали да говорите о нечему повјерљивом!... Изгледали сте тако уморни, као да ћете заспати на стојећки. А напољу изгледа да сте се нагло разбудили.

— Ништа чудновато. Послије обилатог јела, у затворену, човјека савлада нека тромост, неки дријемеж, а кад изиђе из загушљива простора на отворено, разузури се, дође му воља да се прохода.

— Разумијем, моја је благоваоница превише загушљива за угодне пријатељске разговоре.

— Глупост! „Моја” благоваоница! Свака благоваоница! Свака затворена просторија у којој се дуго сједи, једе, пуши. Ваљда си се и сам каткад зажелио звјезданог неба над главом!

Ушла је госпођа Mizzi. Изненађено нас је погледала.

— Ihr streitet? Um was handelt es sich?

— Er behauptet, unser Speisezimmer sei nicht genug „sternig” für lang freundschaftliche Gespräche.

— Sternig?

— Sternig, jawohl!

— Иване, немој се правити смијешан! Чисто је дјетињаст начин којим харангираш на крсташки рат у одбрану тобоже увријеђеног шпајзецимера!... А није ни нарочито лојално!...

— Ха-ха-ха! Лојално! Одавна нисам чуо ту ријеч! Ти си још увијек остао при оној старој витешкој терминологији. Изгледа да си успио сачувати менталитет из *Трију мушкетира*!...

— Lass das, Иван! Du bist heute etwas streitsüchtig!... Него радије се пресвуци па да све троје заједно мало прошећамо.

Док је иза преграде прао руке и свлачио бијели мантил, рекла ми је испричавајући га:

— Морате га изнинити. Данас је имао нових окапања око оне парцеле у Лучикама!

XLIII

О

тада, међу нама је наступило још нешто: неко неповјерење. Заузео је према

мени некакав став... не бих знао тачно речи какав — ето тако, напосто став. Помишљао сам: нема никаква смисла да заоштравам односе с некадашњим пријатељем. Ионако је све ово привремено! Свесрдно сам пружао мој животни промашај као храну његовој повријеђености не бих ли је унеколико умилоставио. Али, изгледа, није много помагало. То је само још јаче подстицало његову офанзивност. Он није био од оних тактичара за које се каже да не умију искористити моменте противникове слабости или попуштања. Знао би ме предусрести, одмах на прагу:

— Ооо. Iwan Galébe, le célèbre violoniste!... A propos, треба да знам, за случај да ти будем морао што адресирати, пишеш ли се још тако, Iwan Galébe, са дубл ве и са аксан грав?

— Не, драги — одговарао сам покајнички. — Сад се опет пишем Иван Галеб, једноставно, по нашку! Штовише, Иван Галеб покојног Франа... Уосталом, нисам се ја онако писао, онако су ме други писали.

— Али разумије се, ти си најенергичније протестирао, но нажалост узалудно!...

Прелазео сам преко тога и сједао за партију шаха. А послије, разговор је опет падао на неутралан терен. Препричавао ми је своју најновију лектуру, пасионирао се недаћама оних китоловаца са Аљаске и оних берача не знам чега не знам одакле, индигнирао се над унижењем људског достојанства коме су извргнути људи у оним егзотичним крајевима. Ако ми не би успјело да израз сабраности на мом лицу испадне довољно увјерљив (јер, боже мој, човјек је понекад уморан па ни уз најбољу вољу то му не полази за руком!), одмах би се позлиједио:

— Ти зијеваш, наравно. Тебе то не интересира. Али, драги мој Iwan Galébe, ето то су проблеми, реални проблеми! А камоли твоје „теорије о нереалности реалнога и реалности нереалнога” и твоје Мама-Јумбе!...

А тад бих се и ја малко прозлио.

— Не схваћам што те може толико да пасионира и забавља у тој твојој лектури. Тебе занима само човјек in abstracto. Конкретни ти је превише вулгаран, недовољно интересантан. Управ као да је услов за човјекољубље извјесна *distantia loci*.

— Зашто ме пасионира, зашто ме забавља! Смијешно! Није ријеч о пасији или о забави. То је сасвим легитимно, сасвим схватљиво интересовање данашњег друштвено развијеног човјека, његова жеља да упозна стање, прилике, проблеме разних крајева, разних средина. Схватљива радозналост интелектуалца да сазна „како све људи живе”!

Чудим се само како те не интересују ствари које имаш одмах под носом, копачи кукуруза из Лучика, биједа коју даномице видиш ту пред твојом тезгом. Они су преблизу да би се њихове ствари могле да уоче, премало егзотични да би заслужили нашу пажњу. Добијам дојам да је то код тебе несвјесно бјежање од нечега што ти је ближе и што те из ближег дира. Видиш, ја сам у томе стварнији. Ако се не варам, овдје сам ја случајно више реалиста него ти.

— О, нисам знао да имаш и таквих амбиција!

— Па то су сасвим легитимне амбиције данашњег друштвено развијеног човјека кад говори о данашњим друштвено развијеним проблемима!

— Не, није то реалистичност, није то смисао за стварност, драги мој! То је најобичнији вулгарни емпиризам, напосто твоја неспособност да ма који проблем теоретски схватиш!

— Хе, што ћемо!... — уздахнуо бих прелазећи у елегично-медитативни тон! Жалосно је то бити мала земља, с још неразвијеном властитом производњом. Упућен си у свему на иностранство: чак и властите проблеме и преокупације мораш да наручујеш извана!... А што се тиче оних Мама-Јумба, вјеруј ми да их, ко више ко мање, сви имамо. У виду некаквих шашавих фантома, немоћно полетних крилатих гмазова, инфантилних малоумности, или у виду инкубуса, мутних поткожних зебња, комплекса, несигурности — али имамо их сви!

Прекинуо је мијешање у авану и изазовно се наслонио на тезгу.

— Добро, а што мислиш, која је моја Мама-Јумба, на примјер?

— Не знам, немам појма. Требало би подробније испитати. А то најбоље човјек може да сам изврши. Уосталом, можда је ти, сасвим изузетно уопће и немаш.

— А која је твоја Мама-Јумба?

— Ох! Ја их пак имам толико да их је тешко и набројити!...

Наставио је мијешати батићем у порцеланском авану.

— Ти би морао писати приче за дјецу, драги мој! Јеси ли икад на то помишљао. Говорим сасвим озбиљно. Не би ли се упослио у редакцији каквих дјечјих новина? Да пишеш дјечје романе у наставцима? Не би ли те то пасионирано?

— Зашто не? Дјеца су моја пасија. Добро си ме подсјетио, размислит ћу о томе. Управ неки дан прочитао сам интересантан чланак од веома уваженог писца (— треснуо сам из рукава једно измишљено име —), признатог ауторитета у таквим стварима. Необично оригиналне идеје! Аутор тврди да су све те приче за дјецу, те пустоловне догодовштине, пробијања кроз прашуму, експедиције у стратосферу или на морско дно, ракетна интерпланетарна путовања и тако даље, једна биједа од фантазије. Писци таквих бургија баве се углавном техничким модалитетима свемирског саобраћаја,

проблемима ракетног пројектила и његовог погонског горива, отпора зрака, притиска, температуре, кисика и слично. И тек уз очит напор фантазије успијевају да тамошње становнике замисле руњаве, или једнооке, или снабђевене рогом насред чела, или високе шеснаест стопа — махом отрцане представе из митологија и фантастика наше старе планете! У књижицама за дјecu, каже даље уважени аутор, требало би подстицати дјечју мисао и дјечју фантазију у сасвим другом правцу. На примјер, да ли и на тим другим свјетовима има мјеста двојности између постојања и непостојања? Да ли је и тамо познат појам смрти? Да ли су и тамо појаве и доживљаји нанизани, попут Минхаузенoвих гусака, на нит времена, или се пред очима тамошњих становника живот стере у једној равни, плошан и разнобојан као ћилим? Замисли љепоте: живот ћилим! И замисли задатка: развити у дјeci чуло за тај живот, и жудњу за њим! Потакнути у њима сумњу да ли и тамо важе овдашње форме и категорије, пољубити им повјерење у појам постојања, у појам времена? А да и не говоримо о другим, мање важним овоземаљским категоријама без којих се и на овој планети још некако може!...

— Ох, жалим само што немам сина па да у твоје руке повјерим његов одгој! Да га учиш животној мудрости! Ти си рођен таленат за информатора!

— Радо бих се примио тог задатка, и вјерујем да бих био савјестан педагог. Ја сам, додуше, малко лијен и алкав, али кад се нечег примим, знам што је ред и дужност. Уосталом, то све не говорим у своје име, само цитирам уваженог аутора.

— А ко је тај великан? Да није и то један од оних који ће завршити свој вијек у убожници?

Умукнуо је. Ја сам се добро чувао да не прекинем ту шутњу.

Горе из салона зачуо се клавир: из добро укориченог *Sang und Klang*-а госпођа Mizzi започела је прве тактове *Asra-lied*-а. Танком назалном струјицом зрака пјевушио сам за клавиром.

— ... und mein Stamm sind jene A-as-ra we-el-che ste-er-ben we-en sie lieben!...

Нагло ме прекинуо.

— Престани већ једном!... Доста ми је више те твоје игре!... Као да си допирио амо само зато да ме сврдлаш!...

— Али што то говориш, Иване!...

— Не знам што те нагони да ми вјечито опонираш, да ми с нарочитом слашћу сузбијаш у грло сваку поједину ријеч! Да ме непрестано повријеђујеш!...

Учинио ми се да му у гласу трепте сузе.

— Али чиме, забога?!... Напросто те не разумијем!... Ето разговарамо, измјењујемо мисли, ћаскамо. Више-мање само зато да утучемо вријеме, и ништа друго! Не смијеш сваку разлику у гледиштима узимати тако трагично!...

— Хајде, ма'ни ти то!... Ниси ти тако безазлена овчица! И сам врло добро знаш, нису ту посриједи никакве „разлике у гледиштима"! ... Има ту нешто дубље, интимније, што те наводи да непрестано тражиш чиме да ме позлиједиш! ...

На лицу још желатинозно меку од узбуђења, породило је зачетак осмијеха поново нађене супериорности, и црте су се стале нагло укрућивати. „А-ха! ступа у дејство Soué!“

— А што је то нешто, ако смијем питати?

— Ништа, ништа! Сад свеједно!... Ти ме врло добро разумијеш!...

Даље нисам питао. Припремао је рецепте не дижући главе. Чекао сам да се још мало прибере. А онда сам избацио, без тежине:

— Да одиграмо једну?

Мала пауза.

— Можемо.

Кроз таваницу још су допирали звуци *Asra-lied*-а. Повео сам се опет, сасвим непромишљено, за клавиром, али сам се одмах прекинуо. Одиграли смо неколико партија.

— Хоћеш ли мало горе? — упитао ме кад је дошло вријеме да затвори апотеку.

— Нећу вечерас, нешто ме боли глава.

Да учиним увјерљивијим, надодао сам:

— Имаш ли какав прашак?

„Можда му је и та главобоља једна мала задовољштина“, помислио сам сипајући у грло комбинирани прашак из картице. „Надајмо се да ће овај прашак умирити више њега него мене!“

XLIV

кад је опет наишао Мато па кад сам му испричао ту згону, праснуо је у смијех.

— Не могу да схватим на што је циљао својом алузијом.

— Хајде, болан, не прави се наивнији него што си!

— На часну ријеч, не разумијем!

— Сасвим јасно: хтио је рећи да му завидиш на његову добру.

— Је ли могуће?

— Јест, могуће, сасвим могуће. Зашто не би било могуће? А уистину, ствар је у томе што би он у својој дубини желио да му други завиде. Њему је то потребно, разумијеш ли, како би сам себе увјерио у своју добробит. Људи се готово редовно осјећају усрећени својом срећом у оном степену у коме други ту срећу цијене. Наша срећа добрим дијелом зависи од других. За Ивана то вриједи у нарочитој мјери. А кад му се учини да му људи ипак не завиде, он хоће да их на то присили, да их приведе послушности. Најприје покуша да им то сутерира. Ако не успије, тад промијени тактику: покуша им то импутирати, не би ли увјерио бар себе.

— Чудно.

— А знаш ли што се заправо скрива испод тога? Он другима завиди. Конкретно, сада теби.

— А на чему мени?

— Ето баш на томе што ти њему не завидиш. То што људи не постављају увијек неке релације, нека упоређења између себе и других, за њега је један недостижан луксуз, недоступно господство. И на том голом господству без садржаја он људима завиди.

— Превише комплицирано за моју памет! Превише зачучасто!

— Па и није толико колико ти се чини. Све те „психолошке танчине” и зачучице, кад их посматраш у функцији, у њиховом реалном конкретном дјеловању, сасвим су једноставне и лако интуитивне. Кудикамо једноставније него код их описујеш. То ти је слично оним брижљивим њемачким Gebrauchsanweisung-има: *држите чврсто апарат лијевој руком тако да вам палац гледа према горе, настојећи да ос апарата буде стално у окомитом положају, а палцем и кажипрстом десне руке*

прихватите јабучицу хоризонталне полуке означену на прилежеће нацрту словом А и окрећите је равномјерно у смјеру кретања казаљки на сату, и тако даље. Помислио би: бог зна што. А кад тамо — најобичнији млинац за папар!

— Ти ме изненађујеш, Мато! У теби дријема литерата, читав литерата! Један танан психолог, анализатор! Један мали Proust!

— Немој мислити да ми тиме правиш неки нарочити комплимент. Прави литерата не анализира ради занимљивости анализиране ствари, ради резултата анализе, већ због занимљивости самог анализаторског посла. Он ти, човјече божји, не демонстрира материју коју има пред собом, него своју демонстраторску способност! Упошљавање и ексхибирање једног талента који је ту, и који тражи да буде упослен и ексхибиран и ништа више. Није ли ти се при читању стотину пута десило да те нешто, само по себи скроз незначајно и неинтересантно, почело привлачити и постајати интересантно тек пошто је проанализирано, тек захваљујући скупочијеној анализаторској обради? Јасно. Цијепање длаке начетворо може да буде занимљиво једино због технике тог цијепања, никако због саме длаке. А ако цијепање длаке начетворо успијемо да развучемо на лијеп број страница, те ако нам још пође за руком да то изнесемо у што незграпнијим и бесконачнијим реченицама које једва можеш да пратиш до конца, а поготову ако успијемо да при том ни најмање не такнемо ниједну емотивну жицу у човјеку, тад ће то бити доказ да у себи имамо обилато анализаторског штофа, *scilicet* талента. И тек тад ћемо евентуално заслужити име литерате-анализатора. А ја ти немам баш много смисла за то.

— Али такви су сви литерати. Та сви умјетници раде због саме умјетности а не због чега другог! Иначе су морализатори, или било што друго, само не умјетници.

— Ма'ни! Тако говоре лоши умјетници, мали умјетници. Они велики, прави, увијек раде због нечега другог и вишег од саме умјетности!... А осим тога, та умјетност анализе не допада ми се ни зато што својим поступком уноси неопацице једну крупну умјетничку лаж. Остварити на папиру у трајању од једног сата оно што се у стварности одиграва у једном хипу, за моје појмове значи бити лош писац и већ самим тим одузимати стварима деведесет посто од њихове животне истинитости. За мене, у формули сваког књижевног поступка неизоставно би морао да фигурира фактор Т — *tempus*, елемент „вријеме”, као у формулама механике! Остварити психички моменат, унутрашњи покрет кроз *становито вријеме*. Цајт-лупа је добра за кабинет, за научни рад, за проматрање како се ишчахурава свилена буба. У умјетности цајт-лупа уноси једну лаж, која умјетничком дјелу одузима више него што му доприноси оне истине које се помоћу ње откривају. То је као кад би тачно дијагностицирање увјетовало да се организам претходно до краја раскопа и разуди: дијагноза је додуше тачна, али је за то потребно да пацијент умре. Обдукциона дијагноза. А мислим да би таквом поступку требало приговорити баш са становишта умјетности, јер њиме умјетност можда постаје нешто озбиљније, али престаје бити умјетност. Но то су ваљда само моји ветеринарски појмови о умјетности. Очеvidно, дакле, ја ти нисам баш никакав литерата.

— Можда је све то за твоју природу превише ситно, превише тричаво. Ти би вјероватно волио мало шири потез, зар не?

— Напротив! Необично цијеним баш оне писце који нам откривају ситна, танана влаканца у човјеку, оне наоко незнатне унутрашње моменте. Гријеше људи кад за знатним вањским ефектима замишљају неке велике унутрашње помаке, неке крупније мовенсе. Мада си се доста потуцао по свијету, ти познајеш људе прилично једноставно. Ти још вјерујеш да живот покрећу неки велики осјећаји, неки велики заноси, стремљења, неке велике замисли, велике аспирације, и што ти ја знам. Таман! Све, скоро све лежи у оним ситним помацима, у оним мишјим мовенсима. Ту је тајна и кључ скоро свега у човјеку. А знатност и далекосежност вањских ефеката зависи од случаја, од стјецаја прилика, од практичних могућности. Приставчић среског начелства или чиновник уреда за контролу мјера који мирне душе шаље послужника по најгорем плуску да му купи цигарете или сендвич, исти је човјек који ће као резервни капетан хладнокрвно слати у смрт десетине људских живота ради своје личне добробити, ради своје удобности, или напросто из свог ћефа. И као год што ће, као чиновничкић, гледати кривим оком послужника који се не показује довољно одушевљен оним куповањем сендвича, те ће га брисати с пописа за зимску помоћ или га лишити некаквог доплатака, тако ће, као капетан, свог посилнога који му није довољно свесрдно навиксао чизме уврстити у први маршбатаљон или одредити на задатак на коме се сигурно губи глава. А да ли ће неки сеоски Херострат учинити веће или мање чудо и покору, зависи углавном од тога да ли покрај његова села стоји мостић од брвана преко јаруге или међународни жељезнички вијадукт: иста мјера сићушне пакости, позлијеђене сујете, увријеђеног ништавила једнако ће мирном руком потпалити лагум и под једним и под другим!

— Можда имаш право. Чини ми се да догађаји у неким земљама око нас потврђују твоје гледање.

— Него што! Штио бих само да видиш, драговићу мој како би се многи сасвим незначајан, сасвим баналан човјек, кога свакодневно сусрећеш и кога ни по чему не би сматрао достојним да буде протагониста неке драме, у промијењеним приликама одједном провргнуо у праву правцату неман! Порасла фактична моћ и проширене практичне могућности за прављење зла само ће учинити да он порасте у властитим очима, појачати ће у њему увјерење о важности властите личности, а упоредо с тим и осјећај све већег права те личности на судбине и на животе других људи... Ти то довољно не познајеш. Ти си се кретао међу челима и виолама, у људским пантомимама, а не у животу, међу фантазијама и апстракцијама, ти си живио од „свјетлости” и „озарења”, а не о хљебу реалности. Ти не знаш како често читав један људски живот анимира и читаву једну људску активност покреће некакав мали комплекс, некаква недостижна амбиција, нека тричава повреда самољубља. Или само нека ситна лична позлијеђеност на пољу друштвеног парадирања, која се можда суче из неке мале трауме у дјетињству. И какве је све снаге кадра да покрене, на какве је све подвиге или злодјела кадра да човјека натјера, какве ли квантуме зла да у њему ослободи таква једна примарна ситница! Мали лични ресантиман кадар је да учини читава чуда. Политички људи и агитатори то добро знају, па зато и рачунају и оперишу толико с тим моментом. Сматрају га најдубљим и најсигурнијим покретачем. Али га можда понешто и прецењују. Јер он је уједно и најјачи и најлабилнији покретач. Пратио сам млада човјека, с литерарним амбицијама, доста талентирана, уосталом, у коме је читаву његову револуционарну огорченост; његову борбену загриженост покретала патња што је слабије одјеვენ од осталих. Сан о пет одијела, и

јал на оне који то имају, покретао је све, ама све у њему. Био је спреман да ради тога изазове свјетско крвопролиће. Интересирало ме питање: а што ће даље бити с њим ако постигне својих пет одијела? Како ће се даље развијати? Но десило се да је прије добио својих пет одијела на супротној страни. Сад критичким оком проматра адјустирунг пролазника и пун је примједаба на тоалету. И носи својих пет одијела у борби против свјетске револуције с оним истим увјерењем и с оним истом осветничком слашћу с којом их је раније ишчекивао од свјетске револуције. Бубуљичави, погурени, лоше одјевени младунац који се вуче прикрајком улице пун хемунга и латентних грдно љубавничких аспирација, подобан је да, за један чудотворни крем против приштића, за једно добро скројено одијело — или чак униформу! — за освајачки успјех, учини кудикамо више од онога на што би га могло да натјера најдубље идеолошко освједочење. Каткад ми се чини да је увријеђена ништарија способна за далеко више него револтиран херој: он ће се можда још премишљати да ли да ради среће једне половине човјечанства жртвује другу половину; она неће оклијевати ни часка да ради утажења свог ништавног повријеђеног ја изазове опћи катаклизам. И често сам се питао у чуду: одакле на једном Ја тако малих, тако незнатних димензија тако предубока рана повријеђености? Несравњиво већа рана него само тијело на коме се она налази! А такав један примарни фитиљчић који све у човјеку упаљује и покреће понекад се састоји напросто у томе што човјек жели да у очима својих ближњих изгледа унеколико друкчији него што стварно јест. Читав један човјек заложен у то да фалсифицира сам себе, читав један људски живот уложен у то да се одржи на лицу једна доста прозирна, сасвим двојбено укусна образаина, често чак и гора него што је рођено лице! И немој мислити да ћеш ту малоумну пубертетску црту сусрести само код амбициознијих паланачких брица или код хохштаплерских фићфирића, ситне рибе. О, не! Такав примарни фитиљчић-покретач открит ћеш и код реномираног књижевника и код јавног човјека од неког формата. У том случају читаво ће књижевно дјело оног првог бити упрегнуто у том правцу и подвргнуто том циљу. Двадесет волума сабраних дјела — да мистифицира сам себе. Да, замашитост вањских ефеката никако се не сразмјерује знатности оног првотног унутрашњег покретача. Она зависи готово сасвим од практичних услова и могућности на које је онај ситни покретач стјецајем прилика наишао или упорношћу свог манијачког копкања себи изборио... Него знаш ли што сам сазнао о Ивану?

— Што?

— У тајности пише пјесме и шаље их под шифром разним часописима. Вјерујем да би волио да му бар једна од тих пјесмица „угледа свијетла” него ма шта на свијету. За једну објављену пјесмицу од осам стихова сигурно би пристао да му преконоћ изгори и вила, и апотека, и пијанино Hoffmann, и ауто, и све што год има!...

— Немој се смијати. Ја сам забринут за њега.

— Да, он је сасвим препариран. И пази што ти кажем: кад би се и код нас нешто преокренуло, не би се требало чудити ничему. Није нимало искључено да ћемо ми једног дана гледати нашег Ивана гдје маршира у ко зна каквој униформи, с ко зна каквом смијешном капом на глави, под укрштеним упртачима, у жутиим шкрипугавим чизмама. Онако препариран човјек спреман је да потражи компензацију у ма чему, да на се навуче ма какву кожу, одору, униформу, да учини од себе ма што апсурдно, да се

прометне у ма шта невјероватно и незамисливо, од милитантног вјерника па до управника некаквог концентрационог логора!...

„Буди опрезнији!” опоменуо сам се. „Што ти знаш каква рањава ткива повређујеш и какве све котачиће незнатих процеса у њему покрећеш неком својом неразмишљеном ријечи?” У опхођењу с њим боље сам надзирао себе и трудио се да међу нама више не долази до момената затегнутости. И то сад не више из некаквог обзира или сентименталности према негдашњем пријатељу, већ из нечег стварнијег: у мене је био ушао неки мутни страх од тог непознатог, новог човјека што у њему дријема и, под пуном опремом, чека свој час. Избјегавао сам неуралгична мјеста и настојао да изнађем што више индиферентних додирних тачака у којима могу да се без веће лажи сагласим с њим. Односи су се помало поправили. Према мени је постао пријазнији, чак повјерљивији. Опет ми је препричавао своју лектуру и инфомирао ме о новим моментима у натезању с тврдоглавим сељаком око троугласте парцеле „у Лучикама”. Али сад сам се од његове повјерљивости помало јежио и обазриво јој измицао. А кад сам нешто касније напуштао мјесто, приредио ми је неке врсте опроштајну вечеру. Опет је био позван и Мато, опет је приређен мали кућни концерт, и опет се госпођа Mizzi неограничено одушевљавала. Прије него смо сјели за сто, Иван ме повукао за дугме у удубљење прозора. С чашицом аперитива у руци, (под забринутим погледом жене, која је стрепила да он то не изведе незграпно и недовољно тактично), упитао ме да ли ми што треба. Подвукао је више пута да ми у свему стоји на располагању, нека му само кажем, без трунка устручавања, као старом пријатељу и другу из дјетињства и тако даље, ако сам случајно, хм, ако сам случајно у малој моментаној новчаној неприлици. А ја сам, без обзира на евентуалну случајну моменталну и тако даље, спремно отклонио понуду, с топлом захвалношћу. Сасвим спонтано, још пре него сам имао времена да промислим одговор. Размишљајући касније о томе, дошао сам до закључка да то мора да је било нешто као „питање принципа” у мени.

А послије још неког времена, кад је све то прошло, упитао сам се једном: „Збиља, да то није ипак била клица зависти у теби?” Насмијао сам се. Но тад сам малко преправио питање, префазонирао га, онако како се то чини с питањима на поротнике кад се хоће да одговоре управ оно што ми желимо: а да није можда, у једном тренутку, осјетило не баш завист али нешто попут зависти, једно од оних небројених контрадикторних *ја* у теби? И тад ми се учинило да потврдан одговор на то питање ипак не би требало тако насумце и без потањег испитивања одбацити.

Јер, у што ли све ми сами себи не заогрћемо, не маскирамо, не камуфлирамо наше унутрашње помоле? И колико ли је при том вјештији, колико спретнији и лукавији онај ја-камуфлатор него онај ја-препознавач!

XLV

ссст! У болници је један генерал!

Јутрос ми је то повјерила болничарка. Али није ни требало да ми каже, одмах се то осјетило. Све је друго пало у засјенак, читава се болница оријентирала према њему. Лијечници су заузети, персонал ужурбан. Свјетљају се кваке, перу се мајоличке плочице, мажу се линолеуми. Болесници су се опет повукли у се, одгодили болест за неко вријеме. По стазицама парка проврвјели су мрки људи с оним посебним изгледом лажних цивилиста: у ногавицама као да крију саре чизама, а четвртасте главе искривљују им ободу дубоко натучених шешира — агенти и бдиоци и тјелохранитељи.

Јер то није било какав генерал. То је необично крупна звјерка, хисторијска личност. Један живи монумент. Пет рана, и пет највиших одликовања за те ране. У младости, душа и оличење завјереничког превратничког покрета, ђаво у људској кожи. Осуђен на смрт, једним лудо смионим сценским ударом успео се избавити и умачи готово испод самих вјешала. Аутор познатог пуча од петог новембра. Херој у рату за независност, „Генерал Гвоздена Шака“, побједник од Итакодаље, организатор непробојне „Петрове линије“, која је по њему и добила своје име. Послије рата, више пута министар војни. А једанпут, у крајње критичној ситуацији, предсједник владе с изванредним овлаштењима, који је чврстим захватом у сама три дана консолидирао пољуљано стање, дохакао новом завјереничком превратничком покрету, и, са замјерним одсуством колебљивости, послао његове коловође на вјешала. Памтим му лик с насловних страница новина: понешто угојен, тамне кесице под очима и дубока карактерна бразготина преко лица, која му подаје однекуд суворовски, ратнички преплануо изглед. И пролази ми главом да је пут од бунтовника до властодршца, од блиједог атентатора до задриглог бакоње на кога се прави атентат, можда један пуки физиолошки процес — еволуција из вижљастог голаћа у трбоњу, вулгарна ствар жлијезда.

Пригоде су ме више пута наводиле на размишљања из домене карактерологије трбуха. И запазио сам да постоји један посебни тип херојичког, генералско-државничког трбуха, особито чест у народима који обилују државничким талентима. Трбух као створен за командантску ешарпу или за прелатски појас. Својствено му је то што није замјетљиво одијељен од прсног коша: линија груди не ломи се, већ се благо прелијева у трбух, сугерирајући нам једну малу коректуру познатој Платоновој трихотомији душе: негдје између *thymoeidés*-а и *epithyhmetikón*-а уклапа се још један члан: то погранично подручје, нарочито подесно да послужи као нека врста алонже груди за надошивање одликовања, мора ла је сјелиште државничких осјећања. Разумије се, у томе постоји категоризација. Слободно је претпоставити да неки повјерљиви војни реглемани и неке тајне уредбе о одликовањима тачно нормирају уз који су ранг и положај везани поједини степености таквог генералско-државничког трбуха. С

унапређењем или постављењем на виши положај сљедује се, уз повратак старог, одговарајући нови ерарски или војно-ерарски трбух вишег степена. А послије смрти такав се службени трбух у својој љубичастим баршуном постављеној трбушници, заједно с одликовањима, враћа у државну ризницу. Али у пракси то ријетко бива, јер (како нас искуство учи) обично прије тога пропадне држава. Бедем таквих трбуха, а да мирни грађанин и не слуги, чува државно устројство, политичке и друштвене уредбе, уставне гаранције, обезбјеђујући му пристојан и организиран грађански живот.

Али питам се како је уопће генерал доспио у ову провинцијску болницу. И то ми је објаснила болничарка. Већ неко вријеме налазио се овдје, у мјесту и око њега, у инспекцији фортификационих радова који се изводе по његовој личној замисли. Извјесне мале сметње које је раније осјећао (и то баш негдје у подручју трбуха) одједном су се појачале, а он никако неће и не може да прекине инспекцију, па да се пође прегледати код неког чувеног професора. Мјесто тога, професор је хитно позван амо (долетјет ће специјалним авионом, очекује се сваког дана), и сви ће се прегледи и претраге, а ако буде потребно и операције, извршити овдје у болници.

Помишљам: ако умре, то ће бити смрт с мајонезом! Велике шутње, катафалци, тродневни обиласци мртвог тијела, драпирани бијелац у спроводу. И — за прву, хитну потребу — један простран трг посвећен његовом имену. А нешто касније, наред тог трга његов коњанички споменик. Ако умре... Чисто ми се не да вјеровати да ће то бити оно исто као кад, тамо у трећој класи, умре Мате Писквићевић из Бргудовца!... Али не! Што ми само пада на памет!... Одакле и зашто да тек тако, одједном, без икаква плаузибилна разлога... Не, ни говора!

Требало је да и ја идем на неки контролни преглед, па је и то одгођено. Осјећам се као да су ми у календар насули неколико преступних дана. Помало ме запустила и моја болничарка. Искористит ћу ове дане да прочитам књиге које ми је донио млади доктор. Махом „романсирана историја”, биографије знаменитих људи, у којима нам се и најбаналнији грађански животопис приказује по нечему изузетан, узбудљив, од колијевке судбински обиљежен. Има и двије-три књиге о археолошким открићима, хибридни производ гдје се упокојени животи фараона и ацтечких крајсва испреплећу с немирним животима истраживача. Препати невјерних Арапа, левантинске подвале трговаца старинама, уједи отровница, завијање далеких хијена у ноћи, мистериозни микроби и бесмртно клијава пшеница у миленијским гробницама. Управ лектира за ове преступне дане!

XLVI

Далеко од Астапова

новинама које ми је донијела моја болничарка наишао сам на сасвим кратку вијест, само два ретка: једно име и презиме, и обавјештење да је тај умро.

Дуго сам остао замишљен над тим рецима. Данас то име огромној већини не каже ништа. А некад је било веома чувено.

Знам га из његових најбољих дана. Био је уистину велик умјетник. У оно доба, и моје се име доста често сусретало у свијету на плакатама и по новинама. Био је то мој четврт сата, нећу да кажем славе, али некаквог реномеа. Упознали смо се у Паризу на једној вечери. Приступио ми је и рекао да ме је слушао на једном концерту. Надодао је неколико топлх ријечи.

Послије дубоких друштвених промјена у његовој земљи, напустио је са својом трупом домовину и отиснуо се у свијет. Можда је дуго премишљао и вагао, одлучивао се, па опет мијењао одлуку. И можда је у посљедњи час превагу однијела нека ситна случајност или часомично расположење, прелазни моменат озлојеђености, ината, повријеђеног поноса. Као што то у одлучним стварима и пресудним часовима већ бива. И можда се ускоро затим покајао. Али је већ било касно. Не зато што се одлука не би могла измијенити и опозвати, него зато што она ситна случајност и она часомична одлука каткад обвежу човјека за читав живот. Као што и то већ бива!

С почетка је ишло сасвим лако, сасвим глатко, и чак славно. А можда се већ тада био јавио унутрини један гласић покајања. И вјероватно је смјеста затакшан оним обичним, добро познатим: „Сад свеједно! Нека буде!...“

Као у тријумфалном походу прешли су преко готово свих великих позорница свијета. Гледао сам га у више улога. Био је доиста прави, велики умјетник. Послије оне вечери срели смо се још неколико пута и дуље разговарали. Ни сам право не бих знао рећи по чему, у једном моменту добио сам утисак да у дубини душе не воли свој позив, да га на махове чак мрзи. И то ми није било страно. Често сам и сам осјетио нешто такво, један сличан непријатељски осјећај према ономе што сам сматрао да представља осмишљење и оправдање мога живота, да ми значи „све“. Кад се боље размисли, то није ни чудо; ако је човјек нечему потпуно предан, ако му то представља „све“, тад у оквиру тога мора да нађе хране и задовољења свим својим тежњама и аспирацијама, пуноћу и смисао своје егзистенције, као и осјећај њене испразности, извор својих илузија као и својих разочарања, својих радости и својих мука, свог поноса и свог стида (оног особитог стида што живимо, који каткад зна да тако одређено завлада нама). На концу, сасвим схватљиво. Јер тако бива и са оним другим, ширим оквиром, са самим животом. По сто пута проклетим и благословеним животом !

Једном сам морао да га потражим у театру, гдје је, у предвиђању неизбјежног распада његове трупе, покушао да наступа као гост. Имао сам да га замолим за препоруку за једног млађег. Био је на покусу. Чекао сам га у бифеу, сред граје младих глумаца којима су управ пораздијељене нове улоге. Вирнуо сам на свеску мог сусједа. *Macbeth*. Први Убица, Други Убица, Трећи Убица, Прва Вјештица, Друга Вјештица. Трећа Вјештица. Гладно су се бацили на своје роле, провјеравајући колико текста имају. Врцали су сакакати, обесмишљени „шлагворти” тражећи да успоставе везу међу собом.

— Хеј! краљевског двора пјешице! — извикивао је један. — Ко има краљевског двора пјешице?

Веза се није одазивала.

— Богами, ко зна да ми каже што је то? Што му то значи краљевског двора пјешице?

Други је грмио из угла:

— Момци! Чије је *рђо чађава*?

— Глупане! *Рђо чупава*, а не *рђо чађава*!

— Свеједно! Чије је то?

— Моје, моје... — јављао се један с тезге, загрцавајући се сендвичем — моја је *рђа чупава*!...

У тај час ушао је он. Пошао ми је у сусрет, са широким осмијехом. Учинио ми се ипак да се за тим осмијехом крије интимно незадовољство. Није био баш одушевљен средином у којој ради. То је био већ почетак тегљења из нужде.

Отада смо се чешће сустајали. У нашим разговорима пробудио ми се онај утисак да на свој позив и на своју умјетност гледа с извјесним одстојањем, да стоји изнад њих. А то за умјетника никако није добар знак. И прилично нам поуздано наговјешта да ће између човјека и његове умјетности кад-тад доћи до лома и разиласка. Стара, вјечита антиномија у умјетнику! Вјечити антагонизам између човјека и умјетника у њему, с непрестаним и увијек болним превагивањем сад на једну, сад на другу страну. Непревладива антиномија и безнадан антагонизам: учини ли нам се да човјек надвисује умјетника — тужно је; учини ли нам се да умјетник надвисује човјека још тужније! (Понекад нас наши успјеси знаду да расту же не мање него наши неуспјеси.) Тужно овако — тужно онако!

И сâм сам (ето опет једне од мојих унутрашњих контрадикција!), и поред моје у суштини дискретне и усукане природе, и поред моје одвратности према свему звучном и вањски ефектном, провео добар дио мог вијека у некаквој вези с „театром”, у широком смислу те ријечи. Изблиза сам познавао ту врсту људи, за које је додир с јавношћу насушна животна потреба, и знам како тај додир с времена постаје права нужност и тиранин, као навика на опојне дроге: искључени из тог струјног круга с јавношћу, они се брзо суше и доскора се у њему рашири осјећање бесмислености

властитог постојања. Ни мени самом није непознат тај осјећај издигнутости над гомилом, осјећање подијума под петама, тај чисто епидермички осјет масе пред собом и омама од њеног даха на своме лицу. А није ми чак ни увијек неугодна она сладострасно-јежуљива драж тог осјета и она нездрава устрепталост која једним махом у нама све клонуло електризира и подигне. Атмосфера освјетљених дворана била је задуго зрак који сам дисао. Касније сам изврстан број година проћубио у оној полумрачној удубини подно позорнице, негдје одмах под лијевом руком диригентовом; и опет сам осјећао дахове масе који су, ако и нису ишли баш мени, ипак стално прелијетали изнад моје главе као пасатски вјетрови. А још касније, било је још скромније, но у суштини опет исто. Провео сам, дакле, године и године у некаквом контакту с јавношћу, с „театром”, у разним степеневима достојанства односно понижења. Па ипак, то ми је, у неком интимнијем смислу, одувијек било дубоко страно и туђе. Има тако блиставих друштвених људи који проводе вијек по салонима, а који су по своме најдубљем увјерењу рођени за самоћу. Каткад су то чак прави таленти самоће. Рафинирани сладokusци самоће. Људи кова оних романтичарских хероја-усамљеника који се спарушују у испразности и плиткоћи салонске атмосфере, еталирајући тамо, са живим осјећајем бола и властите деградације, гори а блиставији дио себе, од чега се само још јаче гусне и скрућава усијано језгро њихове праве унутрашње вриједности. И можда бјеже у друштво управ зато што превише присно, превише болно осјећају чар самоће. Па тако годинама, каткад и читав живот просједе усред друштва, свеједнако носталгично мислећи на своју драгу самоћу као на удаљену драгану. Можда је тако некако стајала ствар и с мојим „театром”. Но сад како било. Чинило ми се да ми моја припадност братства и субесједников супериорни став према његовом позиву дају слободу да и ја отворено исказујем што мислим, без бојазни да ћу тиме повриједити једну плитку сујету.

— Готово увијек — говорио сам му — на представе великих дјела поезије одлазим са зебњом. И најчешће се с представе враћам, с још једанпут потврђеним увјерењем да истински велика дјела драмске поезије не би требало приказивати, да њихов голи текст не треба никакве интеграције или надопуне, да су она и без „сценске реализације” потпуно реализирана, у себи цјелокупна, сама себи довољна, до краја доречена. Колико смо пута, после претрпљене представе, у ноћној тишини наше собе посегнули за књигом на полици да између двију склопљених страница опет нађемо она велика мјеста која су нам на представи прикраћена! Какве ли све опасности по оно најбитније и највеће у поетском дјелу леже у такозваној „сценској реализацији” и до које мјере она успијева да испразни, изобличи, обезвриједи велики текст! А одатле се нужно рађа мисао не о идентитету или некаквој међусобној интеграцији, него баш напротив о чистој антитетичности између онога што се зове „сцена”, „сценско дјело”, „сценска умјетност” и онога што се зове „поетско дјело у драмском облику”, или најпросто: поезија. Под тим свијетлом театар нам се понекад привиђа као умијеће претварања правих вриједности у лажне. Некаква изувраћена алхемија која претвара злато у мјед. У умјетности, наиме, постоје два опречна, антиномична момента, а оба подједнако основна за умјетност: моменат спонтаности, изворности, наивности — дакле моменат лиричности — и моменат умјештине, неког „чињења”, „извјештачивања”, укратко, моменат артифицијума, који је и етимолошки у најужој вези с речју и појмом умјетности, *ars*. А сам тај израз артифицијум, узет заједно с читавим бусеном његових многоструких значења вјештине, умијећа, „хитрине”, „исхитрености”, патворења итд., већ нас довољно упућује у бит питања. И ето, између

та два пола, у распону тих двију опречности, лиричности и артифицијума, умјетности својствене истине и лажи, протјече читав живот умјетности и лежи њен вјечити дијалектички моменат. Свак од нас ко има неке фамилијарности с умјетничким стварима добро познаје непрестано мијешање, испреплетане, укрштавање тих двају момената, вјечито балансирање међу њима. А театар, посматран са становишта умјетности-лиричности, приказује нам се као њена чиста негација. Све што је лиричност — не лиризирање него лиричност — ту се апсолутно губи. Сваки аутентични лирски трептај ту постаје нечујан, сваки истински лирски гласић блиједи, постаје безбојан. Па зато, да би се он ипак на неки начин чуо и осјетио, тако деколорираном лирском гласу придаје се, у накнаду за онај изворни трептај и за ону изворну боју који су му одузети, други неки трептај и други неки намаз боје. Поетске вриједности текста преводе се у пара-поетске. Ето: тај поступак превођења вреднота, та поновна, „умјетна” колорација претходно деколорираног лирског гласа, та фалсификација аутентичне лиричности, то се зове театар, умјетност театра. И што је фалсификат успјелији то је умијеће театра више и боље. Мислим да ме тачно схватате и да је сувишно да се ограђујем од једне вулгарне конфузије: наиме, да ту није ријеч о оном моменту фикције, моменту илузије реалности који је, тобоже, својствен театру. Не, ријеч је о моменту фикције умјетности, схваћене као аутентичне лиричности. А пошто и овдје, као и посвуда иначе, фалсификат или копија имају тим већу вриједност чим је мање вриједан фалсифицирани или копирани оригинал, то празном, папирнатом, лажно поетском тексту театар, и онда кад је сасвим осредњи, још увијек нешто придодаје. Чини га, бар унеколико и бар привидно, мање папирнатим, колико-толико животијим. То, уосталом, слиједи из саме природе посла: ако је лош писац написао „соба” или „наслоњач” или „жена сугестивна погледа” или „човјек средњих година”, а да није имао пред очима ама баш никакву собу, наслоњач, жену или човјека, режисер ће, већ самим тим што ће на сцену поставити један конкретни наслоњач, жену или човјека, нужно морати да им прида неку конкретност и увјерљивост: наслоњач ће се на силу конкретизирати у неки барокни или амбир или бидермајер наслоњач, а жена сугестивна погледа и мушкарац средњих година инкарнират ће се у конкретне живе особе интерпрета, које ће на сцену изнијети барем увјерљивост и одређеност својих стварних физичких личности. Писац ће ту још увијек бити на добитку: онај никакав наслоњач или човјек ипак ће се претворити у некакав наслоњач или људски лик, па макар и не био најдоследније „оваплоћење” пишчеве мутне интенције, имат ће бар увјерљивост и сувислост своје реалне физичке особе. Ту режисер напросто нема могућности да нешто поквари или да нешто изневјери. Напротив, што је текст пунији, животији, поетски вриједнији, то је опасност већа а губитак знатнији и неизбјежнији. И зато се права и велика поетска ријеч у театру увијек и безизузетно обезвређује и губи... Да, такозвана „драмска поезија”, то јест поетски вриједни текстови писани у драмској форми, и „театар”, не само што нису истовјетност и међусобна надопуна, него су сушта супротност и узајамна негација.

— Погађам наставак: ви ћете на основу читања текста сами себи „у глави” изрежирати представу. Зар не?

— Сасвим тако. И то кудикамо боље, потпуније, фантастичније него што ће ми то моћи да учини режисер у театру. У првом реду, због једноставног разлога, што је кудикамо лакше „замислити” него „остварити”. Затим, стога што у замишљању располажем неограниченим бројем и избором глумаца, неограниченим мизансценским

могућностима итд. И не знам што вас то чуди. Што има, молим вас, у томе специфичног што би важило само за драму а не и за остале литерарне врсте? Зар ми и кад читамо *Илијаду* или *Ану Карењину* такође не инсценирамо читани текст себи „у глави”, једнако као кад читамо Шекспира или Ибзена? Није ли сваколика литература и сваколика умјетност уопће ствар чулнога и сликовнога? И зашто би нам само код такозване драмске поезије требао неки посредник, нека „посредничка умјетност” која би имала да нам текст претвара у слике, онако као што дјечици и крезубим старцима нарочитим справама мељу и сажвакавају залогаје? Доиста, не знам какву би другу функцију имало приказивање дјела поезије осим чисто практичне и популаризаторске.

— Значи, ви поричете театру разлог постојања?

— Не. Не поричем му разлог постојања, па можда чак ни карактер умјетности. Тврдим само да та умјетност и њене специфичне вредноте нису идентичне с умјетношћу драмске поезије и њеним вреднотама, нити представљају неку њену интеграцију или њено „пуно остварење”. Међу музичким дјелима има много плесних форма које су права, чиста музика. С друге стране, имамо сву силу музике по којој се одлично плеше, али то није музика. Сличан је однос и између поетског дјела у драмском облику и сценског дјела. Право поетско дјело нема потребе да буде играно; оно је у себи потпуно и без тога. А сценско дјело, опет, нема потребе да буде аутентично поетско дјело, оно се и без тога врло добро игра. Сценско дјело постоји углавном ондје гдје не постоји истинско поетско дјело. А банална крилатица да има драма за читање и драма за гледање, у ствари, значи само то да има драма које су аутентична поетска дјела и драма које то нису. Театар углавном живи од лоше поезије, од лажне поезије. Он тиме и добија неко своје оправдање и своје поље рада: он приводи каквој-таквој практичној употребљивости дефектне производе поезије које би иначе требало сасвим одбацити. Та молим вас, што ће Есхилу или Софоклу надодати театар? Што ће нам представа пружити више него читање њихових текстова? И што друго и боље може да направи театарски човјек, ако је доиста паметан и доиста умјетник, него да пусти Есхила или Софокла да говоре, да их што мање у томе омета, а себе да учини што ситнијим и што незамјетљивијим?

— Али Шекспир, али Молијер! Па то је жива позорница; то је спектакл.

— Не, то је обмана. У ствари, Шекспир живи на позорницама по својим слабијим мјестима, по оним мјестима за која није требало бити баш сам Шекспир главом; по својим олујама, по својим дуелирањима, по својим сабластима, по свом визуелном и спектакуларном виду, не по оним својим великим поетским ријечима. А Молијер у недељна пучка поподнева још доживљава јача сценска жарења по својим тривијалностима, по јефтиноћи своје крупне комике, по пренемагању својих умишљених болесника и намагарчених мужева, по лакрдијању својих Скапена и Зганарела. Ни један ни други сценски не живе по оним великим поетским мјестима, по оним својим генијалним даховима, по оним својим болно надахнутим истинама о човјеку. Те ријечи и те истине живе у мраку, између двију страница склопљене књиге, и ту морамо да их опет потражимо кад се, незадовољени или разочарани, вратимо с представе. А одатле, с тих мртвих страница, оне се пребацују равно у васиону и у њој остварују, без посредства театра, без претходног отјеловљења у „сценском дјелу”.

Истина, и сценска нам умјетност понекад пружи који часак ужитка; али тај је ужитак суштински различит од ужитка у поетском тексту. А на њ можемо да наиђемо исто тако лако, па и још лакше, у *Madame Sans-Gêne* као и у *Краљу Лиру*. Осим тога, то се дешава тако ријетко! На то се не смије рачунати; то је нешто сасвим изванредно, као несрећа у жељезничком саобраћају. Ти ријетки моменти заиста се не могу разумно узети као оправдање да хиљаде театара на кугли земаљској вечер на вечер играју, и да се том Минотауру годишње намичу стотине и стотине позоришних дјела која се у ту сврху пишу.

Устручавао сам се да му кажем да неколико од тих ријетких великих момената доживљених у театру дугујем управо њему.

— Реците ми — питао сам га радознано — који моменти, које интимне тежње нагоне људе ваше струке да се посвете управ тој чулној умјетности?

Насмјехнуо се.

— Један једини моменат: сујета. Жеља за истицањем, за ексхибицијом своје личности. И то у првом реду своје физичке, соматске личности. Ти су људи у ствари виртуози свога личног ја. Свирају по себи као по виолини. Наша је струка култ свога ја у највишем степену. То вам и објашњава зашто тако велик број празних људи иде баш у ову струку.

— Мислим да нам то не може да објасни ништа; у сваку струку иде јако много празних људи. Напросто зато што их има велик број. А сви, с пуним правом, траже пласмана.

— Да, али у ову струку иде јако много таквих празних људи који имају о себи необично високо мишљење.

— И таквих има врло много у свим струкама.

— Ипак ме нећете разуверити! Код нас, у нашој струци, та набубрелост свог слијепог и голог ја, голог и чистог од сваког другог својства, одлике или способности, већ само по себи представља један од битних услова за успјех. Други битни услов или квалитет јест: комедијанство. Присуство једне примарне пеливанске, комедијантске склоности и умјешности у нама. Или чак чисто органске потребе за лакрдијањем. То је оно што бисмо могли назвати занатским условима, основном подобношћу за тај занат. Јер без тог основног пеливанског и занатског момента, вјерујте ми да ни највећа умјетничка сензибилност не може да успије у нашој струци. Један примарни пеливан и један сензибилан умјетник зашивени у истој врећи; — ето то је идеална формула. И јао ономе од нас који у себи не носи и ту примарну комедијантску компоненту! Недавно сам у Бечу имао прилике да гледам једног доиста великог умјетника. Вјечита штета! Каква сензибилност, какав фини умјетник-интелектуалац! Али, на жалост, готово потпуно одсуство пеливана у њему. Такав безнадан случај можете лако препознати већ код првих покушаја с каквим кандидатом за глумачку школу: он се стиди пеливана у себи, ето у томе је ствар. Ако се он либи да се баца на земљу, да дивља и хистеризира, да лупа ногама као дијете, и да се у томе још иживљава и ужива, ако то за њега мјесто занатског ужитка представља муку као за фригидну жену загрљај — с њим је готово.

Такав се ни до конца каријере неће ослободити тог стида, и тај ће стид до краја кочити сваку његову кретњу, сваку његову ријеч, спутавати и парализирати читаву његову физичку и психичку личност. И криво је мислити да је то услов само за глумца-лакрдијаша, за тривијалног каботена-занатлију, а да то не важи за глумца од формата, интелектуализираног умјетника. Којешта! Овај посљедњи без оног првог у себи у ствари је само глумац без примарног глумачког талента, као сликар који нема „руку“, као музикалан пјевач који нема гласа. Он може да буде некаква пасивна умјетничка душа, некакав умјетник без називника — ја не знам право гдје да га стрпам — али глумац, богами, није! Не можете замислити како топло, како присно зажалим таквог човјека: видим гдје је осуђен на неуспјех не због недостатка неког квалитета, већ, баш напротив, због присуства једне сувишне супериорности. А публика то одсуство пеливан-елемента осјети одмах, од првог маха. То сам могао запазити и код оног у Бечу: диве му се, поносни су на њега, одушевљавају се њиме, на ријечима, преко сваке мјере. Али као непосредна реакција — остају хладни. Треба да претходно интервенише свјесна мисао, треба да протече онај кратки хип док се импресија преточи у суд, па да се одушеве. А то за глумца значи — лаку ноћ! Дакле, безувјетно: компонента пеливан и компонента сујета. Дакако, у једнима превладава једна, у другима друга од те двије компоненте: карактерни глумац и хероина *buffo* и *primadonna*— то су два темељна типа у нашем позоришту живих лутака. Нарочито код типа *primadonna* та је сујета строго лична сујета, наиме сујета на своју физичку, соматску, рекао бих анималну личност, не сујета на свој таленат, на своју умјетност. Та наступа тек апостериорно, тек као дериват оне прве.

— Зар у томе нема изузетака, људи с друкчијим побудама и амбицијама?

— Има. То су они који су погријешили занат. Већина не постаје свјесна тога до конца живота; то их само мукло мучи изнутра... Уосталом, можда сам неправедан кад ту личну сујету узимљем као неку специфичност своје струке. У тој сујети ваљда лежи језгра сваког умјетника и крајњи потицај сваке умјетности. Вјероватно свака умјетност почиње из сујете.

— Не бих се сложио! Ја бих рекао баш противно: умјетност, истинска умјетност, почиње ондје гдје престаје сујета. Истинске преокупације великог умјетника ничу тек ондје гдје су умрле његове емпијско-личне. А права слава, она стрпљиво чекана и огњичаво сањана слава, неминовно долази тек онда кад смо изгубили смисао за њена задовољства, кад смо окрезубили за њене дарове, кад она већ сасвим блиједо весели наше срце. Њени зраци падају на наша погрбљена плећа као танко зимско сунце које обасјава али не грије, и она не успијева да разгали пејзаж руина у нашој груди. Права поетска ријеч излази из нас тек онда кад је ослобођена сваке сујетне преокупације, чиста од сваке стране примисли, па чак и од бриге да ли она представља естетску вриједност и да ли налази пут у срце других. Она слободно проваљује из нас тек пошто је попустио грч нашег хтијења, ужагреност наших амбиција, пошто је прекинута свака веза између наше практичне личности и наше умјетности.

— Хм! Ви велите: права умјетност почиње ондје гдје престаје сујета. У извјесном смислу, то је можда тачно. Али тачно је и супротно: гдје престаје сујета, престаје и умјетност! Јер што би била та умјетност која почиње тек пошто је умрло све у нама? Некаква умјетност „за нас саме и ни за кога другога“. Нешто као молитва коју

мрмољимо ради нас самих, и коју бисмо могли слободно да шапућемо и у себи. Не води ли то у потпуну аскезу, а доскора и у потпуно ћутање? И не значи ли тај ваш идеал потпуне херметичности, савршене неангажираности наше емпиријске личности, у ствари то, да поезија престаје бити поезија и да њена истина престаје бити истина самим тим што смо је изrekli, онако као што тајна престаје бити тајном чим смо је повјерили другоме? Нешто чему, како се на свијет роди, „погубни запах вањског свијета” угаси пламичак живота, разори његову бит, одузме његову суштинску вриједност. А не значи ли баш то правити од умјетности једну своју строго личну, дубоко и ексклузивно интимну ствар? И тако, час послје него што смо умјетност одвојили и ослободили од своје личности, ето је опет, једним новим путем и на један нов начин, подвргавамо, потчињавамо, подређујемо себи, својој личности, и то на још ропскији начин... Значи, закукуљити се у себе, умотати се добро у огртач, чувати своју властиту топлину, као ужарено, добро изолирано тијело, и жалити се и исијавати сам у себи. Бесмисао!...

Размишљао сам.

— Не знам. Можда имате право и ви. Можда је доиста тако. Умјетност почиње гдје престаје сујета. А гдје престаје сујета, почиње путња. Контрадикција. *Circulus vitiosus*. Ето је, и ту, у још једном смислу, симболичка змија која сама себе уједа за реп можда најбоља графичка фигурација зачараног круга умјетности.

Помучасмо мало. Па он рече:

— А у ствари, сви се ми умјетношћу лијечимо од живота, сваки на свој начин. Али бојим се да, у умјетности, ако човјек није и одвише плитак, на концу сваки пут неизбежно води ван граница ње. По вашем схватању, то се збива тако да, с унутрашњим сазријевањем и надрастањем, умјетност најзад губи своје тијело; та ваша „права умјетност” постаје најзад некаква непостојећа умјетност, некаква „умјетност без умјетнине”. То је, у неку руку, престанак умјетности путем њене сублимације. За мене, пак, опасност је друга. Нешто управ супротно сублимацији умјетности. Све чешће посјећује ме једна мисао, или једно осјећање: да умјетност није оно чудо у које сам некад вјеровао; да је она уистину нешто много мање, много скромније, нешто много испод оне тачке на коју ју је зажареност младеначке егзалтације некад била испела учинивши од ње истину изнад свих истина, нешто изнад самог живота. Пошто је умро бог и други ауторитети метафизичког помазања, људи су осјетили потребу да изнађу неке нове вредноте, и категорије метафизичког реда, па су тако настале разне мистичке концепције умјетности. На мјесто старог бога покушавали су да поставе и умјетност, да од ње праве сврху, циљ, осмишљење живота, да у њој нађу његову унутрашњу вриједност. Умјетност је постала готово једно тајанствено наднаравно откривење. А чини ми се да су у томе најмодерније теорије подсвијести, ирационалног и интуиције помало пружиле руку помоћницу тој старој мистици. Глупости! Умјетност је нешто далеко мање, далеко ниже од тога! И треба да човјек у човјеку буде прилично невелик, свакако мањи од умјетника, па да би се тиме могао да задовољи и да би своју тежњу према бескрајноме могао да утопи у том језерцету апсолутнога!... У мени се помало таложи увјерење да умјетност није ни издалека онако дубока, онако, озбиљна ствар као што се то, у пубертетским врућницама или у немуштом пориву боготражења, понекад вјерује. И чини ми се да већ на себи замјећујем недвојбене знакове тога. Ох!

Обични, редовни ток тога процеса! Бијег од умјетности, али с почетка остајући још увијек у њеним границама. А понајчешће с илузијом да то значи узлажење на један њен виши степен. Такав је случај код глумца кога је престао да пасионира његов рад и који почиње да све више нагиње режији, код виртуоза који се промитари у диригента. У суштини је то исто и код сликара који исклизи из свијета појавнога и чулнога те узме да слика своје мисли. И код писца који „надрасте” устаљене књижевне форме, који „презире” схематичност и конвенционалност формалистичких оквира и облика, па стане да испуња дневнике и биљежнице, да ниже записе и маргиналије, медитације и контемплације, писма и солилоквије, вјерујући да је тек у тим „аморфним формама” успио да из себе истијешти чисту и згуснуту кап „суштине” равно на папир. Све су то само симптоми оне потребе да се изађе из властите коже, да се дезертира с поља умјетности. А то је, опет, само знак да нам умјетност није више оно за што смо је некад држали, да више не задовољава читаву нашу унутрашњу потребу, односно све наше унутрашње потребе. Знак више или мање свјесног губитка вјере у своју умјетност, или у умјетност уопће... Уистину, велик умјетник је само онај који у својој личности удружује велик ум, велик дух и велик таленат. Не може бити великог умјетника а да је мален човјек. То би значило да није уистини велик умјетник. То се најбоље види код великих писаца. Та молим вас, постоје ли двије међусобно даље ствари него што је моралистичко дјело и умјетничко дјело? Па ипак, ако је то доиста велик умјетник, он ће успјети да и ту опречност превлада! Више-мање свако је велико књижевно дјело, на овај или онај начин, један случај савјести, а књижевна активност у ствари и није друго него један непрестани испит савјести. И вриједност му је баш у томе што тек таква, психолошко-лирска врста испита савјести, а не пука интелектуалистичка, етичка, социолошка и тако даље, уједа и разбуђује, и промиче нешто у најинтимнијој интимности човјека. Али, наравно, моћ да изврше ту синтезу великог ума, великог духа и великог талента, да је изврше а да при том не униште умјетничко дјело, дата је само оним највећима. Већ код нешто мањег формата, то су супротности које се искључују и поништавају. Ту се ум зове интелектуалистичност, па поништава примарност и спонтаност. Ту се дух зове морализаторство, па поништава поезију и сукобљује се с чулношћу и с њеном слободом. Али код доиста великог писца, ум не убија пјесника. Ето вам Шекспира. Али код доиста великог духа, дух не убија пјесника. Ето вам Толстоја! Зато истински велик умјетник никад не може изаћи из круга умјетности, чак ни онда кад је из њега свјесно и хотимице изишао. На примјер баш стари Толстој. Борио се против умјетности у себи исто онако, и исто онако безуспјешно, као што се његов отац Сергије борио против чулности. И — хоћете ли ми вјеровати — сада највише уживам баш у оним његовим касним, морализаторским, пучкопоучним списима, у којима је на сваком кораку видљив његов напор да од себе одбаци умјетност, а опет на сваком кораку упада у њу, не успијевајући да се ослободи умјетника у себи... Но, понављам, све то важи само за највеће. А за нас ситније, друга је ствар... Често се питам: а што ако сасвим престане та вјера у умјетност? Куд онда? Зар остати при самом хљебу заната? Чему другоме прибјећи? Што друго изнаћи, у поодмаклим годинама, у замјену за ону вјеру коју смо изгубили?

— Па... Ако то умре, ваљда већ живот нанесе нешто друго! Ако баш престане вјера у то, у дубоку озбиљност тога, вјероватно се рађа неки други, нови интерес.

— Али што? Што, на примјер? Интерес према чему?

— Било према чему — отворене су све могућности. Избор је широк. Од скрушеног помирења до побуне, од неке нове обмане па до...

— ... па до свеопће чангризаве скепсе или благодатног отупљења! Или до лудачког бијега не знам чему у сусрет и до смрти у каквом Астапову!... Зар смо сви ми дорасли за тако исполинске мјере наивности, за те луде апостолате?...

Одмахну руком.

— Не, то никад не бива! На рушевинама једне обмане која је била основица читавог нашег живота никад не ниче друга. Нарочито не у неким годинама. Од крхотина једног разочарања не гради се нови кумир; на његовом мјесту остаје празнина... Ето, то је оно од чега страхујем.

— Свакако, још је прерано да се о томе мисли. То је још сасвим далеко.

— Слаба утјеха!...

Пошутје замишљен. Па рече одједном живље:

— Ипак, чисто да човјек позавиди оном старом лудоњи... Надрасти сам себе, своју умјетност, умјетника у себи, надрасти то па макар с било како наивном мишљу или обманом, то је ипак нешто!... То значи бити жив све до смрти!... И, видите, можда је апсурдно то што ћу рећи, али тиме он у мојим очима пораста не само као човјек, већ и као умјетник... Све у свему, кад добро промислите, лијепа смрт. Идеалан завршетак, какав се само пожељети може!...

Устаде навлачећи руком наниже бијели прслук фрака на трбух који је већ био почео да се заокружава. Полако исправи фигуру, па надода с осмијехом:

— А сутра, нова представа, и нови „тријумф“!...

*

Ето, сјећам га се из тих дана.

А касније је било друкчије. Изгубио сам из вида и њега и његову трупу. О њима се почело мање говорити. Трупа се распала, поцијепала у посебне групе. Појединци су се одвојили. Старији помрли. И, мало-помало, сви скупа тонули у анонимност. За дуље вријеме не бих о њима ништа чуо. А кад бих их се опет сјетио те упитао шта је од њих, људи нису знали да ми одговоре, или бих дознао да један од њих животари негдје у Паризу или да је други умро негдје у Буенос Аиресу.

А ја сам и даље газио својом низбрдицом. По провинцијским варијетеима дуго сам свирао као пратња тачкама програма. У малом удубљењу за оркестар неуморно сам стругао на виолини, по свим провинцијама старог континента, бесконачни *couplet* из *Гејше* или неумрле *Matschitsche*, с новим текстом у свакој средини, на разним језицима свијета, према локалном укусу и с актуелним духовитостима. Времешна

клавиристица у добром домаћем вуненом џемперу, с наочарима и с рупом од фистуле под вилицом, сједила је уз пианино на чијој су политури остали кружни отисци од мокрих чаша, а на крајњим је типкама, покост била нагорена од прислоњених цигарета. На столици поред ње, или на дашчици с непотребним дугметом сордине на крају клавијатуре лежао је растворен папир с нарезаном саламом или чварцима и с топлим ноћним крухом. Код сваког *ritornella*, за оних неколико уводних тактова за којих је упуслена сама лијева рука, у очекивању да наступи виолина с мотивом и да три оперушана *girlsa* на позорници сложено дигну лијеву ногу, жена с фистулом заграбила би неупосленом десницом два-три чварка и уштинула комадић круха, које је сажвакавала све до нове *ripresе*. Понекад би наишао гост, који у пићу пати од наступа великодушности те на силу хоће да части и „музику”. На *Гејши* и *Matschitschima* обнављали су се текстови, смењивали се језици свијета и опробавале артикулације разних људских раса. Тек се нешто прориједила коса на тјемени, нешто је више сједине на спљочницама, а на мјесту испалог очњака зјапи у чељусти црна рупица мрака. А свијет се свеједнако вртио око своје оси, и *ritornello* је текао даље, и увирао сам у себе, као на „бескрајном вијку”.

Једно сам вријеме био упуслен у малом, црном, оронулом кабарету. Био је то некад скуп и ноћни локал који је, по необјашњивој чудљивости моде, одједном изишао из милости отмијене публике и нагло се срзоао у рангу. Оплата, лустери, карнише, мале ложице, све је то било из резбареног и токареног црног дрвета. Модри плиш, већ начет и помало отрцан, и исто тако суморно модри зидови с „египатским“ цртаријама и с накнадним мрљама плијесни свједочили су о појму луксуза и удобности једног поратног свијета. Атријум и каминети с прегачама од мједених „египатских” плочица повезаних ланчићима били су такођер црни од црног сјајног полираног мрамора. Све је ту било као на луксузнијем одјељењу јеврејског гробља. Кад је његово доба минуло, отмијени локал прометнуо се у јефтини кабарет, који је животарио. У њ би каткад залутао и жељезничар из унутрашњости да дочека долазак свог касног ноћног воза.

Ту се једног дана појавио као кабаретска тачка и он. Био се раздебљао, понешто згурио, дошао мањи. Лице му је постало шире, проријеђена длака свјетлија, жућкаста. Некад је играо и демонске, и садистичке улоге; једног свог посебног, али веома занимљивог Јага, и Фому Фомића и Порфирија Петровића. Сад је био трбушаст и добио добродушан, тром, малко поспан израз. Наступао је у скечевима којима је комичност појачавао његов страни акценат. Публика је вјеровала да он то и чини зато да би имитирао странца. А таква персифлажа увијек угађа, нарочито у средини која од странаца живи. Налазили су да му то одлично успијева. А он као да се тога сјетио, па је страни акценат још и од своје воље појачавао. Имитовао је човек сам себе, понешто при том прегонећи. Жртва за умјетност, као и свака друга.

Тешко да је превидио моје име на листи у канцеларији дирекције. А собичци су нам се налазили у истом ходнику. Ипак се десило да је играо већ извјесно вријеме а да се нисмо срели. Сваке вечери, из мрачног удубљења за оркестар, био сам у прилици да гледам његову најуспјелију тачку: *Сељак код зубара*. Улазио је неспретно се гегајући, с великом корпом коју, сељачки подозрив, никако није хтио да испусти из руку. Након дугог цјењкања са зубаром, уз већ знане духовитости („у моме селу ковач се читаво јутро натеже са мном по ледини док ми извади зуб, а не наплаћује ни половицу” итд.), најзад би сјео на столац, још увијек с корпом на коленима. И тад је почињало оно

најзабавније. Кесио се и кревелио показујући ријетке истршале зубе, правио свакојаке гримасе, напухивао образе да су постајали блистави, глатки, танки попут дјечјих балона који ће сад да прсну. Сажимао је боре као да су од гуме, искривљивао је лице тако да би му скупљена уста отишла сасвим у страну, готово до самог уха. Помислио сам да је мноштво тих *сморфија*, сву ту још живу Беолкову мудрост, научио од сајамских *салтимбанка* потуцајући се по Италији послје распада његове групе. А кад би и то завршило кад би му зубар најзад завукао кљешта у уста, прекидао га је неочекивано заплашен да сузно упита хоће ли га много бољети. И тад би настао урнебес. Публика је ликовала уживајући у страху од физичке патње који се напоскон пробудио у простаку-дебелокошцу. Затим је долазило дуго тегљење и натезање. Зубар је вукао кљештима сељачку кљову, одизао дежмекастог човјека са стоца и теглио га по читавој позорници; одупирао му се ногом о трбух, поваљивао га на под, сједао му на главу. Он је цичао као кезде, запомагао као сељак, бутарио као удовица.

— Јој... Јој... Гаспађин дуктор, то бђли, страшно бђли, ужасно бољи... Милост, милост, гаспађин дуктор!...

А публика се сладила мукама човјека, и још трбушаста човјека, уз то сељака, и к томе још странца! Скеч је знао потрајати и четврт сата, и двадесет минута понекад. У особито надахнутим данима, обогаћиван је новим, сретно импровизираним појединостима.

Ипак, било је неизбежно да се прије или касније сретнемо. Једне вечери, излазећи из мог *боха*, сударим се с њим. Није било кудкамо: предамо се. Након кратке комедије изненађења, један другоме испружимо руке. Те вечери послје програма посједили смо до зоре заједно чаврљајући за једним столом у углу. Био је срдачан, искрено небрижан и алкаво равнодушан према свему. Чим би се наслутила на помолу каква тугаљива тема, он би само одмахнуо руком. Ни трага каквом вајкању, ни најмањег призвука патетике у његовим ријечима. Путева којима смо газили послје нашег последњег виђења у Паризу нисмо се дотакли ни једном једином ријечи: као да смо о томе већ некад надуго разговарали. На његовој трмој, раздебљалој фигури све је говорило: „На концу, свједно! добро је и овако!” Био је задригао, плеторичан, тешко је дисао. Прошло ми је главом: овај ће умријети од капи. „Сличите ми на Крилова“ — рекао сам му. И помислио сам како је легендарна тромост великог баснописца, која се истиче као његова основна карактерна црта, по свој прилици била не црта његовог карактера, већ околност његова организма; вјероватно је имао крвни притисак повишен на двјеста, двјеста педест, или још више, и то је све.

Још неколико вечери сједили смо и ћаскали. А онда сам ја морао да отпутујем на нови посао, и више се нисмо срели. Ово је сад први глас који сам послје тога о њему добио. Умро је негдје у провинцији, у некој болници, попут ове моје. Сасвим далеко од Астапова! Питам се: јесу ли се, за дугих часова самоће, и њему овако редале пред очима непознате слике из раног дјетињства проведеног у његовој далекој земљи? Је ли се, у дугим ноћима бесанице, и њему вртио пред очима несувисли каледоскоп његова живота? И је ли му се онај хипертоничарски звиждук у ушима, пригушен но упоран, на махове преобраћао у прољетну звоњаву звона што завијава пелудом дјетиње игре под свијетлим крошњама бреза, упрѐдао у цилик саоничких прапораца што по свјежем санику клизе кроз пејзаж мрких оморица на божићну поноћку? Или је

и тада била јача она криловљевска тромост и она оптерећеност организма, те га самилосно загњурила у поспаност без мисли и без надживљења? И је ли евентуалне ријетке и замагљене одсјеве сјећања и тад заташкавао и криловљевски мудро закључивао ријечима: „Како било! На концу, свеједно!...“

А онда — на осмој страници неких новина два ретка петита с једним именом и презименом, и с информацијом да је тај умро. И то је све.

XLVII

енерал има рак!

Само су га отворили и затворили. Тек су узели мали узорак ткива за хистолошку претрагу. Али и то је било непотребно, вели ми болничарка: већ се на први поглед видјело на чему је ствар. Све је унутра већ захваћено. Успут су му изрезали и бацили у плитицу неколико истужака сувишног сала с абдомена.

— А зашто то?

— Па тако. Знате да доктори, кад већ отворе болесника, желе да бар нешто учине!...

— А куд послѣје сврши то сало?

— Куд ћете да сврши! Баци се, заједно с осталим!... „Бит ћете виткији”, нашалио му се професор.

— Како? Зар није оперисан под наркозом?

— Не, само с локалном.

— Јунак је, богами!

— ... А он је узвратио шалу: „И тако ми је гала униформа постала отјесна”...

— Није га, дакле, много депримирао откриће?

— Што мислите? Та нису му рекли!... Професора је јуче посјетио његов ађутант и нарочито му препоручио да генералу не кажу право стање ствари. То би га, вели, докраја поразило.

— А, тако!... А није ли на професоровом лицу могао нешто прочитати?

— О, не! Вјешти су они у томе! Ако их баш изненади оно што нађу, начас застану. Али ако су већ унапријед имали и најмању сумњу! ... Заправо, увијек наступа један кратак часак изненађења, чак и онда кад су унапријед били потпуно сигурни. Али тако кратак да пацијент то никад не примијети. Брзо нечим забашуре. Било чиме! Кажу макар што шаљиво.

— А како је, на примјер, професор јутрос то извео?

Завртјела је главом.

— Баш сте као дијете! Испитујете те потанкости па вас касније депримира! Зашто то радите?

— Морам, сестрице, морам. Није од добре воље!... Кажите ми: што је рекао професор?

— Ускликнуо је: „О, о, није тако лоше! Враг није тако црн како смо мислили!”

— А-ха! Значи, малко претјерују у противном, у правцу оптимизма! Ту је, дакле, фалинга!... А што даље?

— Како „што даље”?

— Мислим, што ће даље бити с њим?

— Ништа. До пет-шест дана изићи ће из болнице у кућну његу. Рећи ће му да је улкус успјешно опериран, да додуше постоји мала могућност рецидива, али да ће у том случају ствар бити већ много лакша. А он ће се збиља у прво вријеме субјективно осјећати боље. Из сугестије, или већ ко зна због чега. Тако је код свих. Обично се захвале топлим писмом доктору који их је оперирао, а неки даду и јавну захвалу у новине. А затим се ствар почиње развијати убрзаним темпом.

— Зашто пак то?

— Ни томе се још не зна прави узрок, али тако редовно бива. Кад пацијента само отворе и затворе, ток читаве ствари знатно се поспјеша... А сад морам ићи, предуго сам се задржала.

*

Тако, дакле. Значи, ни генералима, ни примјерцима изнад просјечне људске мјере, није добро рећи голу истину. Зар се, дакле, и хероји под кожом тако малограђански боје смрти?

Сасвим логично. Једно је јавна смрт, смрт у пуном орнату, а друго је ситна, приватна смрт. Једно је изложити се залуталом танету „на пољу части“, атентаторском метку у крунидбеној поворци, пасти просвирана шешира с перјем „под ешарпом извршене дужности“, а друго је пасивно дотрајавање сред четири зида нашег тмурног дома, и међу нашим алтдајч креденцима, расточена трбуха под кордоном кућне хаљине, из које давно упијени мириси јелâ, кућевности, исхлапљела нафталина већ чудно ударају мирисом смрти.

О, блажена „романсирана историја“, о, плутарховска лектиро пубертетских година! О, вјечито наличје ствари!... *Tout est perdu sauf l'honneur!... Quarante siècles vous regardent!... Le Brave des braves...* Манимо мецима изрешетане клобуке с перјем, туцете устријељених седленика... Неустрашивост пред смрћу може да буде само плод неинвентивне, управ официрски биједне уобразиље пред ријечју: смрт.

Добро је, утјешно је да незнатни црвак свакидашњице то зна. Јер он мисли да је само он лицем у лице са смрћу мекушан и слаб, да су други у том ничим стилизованом и ничим замућеном суочењу храбрији и чвршћи. Он не зна да на тој међи капитулира све, да ту и властодржац који је не трепнувши оком потписивао туцете туђих смрти постаје го и разоружан човјек, усамљена људска јединка запахнута дахом ништавила. О, непозната, честита, истинољубива снаго слабих! О, осветничка, једина неизвитоперива демократија смрти! Какве ли крваво зарађене утјехе презреном малом пјешаку!

Генерал умире. Настојим да га жалим. Трудим се да саосјећам с њим. На концу, то ми је и дуг самртничке солидарности!... Јест, мој тужни генерале! Ово није херојска смрт, смрт у швипсу славе, смрт као чињење. Ово је приватна, пасивна смрт, смрт као подношење. Смрт наузначке. „Ја умирем“, „Ја дајем живот!“, „Ја ћу погинути“! Дакако, ту сам ја онај који нешто чини, ту сам ја главно лице, господар ситуације! Не, драги господине! Овдје се не умире тако! Нећеш ништа *ти*, него ће нешто *тебе*. Нећеш ти ништа дати, него ће ти нешто бити одузето! Нећеш *ти* погинути, него ћеш *напросто бити погинути*! ...

Сироти генерал!... Судбина је овог пута хтјела да према њему буде праведна, па га је изузела од преимућства јавне смрти и подвргла оној обичној, свакидашњој, приводећи га тако опет, под конач, у пространу заједницу људи. И само по ту цијену успијевам да изнађем и саосјетим људску солидарност с њим.

Одлажем крају романиране биографије мог младог доктора. Та идите, молим вас! Што ми причате! Хисторије јаким су приче о појединцима, Плутарх! А хисторија слабих то је повјесница човјечанства.

XLVIII

о можда сам неумјесно једак према биједном генералу. Та смијешна мала слабост, то је увијек оно пубертетско бундијство, она моја стара нетрпељивост према капама и шапкама, розетама и амблемима, еполетама и гајтанима — према свему што означава и симболизира власт. Моје несимпатије према „обмундированом” створу сежу чак до лаконичних железничара са зањиханим фењерчетом о кажипрсту, до веселастих листоноша с торбама препуних ускршњих зечића, до безазлених ватрогасаца у чијим ахиловским шлемовима поздрављамо последњи живи остатак античког умјетног обрта у „нашем позном вијеку”. И данас реагирам на ту врсту људи тачно онако како је реагирао деранчић из ниже гимназије: кад сретнем удудученог полицајца (поготово ако има црне узгор уфркане брчиће), зажелим му да га с прозора поклопи лонац с геранијима, да му се сручи на главу шерпа пуна врхња, или да му се деси ма шта такво из *commedia dell' arte*.

Сироти генерал! На концу, и он је човјек. Али зашто људи те врсте постају људи тек на „концу”? На концу своје каријере, свог успјеха, свога живота. Зашто да то не буду одмах од почетка, као и сви други? Зашто је нужно да их претходно невоља оголи до голе кости, да с њих термитски скине, оглође, расточи све, па да би нам било дано да у њима препознамо и саосјетимо човјека, на концу — човјека? И зашто нам чине још ту неправду да на нас преваљују свој гријех, силећи нас да, све док им последња карта испадне из руку, будемо кисели и јетки?

Не, немам никаква смисла за крупне ствари, за „више интересе”, за „државни разлог”. Кад ми препријече пут краљевске кочије у којима се високи пар враћа са свечаног *Tedeum*-а или одлази у посјету Турској (да тамо потврди „традиционално пријатељство наших двају народа”) а у шпалиру стрпљиво чека... Не! зашто да призивамо у помоћ патетички лик мајке која жури у апотеку с рецептом за умируће дијете? Кад у шпалиру чекам напосто ја, који сам се упутио у кавану на партију шаха, дође ми да опсујем као кочијаш. Спопада ме жеља да харангирам, да подјарујем „дух инсубординације” у млађима. И вјерујем да тачно тако реагује бар деведесет и девет посто људи око мене.

Могућници су управ ганутљиво наивни ако, возећи се са својих *Tedeum*-а и одздрављајући руком, нису начисту: ови наоколо сад ми у себи псују све и сва. Је ли могуће да не знају? Та то спада у круг њихових елементарних занатских сазнања, то мора да пише у некаквом њиховом „стручном приручнику”! Калигула или Иван Грозни то су сигурно знали. Зашто бисмо ми данас били наивнији? Разумије се, ово важи без икаква обзира на политичку опредјељеност оних у шпалиру, па и без уштрба по њихово евентуално монархистичко освједочење: то није ствар освједочења, то је онај специфични облик нетрпељивости управљаних према управљачима, састављен од зависти, од злобе инфериорнога и од дремуцајуће али увијек живе спремности на буну и гунђање, коју, кад нам тако конвенира, волимо назвати неукротивим слободарским духом у човјеку. Једна од оних неколико основних

антиномија, од оних латентних распора који леже у темељима свијета: исконска вражда и противстајање између човјека и жене, између сретника и злосретника, између гавана и сиромаша, између управљача и управљаног, а које потјече једноставно одатле што сиромаш потенцијално види себе у руху гавана, злосретник у кожи сретника, управљани у одори властодршца. Било би површно мислити да је то незначајна и беспосљедична трица: и та поданичка позлијеђеност ништага један је од малих промицатеља напретка, па је у току стољећа небројено пута значила онај првотни мовенс који је истурио роба на чело хисторије.

У наше вријеме, власт је једна преживјела, примитивна ствар. Ствар татарског поријекла. То је и сама осјетила, па је узнастојала да се унеколико модернизира и саобрази времену. Али власт је власт, и само је питање ситуације и момента стиске па да она покаже своју стару ћуд. А чак и ондје гдје је она најдискретнија, пристојан човјек осјећа је као нешто сувишно и зановијетно. У најбољем случају као нешто што, из нашег доброг одгоја и природне индоленције, толерирамо не правећи од тога нарочито питање, све док се својом наметљивошћу не почне и превише уплитати у наш лични живот. Зацјело је већ поодавно вријеме да се, скупа с Мономаховим капама, бојарским масним брадама и трбушинама под цвјетастим брокатом одежа, и сам појам власти одложи на таван.

Имам, за своју личну употребу, и једну посебну теоријицу о држави. И у њој се, као и у свим класичним школским теоријама о држави, сусрећемо с три облигатна елемента: народ — териториј — власт. Само за разлику од њих, код мене је однос народ—власт понешто друкчији. Власт је, кажу, потекла од народа, од људи. Али чим се она осовила на своје властите ноге, човјек ју је смјеста осјетио као нешто вањско, туђе, као нешто што се супротставило њему и што се с њим гледа очи у очи. Тако и иначе бива с људским творевинама: људи створе нешто, често с неисказаним трудом и жртвама — и одмах им то нешто засједне за врат, и подвикне: ја сам господар! Човјек носи у себи некакве своје идеје, заносне, тежње, стремљења, шимере. Али кад се идеје оваплоте, кад се шимере „конкретизирају”, кад се тежње и стремљења „одјелотворе”, тад започиње јад. Јучерашња наша ствар, дијете наших снова, творевина наших руку, постане нешто изнад нас, нешто што нас потчињава себи и упреже у своје циљеве и интересе. Напрам конкретном живом човјеку диже се на хоризонту грдна пријетећа сјенка његове властите апстракције, однекуд неизмјерно већа и драгоцјенија од њега самог, и пријети да га просто смлави. И тад настаје оно добро познато повуци-потегни између државе и народа. Држава, као жив и за живот способан организам, снабђевен својим властитим апетитима и својим властитим нагоном за одржањем, сасвим природно стреми к остваривању циљева и мисија и интереса својственим организмима тог реда. Народ, исто тако природно, тежи к остваривању својих. Држава вуче на своју страну, а народ, опет, на своју. У том натезању држава је редовно лукавија и организованија, народ је стрпљивији и има боље живце. Једанпут посрећи једноме, други пут другоме. Кад се држава осјети јача, она попритегне узде и безобзирније таре свој народ присилама и забранама, солдацијом и наметима, тамницама и вјешалима. Народ се стрпи и шути, а у себи мисли: чекај, чекај, доћи ће и мој час! Па кад ослути моменат њене слабости — обично то бива у ратовима и великим кризама, у пошастима, земљотресима и сличним катаклизмама — он пожуре да јој подметне ногу. Откаже послушност, одбаци пушку, разреде пореске књиге и матице, попали неколико среских судова и жандармеријских станица, провали у магазе и слагалишта

државне војске и разјагми вреће нулерице и канте војно-ерарске свињске масти. Још уцмека покојег неспретног пореског чиновника с пуном кућом дјеце, и испече жива или скуха у ракијском котлу, на тихој ватри, по којег среског начелника са златним ширитима. (Друштвена форма и добар укус налажу да се такве ствари сматрају ријетким и скроз изузетним појавама мада се — бар на неким латитудама — дешавају просјечно два до три пута за једног људског вијека.) Обавивши то, народ самозадовољно лупне шаком о сто: сад сам ја господар! Али, наравно, вара се. Јер, послије првог часа оргијања, људи стану опет нешто организирати. И не успијевајући да измисле ма шта боље, то што изорганизују буде и опет, фатално, држава. Још се није ни разишао масни, наслатки дим од начелника печеног, а у народ је унишао велики окати страх зван отржењење. Држава се, на истим или нешто друкчијим, или дијаметрално супротним начелима (то је свеједно — детаљ који за суштину ствари нема баш никакве важности) убрзо опет придигла: отресла прашину с лаката и кољена, и партија се наставља. И партија се вјечито наставља. Партија која се зове политичка повијест народâ.

(Државе, поред тога, кад немају паметнијег посла, и пресуднијих хисторијских мисија, штампају марке и фабрикују цигаре. И цигаре им понекад, ваља признати, нису лошије од цигара реномираних духанских кућа. Али то су свакако споредне државне дјелатности.)

И куд онда? Што пристојан човјек може да учини при таквом стању ствари? Ништа. Апсолутно ништа. Какав став да заузме према држави? Колико је год могуће став индиференције као да је уопће не примјећује. Отприлике став какав заузимају земље с либералном владавином према Ватикану: стање без конкордата. Нека се слободно служи државним жељезницама, поштом, јавним саобраћајем уопће, државним монополом, субвенционираним театрима и томе сличним. Због тога му нико неће моћи да предбаци знатније одступање од властитих начела. У таквим двострано обвезним односима, дакле, нека без устручавања послује с њом. Па и оним њеним једнострано обвезним захтјевима (порезу, војној дужности итд.) може да удовољава — већ стога што не може друкчије. Али нека се у својим односима с њом даље од тога никако не упушта! У своме властитом интересу!

А чему да се нада од будућности? Неком бољитку? Можда? Наука нам чврсто обећава да ће, у више или мање недогледно вријеме, држава одумријети. Надајмо се!... Само, у последњи час подилази ме једна мала зебња: негдје из дна меморије исплутава ми ријеч по којој је држава једнако народ. Дефиниција, како се чини, опћенито прихваћена. А ако тако стоји ствар, не значи ли обећање о одумирању државе напосто то да ће одумријети народ?

XLIX

итаво једно дуго кишно поподне просједио сам у каваници на вањским булеварима с крезубим вјетрогоњом, некаквим параноидним причалом који је сваки дан излазио с новим замислима и плановима. Исприповједио ми је натенане садржај фантастичног романа који „намјерава написати”.

Кишило је још од јутра. Непрекидно, уједначено, без наде да ће се нагли шкрупци смјењивати с игличастим роскањем и блиједим провредрицама. Типична каванска киша, која има читав вид једне комуналне услуге. На огледалу локава провјеравао сам густоћу капљица: нема ту промјене! Лијева слијепо, за свој рачун, онако као што тече вријеме: ако се у њему нешто догоди — добро; ако се не догоди — свеједно, оно и без тога тече! Просто као да смо заборавили угасити лампу на ходнику, па одшврљали на четрдесетодневно крстарење!... Медитераном!... Та је ли могуће да је то увијек нова, нерабљена вода — одакле би толика!, — или оне исте, већ једном употребљене количине, у непрекидном кругу, кроз канале и изљеве отјечу у нека подземна сабиралишта, ту се на брзу руку филтрирају и регенерирају, пумпама поново тјерају горе, па одозго опет точе, циједе, цуре... А ако је тако, тад збиља, ван неког непредвидивог квара на стројевима, нема спасења!...

А Крезуби је причао. Оуглао на осмијех и невјерицу, позивао се на скице и биљешке и планове које је извлачио из своје џепне архиве и простирао по плочи стола.

— Увјерите се сами, нису то голе ријечи!....

Скице и биљешке износиле су неколико листова. А роман је, према предвиђањима, требао да обухвати својих осамсто страница. „Али главно је идеја, зар не?”

— Слиједите ме. Морамо поћи неколико стољећа напријед. Јер ово је фантастични роман, подврста романа будућности... Учињен је епохалан проналазак. Људи су у лабораторијама открили потпуно сигуран а савршено једноставан лијек против неке страховите и веома раширене смртне болести која је била бич божји својих времена, рецимо као данас рак. Некакве инјекције. Три инјекције — и ствар готова! Не, што кажем, једна инјекција, једна сама инјекција и ствар готова. А инјекције је могла да даје свака болничарка, па и сам пацијент себи, као што чине морфинисти и стари шећераши... Или можда неко сигурно, зајамчено средство против смрти уопће. То још нисам ријешио, то ћу одлучити у току писања. Уосталом, свеједно. Ви сте зацијело запазили да су у данашњем свијету ријеч *смрт* и ријеч *рак* постале отприлике синоними. Треба бити професионални лингвиста па да се не уочи тај једноставан лингвистички факат. Кад би се провела тачна статистика, видјели бисте колико је у данашњем свијету опала употреба ријечи *смрт* у корист ријечи *рак*! Људске ријечи и људски страхови долазе и излазе из моде. Колик је удио у мислима и осјећањима негдашњег човјека имала ријеч *вук*! Готово читав живот био је „у знаку вука”! А ко још

данас мисли на вука? Кома данас пада на ум да боли ол ликантропије? Данас се човјек више не боји смрти...

— Мислите да је човјечанство постало храбрије?

— Не, данас се човјек боји рака. Знао сам једнога који је двадесет година плаћао мисе да би умро од туберкулозе.

— Па како се свршило?

— Умро је. Од рака, разумије се.

— То је добра анегдота. Корисно употребљива како за антирелигиозну пропаганду тако и за пропаганду против рака.

— Ето видите, није ни толико важно да ли ће то бити лијек од рака или лијек од смрти. Излази на исто. У читавој тој ствари неће се нимало оперирати мистиком или било каквим ирационалним елементима. То и јест специфичност овог мог романа. Можда вам је познато да ја с мојим романима немам среће. Обично ме коре да сам реалиста, да немам фантазије. Бацио сам се на фантастични роман. Али видјет ћете: сад ће ме корити што нисам реалиста. Да бих то предусрео, одлучио сам да напишем реалистички фантастични роман. Па да видимо! Ето, стога се морам придржавати строго рационалних елемената. Застарјело је гледање по коме је фантастика неразрјешиво повезана с мистиком. Новопронађено средство неће бити никакав алхемичарски „еликсир бесмртности“, већ нешто чисто научно. Зато нећу употребити ријеч „еликсир“, а још мање ријеч „бесмртност“, које би својим метафизичким призвуком замутиле кристалну рационалистичку чистоту читаве ствари. Умјесто ријечи „еликсир“ употребит ћу на примјер, ријеч „тоникум“. Или можда „хормон“. Или „фактор Икс“. О тим појединостима техничке природе посавјетоват ћу се с једним биологом, једним физиологом и једним физичаром. За то је најлакше! А умјесто израза „бесмртност“ доћи ће, рецимо, израз „бесконачно трајање“, или „вјечита регенерација“. Тако. „Хормон вјечите регенерације“, или „Фактор бесконачног трајања“.

— Али, извините, нисмо ли с тим „бесконачним“, „вјечитим“, „бескрајним“ и опет објема ногама упали у метафизику?

— Нипошто! То су научни термини модерне физике који су већ продрли и у ситну технику свакидашњице. Сјетите се само „бескрајног платна“, „бесконачног вијка“, или „вјечите оловке“... А да и не говоримо о бескрајном простору, и то још закривљеном. Или чак о плуралитетности бескрајних простора! Ствар је само у томе што је модерна физика преузела бескрајност, вјечност, бесмртност из руку религија и митологија у своје руке, онако као што је већ раније медицина преузела човјека и његово тијело из домене враџбина у своју бригу. А ону ранију „вјечност“ и „бескрајност“ можемо засад оставити пјесницима... Али ако вас баш сметају ти изрази, можемо за нови лијек изнаћи неко друго име. На примјер „Атханатик“. То ће бити подесно, јер се може начинити и плурал, за случај да се даљим истраживањима изнађе читав низ, ред, фамилија таквих средстава. „Група атханатикâ“. То добро звучи... Дакле, изнађен је

Атханатик. Људи су дохакали раку, дохакали смрти. У први мах завладало је големо одушевљење. Славље дотад невиђено у повијести човјечанства. Ватромети, ивањски кресови, игранка до изнемоглости на јавним трговима и раскршћима. Непознати људи грлили су се и љубили унакрст, у оба образа. Нешто као *Quatorse juillet* и руска пасха и Проглашење примирја, све у исти мах. Но релативно кратко потрајала је пучка веселица. На хоризонту је зашарало праскозорје обичних „поратних” тешкоћа, позната „сутрадашњица побједе”. Било је и ефемерног просперитета; живахности ноћних локала, шверцерски повишене атмосфере. Редовна поратна еуфорија. Али маса је била забринута. Маса је гунђала. Што ћете, то је већ њено!... Заборавио сам вам напоменути, ствар се дешавала у једној фантастичној земљи у којој су већ претходно сви социјални, економски и слични проблеми ријешени, све неједнакости укинуте, а биједа објешена о клин.

— Али ако је уклоњена биједа и неправда, ако је укинута свака неједнакост, није ли тиме престао и сам појам масе?

— Хе, варате се! То је реакционарно схваћање масе. Маса, наиме, нису „они који пате”, као што можда ви то лаичарски замишљате, већ напосто „они каквих има највише”. А није нипошто нужно да тима „каквих има највише” поврх тога буде још и лоше. Дакле, не једна социолошка дистинкција, него један захтјев логике. Признат ћете да увијек и у сваком стању нужно мора да буде некаквих „каквих има највише”.

— Чини ми се да је то само један лијеп софизам. Али наставите.

— ... И тад се појавило оно што се неминовно појављује на свим хисторијским прекретницама, послје великих географских открића, ратова, големих пошаста и катаклизма, уопће послје пресудних догађаја: зебња. Људе је обузео инстинктиван страх од замашитости новог проналаска, коме нису сагледавали домашај и границе. Скептици су рекли: „Хм! Неће бити добро!” Увидјело се да нови лијек, због његове далекосежности, треба ставити под најстрожу контролу. С почетка су имали илузију да ће бити довољна контрола државе. Јер настала је разумљива јагма за ампулама *Атханатика*. И започеле су „обичне ствари”, карактеристичне за свако „поратно раздобље”. Нешто слично јагми за „извозницама”, за валутним дозволама, за концесијама. Шверц и црна бурза. Малверзације, злоупотребе, корупција великог стила. Букнуле су монстр-афере. Да то тек приближно себи предочите, покушајте замислити у исти мах *L'affaire du collier*, *L'affaire Calas*, *Law*-ов банкрот, Панамски скандал, *L'affaire des décorations*, Драјфусову аферу, и још туце таквих афера заједно, све то с присјеном неке велике петљаније с опојним дрогама у коју би био умијешан нећак председника републике, или сам престолонаследник!... Говоркало се да извјесни трустови, преко својих агената, откупљују и уништавају велике количине *Атханатика*, како би му тиме подигли цијену. Потурало се у јавност (но ко зна, можда је то био само маневар спретних демагога!) да неке госпођице, из вишег друштва у својим теревенкама сервирају гостима „*Athanatik-cocktail-e*”, па чак и то да скупочијени лијек дају својим омиљеним хртовима. Једном ријечју, Атханатик је укључен у појам комфора. Међутим, маса, они каквих увијек и неискорјењиво „има највише”, веома је тешко долазила до спасоносне ампулице... И ето, одједном је пукла неједнакост, дубља и већа од ма које друге, неједнакост каквој није било равне у повијести човјечанства: неједнакост пред смрћу. Сад су се људима учиниле трица

некадашње разлике у друштвеним и економским привилегијама, а миленијска борба за корицу круха просто спрдња — борба с комарцем!... Како ли су наивни били економисти и социолози минулих времена кад су мислили да су масе баш заљубљене у крух! Та молим вас, што тако нарочито, тако замамљиво има у круху? Неки народи нарочито народи из такозване „*Kartoffel-Gruppe*“, па и читава боља *Mitteleuropa* — круха готово уопће не троше. Глупости! Није људима било до круха! Било им је до онога до чега је увијек и једино човјеку: до живота. А крух је био само једно, прилично убого и примитивно, средство да се тај живот некако одржи. Можете, дакле, лако замислити њихову ангажованост сад, кад се много непосредније радило о том животу!... А неједнакост у расподјели *Атханатика*, признат ћете и сами, била је нужна. Ко ће паметан спорити да на свијету има и таквих људи чије је дјело, па према томе и живот, по човјечанство од несравњиво веће вриједности него живот обичног просјечног човјека, некога од оних „каквих има највише“? У првом реду та је предност призната шефовима држава. У разним земљама она се правдала на различите начине, већ према специфичним моментима, религиозним вјеровањима, традицијама, степену културног развитка. У неким заосталим ваневропским земљама гдје је краљ још син Сунца, та се прерогатива изводила из владаочева божанског поријекла; у другим, веома развијеним земљама, напротив, у којима је живот шефа државе потпуно етатизиран, она се заснивала на теорији поглавареве „социјалне дужности живљења“. Тек овако, или онако, на темељу ове или оне државноправне теорије, у свим је земљама подједнако шефу државе призната та прерогатива. Створена је правна установа. „Изузећа од смрти“, такозвана *Todesenthebung*, како су то техничким термином назвали њемачки аутори, који су тај правни појам у танчине разрадили и дали највредније радове на том подручју. За шефом државе слиједило је низ великодостојника: предсједници министарских савјета, предсједници представничких тијела, предсједници академија и института, носиоци највиших одликовања с мачевима и лентом. Затим, министри и државни подсекретари, редовни академици, ректори и проректори, предсједник Касације, предсједник Врховног управног судишта, предсједник Рачунског двора, предсједник Главног привредног вијећа. Затим с нешто ограниченим *Enthebung*-ом, који се обнављао од године до године, потпредсједници Касације, Врховног управног судишта, Рачунског двора и предсједници апелационих судова, земаљских управних судова, покрајинских привредних вијећа, декани и продекани, шефови катедара, интенданци централних казалишта, предсједник Централног од-бора Црвеног крста. У даљем реду долазили су предсједници покрајинских представничких тијела, предсједници окружних судова и окружни јавни тужиоци, руководиоци самосталних казалишта лутака, главни тајници академија и тако даље. И на концу, читав низ особа којима је та повластица призната специјалним законима. За војна лица важиле су посебне уредбе. Највећа је тешкоћа, као што погађате, била у томе да се постави неки поуздан гранични критериј у тој неприметно клизећој градуелности... Ви вртите главом? Али сигурно ћете се сложити у начелу, да се бар неке морао удијелити *Enthebung*: било би заиста апсурдно да један тако епохалан проналазак остане неискоришћен само због тешкоћа у постављању граничног критерија! Покушајте сами скицирати сумаран нацрт правилника о дистрибуцији! Зар нећете, ако никоме другоме, предност на коришћење *Атханатика* признати онима који су га пронашли? Иначе би се, уистину, на једном вишем, трагичном плану потврдила стара људска истина да ципелар носи најлошије ципеле!...

— Малчице сте тривијалан у вашим метафорама, примијетио бих.

— Не мари! Главно је идеја!... А чим сте признали ту повластицу макар коме, тиме сте сјели на ону бескрајну врпцу градуелности... Повластица је, дакле, одмах призната проналазачима. (То јест одмах послје шефа државе, који је већ од почетка био ван сваке дискусије.) А тиме је отворена бреша. Кроз ту брешу сад су нагрнули звани и незвани. Сви су изналазили макар какав основ да се докопају *Todesenthebung*-а са приложеном ампулицом. Ви не можете појмити какве су се свињарије стале дешавати! А што све човјек није кадар да учини за једну такву „дознаку на бесмртност”? У промету су се појавили савршени фалсификати *Todesenthebungsschein*-а с беспријекорним воденим знаком, које је било практично немогуће разликовати од правих. Јавност није вјеровала да су ти фалсификати могли настати без учешћа државне маркарнице. Развио се гангстеризам невиђених размјера. Тацит тих времена просто није смагао ријечи да ожигоше морални пад своје епохе. Било је, било је дабоме, и аката пожртвованости, геста задивљујућег алтруизма, примјера изузетне величине духа! Јер на свијету, господине, постоји и добро; једнако, и једнако неуништиво, као и зло. Тако, забиљежен је дирљив случај двоје љубавника. Он се докопао једне ампулице. Подијелили су је, искапили је тачно попола. Резултат: умрли су обоје. *Амханатик* је, наиме, имао своје деловање само ако је узет у строго одређеној дози. У нешто мањој дози, био је већ потпуно неефикасан, или је чак узроковао неугодности. Повраћање, вртоглавицу, уртикарију, па и теже алергичне сметње. А каткад и саму смрт. Случај двоје љубавника само је дао маха циницима и егоистима. Смијали су се: „Ето вам га, ваша доброта!” И пјевушили су тад помодну талијанску пјесмицу *Esser buoni — che affare di gonzi!* ... Било је, дакле, и свијетлих примјера. Али превладало је оно друго. Око једне ампуле *Амханатика* плеле су се невјероватне интриге, запињале замке и смицалице, удешавале подвале, подметале ноге, распаљивале канибалске борбе. Падало је по пет, по десет, по педесет здравих глава — да би се спасла једна самртничка. А понајчешће, послје толике борбе, у злочинном плаћеној ампули — била је најобичнија стерилизована вода!...

— А зашто баш стерилизована?

— Е, зато! Да се не би случајно десило да пацијент, мјесто од рака, умре од инфекције! Јер, у интерном саобраћају међу болестима постоји *gentlemen's agreement*. Ту нема отимачине ни пресизања. Можда тек изузетно нека нова, неваспитана болест, која још не познаје правила игре, залети се преко реда са својом виљушком. Али је одмах клопну по надланици. Ту влада савршено поштовање резервација. Тако, на примјер, ако неко има да умре од рака, сасвим је искључено да му, рецимо, падне кап. Може да се љуби у уста са кужнима, може да знојан скаче наглавце у мрзлу воду шеснаест пута дневно, он неће оболети од куге, он неће добити упалу плућа!... Предузимано је све могуће да се осујети шверц, да се сузбије шпекулација, да се стане на реп неподопштинама. Заведене су драконске казне. Читаво наоружање преоријентирало се на зелену униформу: на пет хиљада здравствено-финансијских стражара долазио је можда тек један артиљерац или пјешак. Финанци су постали водећи, омиљени, елитни род војске. Зелена униформа значила је за шипарице оно што је раније била плава авијатичарска, а још раније хусарске црвене хлаче. Незапамћену популарност постигао је шлагер *Зелени човјек*, за који је ријечи написао веома чувени пјесник, познат по својим свеизражавајућим шестерцима. Грмјело је, тутњало, цвилило,

пискутало, цијукало, Пјевушило и звиждукало на свим угловима, са свих прозора, из свих грамофона и радио- апарата, с орхестриона по сајамским шатрама и с бајо-а по ноћним локалима:

„ ... За ампулицу, хај,

ох све, баш све ћу дат':

невиних груди рај,

чедности прве цват!...“

Јер шверц ампулица највише се ширио путем добро организоване подземне мреже женске дјеце. Дочекивале су вас иза угла дјевојчице црних зуба, од дванаест, од десет, од осам година, и одвлачиле вас за рукав ружно намигујући. Повели су велику хајку на те штакоре из подземља. Опколили би кварт, спуштали полицијске псе у водове канализације и истјеривали читаве чопоре дјевојчица које су сквичале као мали шакали. Неке су се браниле да то чине ради изнурених очева на самртничкој постељи. По градовима у унутрашњости било је случајева да су их на буљке изводили пред зидове и ликвидирали митраљезима. Али све то није много помогло. Јер су и финанси — и то не само обични финанси него и финансијски прегледници и контролори па чак и врховни шефови финансијске службе у рангу армијских генерала — постали крајње непоуздани и подмитљиви. Подмитљивост и установа бакшиша заузели су такве размјере да су имућнији бјежали на Блиски исток, још незахваћен богатима новог проналаска, еда би одахнули у свјежијем зраку. Свак, формално свако био је поткупљив. И, што је најгоре, не поткупљив новцем, или не једино новцем, већ поглавито самим ампулама. Изведу дјевојчицу црних зуба пред квартовског комесара, а она, чим изиђе пандур, само подмигне и извуче из чарапице ампулицу. Људи смо! Што ћете, кад су чак и државни поглавари, иначе позвани да буду примјер и узор, абוזивно проширавали своју уставну повластицу. А да и не говоримо о осталим државним функционерима. Службени *Todesenthebung* био је строго личан. Е, па добро! Они су на тај свој строго лични, са службеним положајем повезани *Todesenthebung* покушавали да искамче понеку ампулицу и за своје најближе. А у једном случају чак и за љубавницу!... Врхунац свега био је кад се открио да је син председника *Државног савјета за дистрибуцију и употребу Атханатика* (већ одраније познат као пропалица и кокаиноман) продао једну ампулицу за новац. Из чега се логично закључило да је посједовао бар двије ампулице. Јер је у та драматска времена срушена стара предрасуда под којом су стољећима живјели људи, да на листи људских добара новац заузима прво мјесто. Сад је јасно пукло: не, на првом мјесту стоји живот, а тек на другом новац!... У исто вријеме, очеви бројне фамилије, узорни службеници осмог чиновног разреда, који су неријетко и недјељом послуже подне долазили у уред да ажурирају заосталу пошту — и даље су умирали уз саму утјеху рентгенских зрачења и Це-витамина!...

— Грозно! Већ слутим да ствар неће изаћи на добро!...

— Тако је. Погодили сте. Романи никад не излазе на добро. Кад би имали да изађу на добро, не би било зашто да се пишу. Да неко усред ноћи назове ватрогасну станицу:

„Хало! У мојој кући, улица и број тај и тај, није се десио пожар”, очевидно би помислили да је полудио. И, вјероватно, они би са своје стране одтелефонирали исту вијест станици за прву помоћ. Роман се пише само онда кад кућа гори. Иначе је то плитка играрија, тек ради забаве доконих. То препуштам другима. Ако је човјек спао на то да пише фантастичне романае, то још не значи да се деградирао дотле да јури за успјехом у најширим редовима. Али то опет не смијете схватити тако као да кокетирам с ларпурлартизмом. Од тога се најодлучније ограђујем! Ларпурлартизам само понавља грубу погрешку социологизма, на који управља своје стријеле: и један и други налазе сврху умјетности у нечем различитом од њене праве сврхе: голе људске истине. Голe људске истине, слободне од било какве усмјерености, слијепе за било какву сврховитост, суверено небрижне за послетке који из ње слиједе. Јер чим није таква, она само фалсифицира и лаже. Идеологије и „осмишљене истине” нису друго него нарихтавање лажних биланса у смршеном рачуноводству човјечанства. Ако се, дакле, у мом случају баш хоће да оперира с изразом ларпурлартизам, нека се то назове ларпурлартизмом истине!

— Али данашње напаћено човјечанство тражи ведрије романае.

— А, је ли? Хтјели бисте роман с *happy end*-ом? Не, господине. Оваква једна трагичка материја не испушта се тако лако из руку! Трагедија у животу сусрећете колико год хоћете, на сваком кораку. У умјетности добре су трагедије веома ријетке. За трагедију у животу довољна је несрећа. За трагедију у књижевности треба још нешто: таленат. Можда је то неки специјални таленат, таленат за несрећу, ако хоћете. Али ипак таленат. А како је таленат кудикамо ријеђи од несреће, схватљив је тај несразмјер. Осим тога, није тачно да данашње напаћено човјечанство тражи романае с *happy end*-ом. То траже фризерке. А фризерке нису човјечанство. Човјечанство, напротив, тражи баш романае који тиште на зуб који боли. Човјечанство се прозлило, мој господине. Оно је добило перверзне укусе. Некад је оно тражило дјечје бајке, дочаравање немогућен и недостижив раја. Некад су ишле гастрономске *nature morte* с фазанима и јаребицама, раскољеним лубеницама и калифорнијским бресквама. Данас иду *nature morte* с порилуком и јефтиним земљаним крчазима или с устајалим рибама на новинском папиру. Некад су болесници тражили да им се причају приче о здрављу. Данас они незаситно хоће да им се прича о њиховој болести. Људи траже што голију конкретизацију свог зла и свог пакла... Наравно, социолози и прагматисте пледирају за оптимистичку или „перспективну” књижевност, како они то зову. Они вјерују у метеорологију као науку, али под условом да им каже да ће сутра бити лијепо вријеме... Вама би се хтјело да мој роман испадне на добро? Гдје бисмо свршили да су тако поступали Есхил, Софокло, Шекспир и слични велможе!... Не, драги мој. *Happy end* је јефтина ствар, ствар за ситне душе и мала времена. Недостојна нашег драматичног доба. А поготову недостојна оног још драматичнијег на помолу о коме се у мом роману говори... Уосталом, зар ја ту нешто могу? Ви још живите у безазленој обмани да је писац господар ситуације. Он је то можда тек за неколико почетних страница или поглавља, док постави ствар, док намјести кулисе, док навије опругу својим лицима. Даље, све се развија само од себе, својим нужним, неизмјенљивим током, и вуче писца за собом као пса на ланцу. Блажена наивности неупућених који мисле да писац пише оно што хоће! Таман! Из њега нешто лаје, брекће, махнита, булазни, дрмуса њиме као дрвеним лутком. А он, ако је довољно бедаст, само се труди да то булажњење сложи у тесане граматички беспријекорне реченице, да прикрије

читаочеу оку оно унутрашње трускање и дрмусање, што му подаје непомућено миран и грађански пристојан привид, доприносећи још више неспоразумку између њега и читаоца... Ја ту ни уз најбољу вољу не могу више ништа да измијеним.

— А молим вас, одакле и зашто та стрка, та јагма, те афере? Зар се *Атханатик* могао производити у тако ограниченим количинама? Зашто је нужно да се *атханатици* добијају из неке необично скупоцјене сировине, из неке материје ванредно ријетке на овој планети?

— Баш напротив! *Атханатик* се добивао из презрене, крајње јефтине материје. Процес производње био је сасвим једноставан, а производни трошкови управ багателни. Рачуна се да је вриједност двију цигарета боље врсте приближно одговарала вриједности трију ампулица *Атханатика*.

— Па чему онда читав тај кијамент?

— Видим да нисте уочили најбитније. Није проблем у техничким могућностима и границама производње, проблем је у томе *коме* се и до *ког укупног износа* смије издати *Todesenthebung*. Показујете забрињујући недостатак фантазије. Како ви то замишљате, молим вас? Да свако се једном случајно родио остане на свијету за вјечита времена? Да дједови и унуци буду вршњаци? Да Аменхотеп Четврти, Карло Велики, Луј Четрнаести, Лудвиг Баварски, и сви други који ће још доћи, постану савременици? Ви добро знате да по људским законима мишљења право да заувјек трају имају само ствари које одувјек постоје. Како би изгледала та вјечност, на једном крају затупљена као лењир а на другом зашиљена као стријела? Нема тога: постао сам случајно и из ничега, али нећу да даље будем подложен случају, нећу да се вратим у родно ништа!... Зацијело вам је познато да су озбиљни економисти већ данас прилично забринути чињеницом што се људски вијек продужио за просјечно пет година. Израчунајте часком: кило круха дневно, помножено за пет година, помножено за човјечанство. Колико то износи? А што би тек значило кад би се људски вијек опћенито продужио, нећу да кажем *ad infinitum*, али за самих петнаест или двадесет година. Та човјече, у року од неколико деценија ова би планета морала да истодобно храни двије комплетне гарнитуре човјечанства! А камоли Malthus! А гдје бисмо се тек нашли за пет, за шест, за десет деценија? Калифова шаховска табла с почетним улогом од зрна пшенице!...

— И онда?

— Што „и онда“?

— Што је даље било?

— Зинула је међу двоношцима провалија каква никад раније није постојала. Људи су се дијелили не више на имућне и сиромашне, на сите и гладне, на господаре и робове, него на смртне и бесмртне. Што ћете више, добри мој господине!... У појединим земљама букнуле су револуције. Људи су провалили из својих кавеза, из својих брлога и јазбина, мрачни, црни у лицу, жедни крви. Кроз масу је проврвјела празновјерица да крв бесмртних продужује живот смртнима. По улицама сте могли видјети ројеве

косматих смртника сакупљених око лешине каквог бесмртника: на кољенима, побожно су јој сисали крв испод грла...

— Како то: „лешине бесмртних“! *Contraditio in adjecto!*...

— Мала ваша забуна: рекао сам, *бесмртни*, то јест поштеђени од спонтане смрти: нисам рекао *неусмртиви*! Признат ћете, иначе би игра била и одвише неједнака! Чак за роман!...

— А тако! *Атханатик* је дакле имао тек релативно дјеловање!...

— Ви као да сте малко разочаран? Човјече незаситан бесмртности!... Јест, само релативно дјеловање... Заправо, с почетка није било тако. То сам прескочио, да вас не замарам детаљима. Али кад вас већ интересира, испричат ћу вам и то. Дакле, у почетку је *Атханатик* дјеловао апсолутно и универзално, подједнако код спонтане, природне смрти, као и код уморства, самоубиства итд. То је био *Атханатик А*. Касније је усавршен у том правцу да је вршио свој учинак само код природне спонтане смрти. То је *Атханатик В*. Дан-данас, кад се каже *Атханатик*, мисли се увијек и само на *Атханатик В*, јер је *Атханатик А* потпуно избачен из употребе, уништен и заборављен.

— Али зашто?

— И то има свој разлог. *Атханатик А* давао је повода злоупотребама кудикамо више него *Атханатик В*. Кад су код државних органа учестале малверзације, деликт злоупотребе *Атханатика* изједначен је с најтежим злочином: с велеиздајом, па је кажњаван смртном казном. И то стријељањем у леђа. Но ни то није било особито ефикасно. „Фућкам ја на стријељање“, говорио је човјек одлазећи на стратиште, „ако сам претходно примио моју ампулицу *Атханатика*!“ Више-мање, рупа на леђима капута била је сва штета. Зато су у том периоду радње за умјетно крпљење ницале као гљиве после кише. Стријељани би се потајао, ноћу устао од мртвих, у првој радњи закрпио рупу на леђима, па звиждућући одшврљао у мјесто гдје га не познају. Тад је основано *Специјално вијеће за надзор и сузбијање злоупотребе Атханатика*, а ускоро затим и *Биро за сузбијање злоупотреба у Специјалном вијећу*, са овлаштенима изванредног пријеког суда. Али, као што погађате, и то се убрзо показало недовољно. Испоставило се, наиме, да у *Бироу* сједе људи гамни на бесмртност не мање од оних који сједе у *Специјалном вијећу*. И тад — тад је спасао ситуацију онај црнац који увијек спасава кад ситуација дође у ћорсокак: наука. Један генијалан научењак, после дугих опита, успио је да усаврши *Атханатик* у правцу релативног дјеловања. Големо покровчење у науци: пронађен је *Атханатик Б*! Проналазач је стекао огромну репутацију и зарадио грдне милионе. Звао се Робел. Из претичка својих зарада основао је „*Робелову фондацију*“ за младе научењаке који се окушавају на проналазачком пољу. Тако је *Атханатик А* скинут с тапета и заувјек збрисан с кугле земаљске.

— Зар баш никоме није признато право на коришћење *Атханатика А*?

— Никоме!

— Ни краљу?

— Ни краљу!

— А ко је имао власт изнад самог краља па да му ограничи ту прерогативу? Народ? Или можда Устав? А зар није помислио на државни удар?

— Не народ. Ни Устав.

— А ко онда?

— Крунско вијеће! Што мислите? Да престолонаследник остане вјечно престолонаследник, инфанткиња вјечно инфанткиња, претендент вјечно претендент? „Вјечити аспирант“! Није ли то још горе него „Вјечити Жидов“?! ...

— Вратимо се, залутали смо.

— Јасно да смо залутали! Кад бар у фантастичном роману човјек не би смио залутати, какав би то фантастични роман био!...

— Наставите. Како се даље развијала борба смртних и бесмртних?

— ... Одигравали су се неописиво крвави призори. „*Les noyades de Nantes*” у поређењу с тим сушто су споменарско цвијеће!... држава се, дакако, бранила. Разумљиво! Свак брани себе. Заредале су масовне егзекуције, у индустријском опсегу. Ступили су у акцију и бојни отрови. Унутрашњост је бомбардована из специјалних авиона кратког радијуса, за домаћу употребу. Понегдје су оспособљене и старе гасне коморе, из ранијих времена...

— Наставите, наставите!...

— ... И напoкон су људи увидјели да је недовољна контрола државе. Рекли су: једно тако опасно и далекосежно средство као што је *Атханатик*, подобно да узрокује толике дубоке поремећаје и потресе међу двоношцима, може данас-сутра угрозити и сам опстанак човјечанства. Зато га треба издићи изнад државе и ставити под контролу једног вишег наддржавног тијела, у коме би биле заступане и ангазоване све земље и нације и које би представљало само човјечанство. Оно би требало да заведе ред, да успостави мир, да учини крај грађанским ратовима и братоубилачкој борби између смртних и бесмртних. На рушевинама и према калупу једне раније сличне наддржавне творевине, која је врло брзо постала једна шупља ријеч, створена је нова... Немојте се смјешкати. Та се наивност мора опростити. Људима је потребан бар трачак, бар сновиђење наде. Луде, слијепе, наде!...

— Даље!...

— ... Све су очи човјечанства биле упрте у ново наддржавно тијело. Њему су упућиване ноте и адресе, апели и меморандуми, представке и протести, петиције и резолуције. Од њега се очекивало чудо.

— А што се у тим петицијама тражило?

— Оно што се једино могло тражити. Немогућност да земља на себи носи и храни више симултаних човјечанстава, чији се број све вртоглавије множи, била је и одвећ чита а да би се разумно могла захтијевати демократизација *Атханатика*. Према томе, није преостајало друго него да се тражи његова потпуна забрана и уништење постојећих резерви. Можда је најкомичније у читавој ствари што су за гесло свих тих петиција, резолуција, протеста и декларација људи узели не неку велезвучну фразу, већ малко прекројену крилатицу из једне побуне напуљске *camorre*: *O tutti vita — o tutti morte!* Осим ако није још комичније то што су читаву ту акцију за уништење *Атханатика* назвали — *акцијом за разоружање!*... Промицале су бесконачне нијеме поворке, импозантне у својој организационој шутњи, с големим транспарентима: ВРАТИТЕ НАМ НАШ РАК! ВРАТИТЕ НАМ НАШУ СМРТ! Позивали су се на своје изворно, основно, неотуђиво право на њих као на своју рођену, људску ствар.

— А како је свршила прича? Јесу ли те петиције прихваћене? Је ли одлучено да се *Атханатик* уништи?

— Е, то вам не могу рећи! Дозволите, то је моја мала тајна!

— Откријте ми је, преклињем вас! Не као аутор читаоцу, већ као човјек човјеку!...

— Хм... Дакле... то у ствари још нисам ријешио. Завршетак мог романа још виси. И то, вјерујте ми, не због недостатка фантазије. А не!... Напросто, рекао бих, из неког страха од одговорности пред човјечанством... Заиста, шкакљив задатак!...

— Услишите ме: изнађите некакво прихватљиво рјешење!...

— Опет ви!... Зар сте, дакле, збиља и ви један од оних који подлијежу наивној обмани да има оптимистичке и песимистичке литературе? Реците ми, молим вас, ако већ знате, која је, гдје је та оптимистичка литература? Гдје је ви видите? Пређите погледом од оцоубилачких и братоубилачких козмогонија које стоје на прапочетку свијета па до великих епопеја наших дана, и реците ми: гдје је? Зар *Prometheus desmotes*? Зар Каин и Абел? Опћи потоп? Зар прича о Јакову и Езаву? Зар идилични „породични романи” старине, Едипова трилогија, Орестија, нимало бољи, од обитељских кроника натурализма? Зар Шекспир, Милтон, Достојевски? Гдје је тај Прометеј који се разборито помирио са Зеусом, та Орестија у којој је повратник с ратишта нашао код куће све у најбољем реду, тај Едип који није себи ишчупао ноктима очи и одлутао свијетом? И на што би се срозао Едип кад би одмахнуо руком „све су то булажњења једног исхлапјелог пастира и једног манијачког попа”, Креонт кад би рекао: „Нека јој буде! Нека га покопа, ако већ толико држи до формалности”, Антигона кад би се сретно вјенчала са својим Хемоном да одгаја дјецу у поштовању државних закона? Покажите ми тог Отела који трагички не насједа, тог лира о кога се отимљу љубезне кћерке, Хамлета који се без колебања одлучује за „бити”! Доведите ми ту Офелију која не скаче у поток, ту Дездемону која успијева доказати своју невиност, ту Ему која се не загрцава шаком арсена, ту Ану која се не баца под теретни воз! Који је тај велики дух, тај велики пјесник, а да није носилац једне своје трагичке визије живота?... Уосталом, и кад би се човјек хтио да издигне изнад свих литерарних обзира

и консидаација, да се изневјери њеним најбољим традицијама, да окрене леђа и Есхилу и Софоклу и Шекспиру, те да заврши дело с *happy end*-ом, како да то оствари, на који начин то да изведе?... Видите и сами, ја бих хтио да будем оптимист, имам најбољу вољу. Али не знам како се то чини. Ако ви случајно знате, помозите ми! Што треба учинити, што треба жељети па да човјек буде оптимист? Конкретно, што да напишем, како да завршим мој роман да би то био *happy end*? Ето пред вама све могућности, одлучите ви! Да *Атханатик* учиним *доступним* свима! то ваљда не — то би тек био катаклизам, смак свијета! Да га користе само неки, да и овај пут остану закинути они „каквих има највише” — па одатле је трагедија и потекла! А што друго да измислим? Сугерирајте ми! Поучите ме!...

Крезуби се чешкао по истуреном подбратку и незадовољно жватао деснима.

— ... Ето видите. Ако хоћемо да будемо бар мрвицу оптимисти, не преостаје нам друго него да натјерамо наддржавно тијело да уништи *Атханатик*!

Капље у локвицама пред прозором падале су непромијењеном густоћом. Беспрекорно, ујединачено, као да је одувијек кишило и као да ће довјека кишити.

— Зар не?...

— Доиста, не преостаје друго!... Учините тако!... За човјечанство никаква нам жртва не смије бити тешка. Чак ни жртва бесмртности.

L

— е ли могуће да сте и ви били ожењени?? — згранула се моја болничарка.

— Јесам, сетрице, али тако мало да о томе није вриједно говорити.

— Чудно!

— Зашто чудно?

— Не знам. Никад то не бих била рекла. Чинило ми се да сте прави нежења.

— Па јест... Понеко тако до касних година сачува тип нежење!...

Иашла је још увијек зачуђена израза. А кад је за собом затворила врата, скинуо сам с лица осмијех, као зубало, и рекао сâм себи: „Распрчкао си свој живот, распрчкао га за се и за потомство, како су то говорили стари нотари. Просто као да си дунуо у маслачак!”

А опет, као да то нисам учинио ја. Баш као да је све томе ишло наруку: средина, прилике, људи с којима сам долазио у додир, па и сам случај. И, рекао бих, чим ми је неко био приврженији, тим је више томе доприносио. Чак и онда кад сам хтио да се подредим, да ја за другог нешто учиним, испадало је опет на исто. А покушавао сам да водим рачуна о другима, трудио се да се бринем о добробити других! Готово сам био досадио жени вјечитим запиткивањем: — Долорес, јеси ли сретна? Јеси ли задовољна? — А она је доиста била задовољна. (У ње, уосталом, као да није ни било разлике између среће и задовољства.) Ствар је у томе што је она била задовољна увијек кад је мислила да сам задовољан ја. — Нећу да те ни у чему спутавам, нећу да ограничавам твоје могућности. — Кад су наступила тежа времена, спремно је пристала да с дјететом остане код својих родитеља. Тек, у њеним писмима и плановима за будућност стално се навраћао рефрен: „кад се средимо”, „кад се и ми најзад средимо и смиримо“.

Ни мени није сасвим страна та радост од туђе радости, то задовољство у туђем задовољству. — „Јест — знала би надометнути Долорес с благом шалом, — али само онда кад се туђе задовољство подудара с твојим”. — А одмах затим побојала би се да ме није повриједила. Помишљао сам: има право; можда је то опћа мушкарачка црта. Али смјеста сам отклањао ту лаку обрану. Никад нисам волио ништа јефтино, па ни јефтина умирења савјести. Уздахнуо бих, гледајући у се. Увиђао сам: највећи дио наших заједничких тегоба сноси она. А и раније, прије него сам се с њом срео, бивало је тако. Кад год ми се у животу нешто тешко догодило, ја сам у неку руку био одсутан. Често сасвим нескривљено, сасвим случајно, каткад и због више силе. Али тек, дешавало се тако. Била то смрт у породици, нека тешка брига, неко мучно страховање,

увијек ми је бивало уштеђено оно најгоре. Стизао сам „на готово”; кад је мртавац покопан, кад је брига скинута с главе, кад се страховање распинуло, или чак претопило у блажени и малко уморни осмијех олакшања. Нејака доб и њежно здравље; касније просторна удаљеност, а увијек моја неспретност у практичним стварима — све је ишло у прилог тој поштеди. А не би било тачно мислити да сам то изузеће од неприлика примао олако, без унутрашњег гласка савјести, као ствар која природно слиједи. Напротив, прилично сам се гризао што тако бива. Али је и даље бивало тако.

— Долорес, ти си моја жртва! — осјетио бих потребу да јој кажем, за краћих утолина кад бих се смирио код куће. — Нема шта, моја жртва, то јасно увиђам. И надодао бих из дубине, у оној помами признавања и самооптуживања. — Ја сам као дијете! Беспомоћан и неодговоран као мало дијете! Ја не знам што бих и како бих у животу без тебе, Долорес. Просто бих угинуо, као слијепо кученце! Ти си моја дадиља. — Вруће бих јој изљубио обе руке. И осјетио бих се одтерећен. И одмах затим рекао бих сам себи: „Гле, сад мислиш да си тиме платио све!” И смјеста би никао порив да јој то признам. А тад бих опет помислио: „Сад ти се чини да си овим признањем чак и преплатио! Искреност је нека твоја универзална валута којом све подмирујеш!” Па бих осјетио потребу да јој и то признам. Видио сам јасно да та моја искреност и то разголићавање падају теже и болније њој, него мени самоме. — Ето, чак и цијену моје искренности плаћаш ти, Долорес, а не ја! — Поново бих јој пограбио и изљубио до лаката руке, свесрдно, из дна душе. И нисам знао шта бих друго да рекнем, што бих више да учиним. Она се трудила да се насмијеши. У том настојању каткад би јој међу трепавицама никла и за њу саму сасвим неочекивана суза. Вјеровао сам у таквим часовима да бих био спреман све, ама све за њу учинити. Вјеровао сам.

Начисто сам, сасвим начисто: искреност има и једну сумњиву страну. Скупо долазимо до њених крајњих граница, до њеног пуног посједа. Али кад смо једном до тога дошли, она је готово бесплатна. Но због оног тешког овладавања њоме, касније нам се чини да је потпуна и неограничена искреност највиша цијена коју човјек може да плати и која од човјека може да се тражи. Само половична, само докраја неосвојена искреност бива тешка: пуна, бескомпромисна, неограничена искреност сасвим је безболна. У неку руку, сама себи плаћом: храброст признања обилно нам надокнађује оно што смо признањем изгубили. Па чак и више од тога: одбацује нам неки вишак вриједности. Упражњавање потпуне искренности је ствар вјежбе, технике: човјек се навикне да се у њу баци без колебања, аутоматски, онако као што се професионални спасилац бућне у воду не питајући колико је студена и вировита; он је изгубио осјетљивост и за хладноћу воде и за племенитост свог позива. Све у свему, прилично јефтина ствар. Могло би се чак рећи: добар посао. Кад би се у ширим редовима спознало како се релативно лако постиже тај вид савршенства, вјерујем да би се људи у много већем броју дали на практиктизирање потпуне искренности.

„Маја је већ читава дјевојчица, лијепо напредује у клавиру. Ти је готово и не познаш!“, јављала су писма. „Хоћемо ли и ми најзад доћи на зелену грану? Хоће ли доћи дан да се и ми сакупимо на једном мјесту? Није ли и тебе већ заморио тај живот?”

Дошло је и то. Сасвим неочекивано, Долорес је наслиједила малу вилу и дестилерију у приморском градићу. Око виле је био простран и запуштен парк, позади дестилерија,

све то издвојено високим оградним зидом. Посао нам није задавао бриге: водили су га стари намјештеници, и све је текло као и раније. Иза виле дизао се ред тмстих чемпреса. У ноћима јужине прекидао сам читање: с рукама под главом, слушао сам њихов једри шумор. За један часак повјеровао сам да ћу моћи да се скрасим у том лијеном, удобном животу, идеалу касно ожењена и малко посустала човјека. У том амбијенту било је нечег мени блиског, нечег што ме подсећало на дјетињство, на бакина брата који је производио мастику и оне мађионичарске облаке опалске замагљености.

Али кад за некога није „зелена грана“, она ће се и под најмањом, макар и птичјом тежином скршити. Еклога је потрајала свега неколико мјесеци. Једне суботе послије подне отишли смо на излет, а кад смо се вратили, нашли смо се на згаришту. Костури зграда зјапили су својим шупљим прозорима. Ред спаљених чемпреса иза виле стршао је попут црних дирека погорјелог циркуса. За нашег избивања огањ који је у дестилерији тињао вјероватно још од суботе под погодним вјетром у ноћи разбуктао се и за неколико сати све уништио. Шљунак на стазицама пискутао је као послије кише, натопљен морском водом којом су гасили пожар. У зраку је још лебдио мирис ароматичних уља и пржена шећера. Све је било обављено без нас.

На згаришту се искупило пола мјеста. У жељи да нам пружи своју помоћ, довијали су се да реконструирају догађај на највјероватнији начин. Више од тога нису ни могли. Ја сам са своје стране био задовољан што се нисам мијешао у послове дестилерије. Ипак, тиме није била скинута с мене свака сјена одговорности; просто зато што је ствар била потпуно „у моме стилу“. А таква стилска подударност, за нужду, зна да замијени кривицу. Јер живот, ма колико нам се каткад чинило да тече стихијски ваљајући догађаје без реда и сувислости, ријетко кад почиња стилске погрешке. Он је сретно лишен оне бриге која толико мучи творце вјештачких драма: у њему лежи гаранција да ће све што учини нужно бити досљедно. Свак од нас носи у себи намотано клупко свог животописа, реперторијум својих могућности. Па и свој особени начин скончања. Чак и сасвим вањске случајности које се дешавају једноме, никако не би могле да се десе неком другоме. Тек у изузетним временима, у епохама опћих поремећаја, револуција, катаклизма, живот зна да одступи од линије и да упадне у стилске недосљедности. Тад људске судбине попримају невјероватне токове, а људски животи завршавају чудноватим, незамисливим завршецима. То су као нека покладна доба човјечанства. Свијет изгледа као неки фантастични вашар, као неки пијани *tête masquée*, у коме свако носи на глави једну неодговарајућу, апсурдну смрт као једну луду карневалску капу.

Али овдје смо једине машкаре били ми. Стајали смо на згаришту, под гладним погледима мјештана, и неинвенциозно звјерали наоколо. Око нас је у великим осмицама скакао Мајин миљеник Леро, у коме се, пред преображеним изгледом средине, разбудила она нарочита, дјеци и псима својствена веселост од изузетности ситуације. Наша стара грбава Ката ударила је у кукњаву. Једва смо је утишали и увјерили да не треба да јадикuje много више него ми сами. Сад смо били сретни што смо, на Мајино наваљивање, и њу повели собом на излет.

Што да сад почнемо? Гдје да се склонимо? Сјетим се Петра Главоње, који нас већ одавна позива у госте. У Зеленик! За први мах, то ће бити најбоље. Наручимо најамну

кочију, пошаљемо Кату да купи нешто јела за пут, па се потрпамо у кола и кренемо, пред вјеровнички разочараним очима гледалаца.

ЛИ

есрећи се кадикад придружи трунак смијешнога, толико да је учини подношљивијом. Била је то једна од оних пространих старинских кочија којом се служила судска комисија за обдукције по селима и којом су се црно-бијели парови младенаца возили у цркву на вјенчање и из цркве на пароброд. Големи стражњи точкови без блатобрана шкргутаво су се обртали око оси и човјек је инстинктивно увлачио главу у рамена стрепећи да га блистава „шиња” не дохвати по уху. Грбава Ката сједила је на боку уз кочијаша држећи у крилу кутију с храном и Мајин сунцобран. А кочијаш је за несрећу био једноок. За колима је трчао Леро.

С почетка смо били шутљиви. Маја је с времена на вријеме устајала тражећи очима Леру, који је заостајао или истрчавао далеко пред кочију. Кад га не би одмах угледала, стала би га дозивати:

— Леро!... Леееро!...

Вожња је одувијек побуђивала у мени неку веселост, распаљивала неку чудесну плодност маште. Ма куд се возио и ма по каквој згоди, у мени је нешто кликтало, циктало, лепршало крилцима. Вјеровао сам да бих могао бити пјесник кад бих се само непрестано возикао. Међу четири зида једне затворене собе никад ми ништа вриједно није пало на памет. Ако је то била возња на погреб или на жаловање, морао сам силом затомљивати плиму мог расположења.

На чесми код раскршћа напојили смо коње и скренули на сеоски пут. Мјесто досадних подшишаних плотова, сад су поред нас промицале живице од купине и глога. По дебелој прабини опутине возња је била мека, с оним присјеном нереалнога, као возња на гуменим точковима. Да отргнем Долорес од њених мисли, испричам јој анегдоту о пјеснику боему, Русу, који је добио главни згодитак на лутрији па пошао да то прослави код пријатеља на селу. Накуповао посласица, поклона, свакојаких тричарија, потрпао у ковчежић рукописе пјесама заједно са свежњевима новчаница. У последњи час сјетио се да купи и сноп ракета. Припалио цигару, умотао се у бунду и повикао: „Тјерај!“ Пред самим улазом у село упале се ракете и све оде у један ватромет.

— Ми смо у бољем положају утолико што не морамо носити собом ракете, — осмјехну се Долорес. — То је у нашем случају обављено већ раније.

С обе стране пута ливаде пуне жутих и љубичастих цвјетића. Упитам једнооког како се зову. Он, наравно, није знао. (Кад год видим то цвијеће, увијек питам како се зове, али то никад нико не зна.) Преко дрвеног мостића на потоку рустична црквица усред вијенца старих топола. Лијеп, помало дописничаст пејзаж. Но то ми никад није сметало. Смрдљиве рибе или гњиле јабуке пренесене на платно постају савршено безмирисне. Крвна дјела и одвратни призори транспонирани у драму губе своју

емпиријску грозоту и постају велебно потресни, трагички чисти. То је врлина умјетности. А олињали пејзажи и сладуњава наивност дописнице враћени с платна натраг у природу санирају своју отрцаност, и њихов умјетнички минус преобраћа се опет у позитивну наравну вриједност. То је врлина природе. Обичност, познатост ствари, њихово периодично навраћање у цикличком кружењу, нимало не смета њиховој дубљој убједљивости. У природи, понављање не води у отрцаност већ право у бесконачност; у крилу бесконачности ријеч понављање постаје бесмисао. У природи је све дозвољено и све легитимно; сви односи боја ту су добри, ту нема лоших хармонија. Наравно, осим ако упаднемо у погрешку да на природу пренесемо законе својствене умјетности.

Посједамо на тратину подвијених ногу, као на теферичу, и простремо салвету преда се на траву. Из шумарка испадне стадо говеда. Промичући мимо нас подозриво су нас заобилазила, задржавајући сапу, па кретала даље, закађујући нас из влажних ноздрва праменом модрикасте налиселе парице. Шарено теле укопало се према нама на раскреченим дрвенастим ногама. Бијела биљега преко једног ока подавала му је израз тупаве доброћудности. Насмијали смо му се у лице, а оно је повријеђено одскакутало. *Concert champêtre.*

Лишћем тополе прошара мала језа и оно јаче заљеска. На већ косим зракама свјетлוצале су се међу гранама нити паучине. Маја се боље загрне у свој капутић. Било је вријеме да кренемо. Узмемо Леру у кочију и полегнемо га преко наших колена, као покривач. Осјећали смо његову пријатну топлоту и куцање његовог безразложно узбуђеног срца. Сунце је нагло залазило, право пред нама. Сваким часком губили смо по комадић, још комадић његова колута. Утркивали смо се с њим, одлажући помало час његовог коначног заласка.

— Пожури, пожури! — подстицали смо једнооког.

Ускоро се укаже ред високих јабланова. То је био Зеленик.

*

— А што ћете сад? — питала је забринуто дон Петрова сестра.

— Увјеравају нас да ћемо добити осигурнину.

— Али готовина брзо оде, синко мој! — бринула се даље она.

— Оставимо сад то! — прекине Петар. — Имат ћемо времена да о томе размислимо. Главно је да су испливали живи.

Одмарали смо се под одрином у наслоњачима од прућа. За Долорес Петар је довукао из своје канцеларије платнени шезлонг. Домаћица се одгегала у кућу на набухлим, нечујним ногама и послужила нас кавом у четвртастим шољицама, у којима је пливало иверје препржена, крупно самљевена зрна. Наш разговор прекидале су сељанке које су долазиле с дојенчади у наручју по „прашуљке” и „пулице”. Петар их је слушао прелазећи омашним дланом по четвртастој ошишаној глави. Довели су му

дјечака на превијање ране. Пришуљао сам се на прозор канцеларије и кроз решетке, вирио унутра. Клечао је испирајући хиперманганом рану на дјечаковој нози. Гледајући његову јаку шију с дубоком унакрсном бразготином од црног пришта, мислио сам: он рукотвори доброчинство. И брахијалност његовог добротворења не даје мјеста питањима и сумњи.

— Петре!

— Ој! — одазове се не осврћући се.

— Та твоја глава не допушта никакве двојбе у вриједност опиљивог, је ли?

— А зашто би је допуштала?

— И зато је та четвртаста глава задовољна?

— А зашто не би била? Завидиш ми можда на њој?

— Свакако. Хоћеш ли ме научити тој вјештини?

— Чему? Превијању рана?

— Не, него томе како се не сумња у вриједност опиљивог.

— Е, то је већ теже... А ти, — искоси се на дечака, — пази да не упрљаш или не скинеш завој! И сутра дођи опет.

За вечером се домаћица извињавала без краја и конца због тобоже скромног угошћења. Знао сам да не ваља одвећ кратко пресијецати то извињавање, лишавајући је на тај начин њене готово једине теме. И Долорес је схватила да је то обред. Припитивала ју је за неке рецепте, а то је отворило нове могућности разговору. Маја је хтјела да демонстрира Лерине мајсторије. Ради веће сигурности, издавала му је налоге за једну нијансу заповједнијим тоном него обично. А он, збуњен или повријеђен тиме, показивао се мање вољан да послуша.

С креденца су мирисале жуте дуње и жмиркао сасушен шипак, који се чува за случај болести. Али на дон-Петрову кућу болест не наилази, и шипак је вјечан. Кад се домаћица запути у кухињу, високе чаше у креденцу одзивљу се танким циљиком на ступање њених набухлих ногу, које као да су умијешане од прозорског кита. Кад би је разговор намамио, домиљела би сушећи у платненој крпи опране виљушке; ослањала се гојазним лактовима о наслон столице и слушала, све док је опет не би призвао у кухињу шум прекипјеле воде. А њен одлазак поново је попраћао циљик високих чашица.

Мају је савладао сан. Наслонила образе на сложене руке. Долорес се опрости и пође с њом на спавање. Домало се и домаћица појавила на вратима са свијећом у руци да нам зажели лаку ноћ.

Кад је све у кући утихало, Петар, с малим изразом лукавства, однекуд изнесе читаво туце запрашених флаша неког старог вина, које је чувао за изузетне пригоде.

— Ово се, синко, не пије сваки дан! — рече одчепљујући међу кољенима прву флашу.

— Вјерујем да ни све здравствене комисије не кушају од тога, је ли Петре?

Извади из креденца оне високе чаше које су читаво вече својим циликањем призивале на се пажњу.

— Из таквих је некада рода частила лисицу.

Отварао је флашу за флашом. У већини се вино било покварило, али на ђудљиве и сасвим различите начине. У једнима се узмутило и чудно промијенило боју. У другима се наталожило више од пола боце некакве густе каше којој никако да одгонетнемо тајну. У трећима је, напротив, било сасвим бистро, али зато на окус горко као отров. Кад би наишла здрава флаша, дочекали бисмо је с весељем, а Петар је ликовео. Али ни све добре флаше нису биле једнако добре. Код сваке нове Петар је узвикивао:

— Покушај! Какво је тек ово!... Што кажеш?

Пиљио је у мене ислѣдничким погледом. С одмјереним достојанством приносио сам чашу устима. Најприје бих удахнуо из ње мирис, и већ на основу тога пустио да ми се разлије лицем један мали наговјештај, предујам будућег праворијека. Сркнуо бих затим гутљај, ваљао га по устима, правио сабрано и непронично лице: готово као да је укус разочарао. Петар је ишчекивао. Најзад бих, сред тишине, изрекао:

— Аааа!... Овоме свака част! Ово се зове вино!

— Је ли?... Је ли?... — притискао је Петар. — Што кажеш, а?...

— Нема шта! Одлично!...

На махове би наша раздраганост запријетила да ће пробудити жене. Тад смо се враћали у се и нагло стишавали.

Причао ми је што се дешавало у мјесту послје мог одласка.

— У прво вријеме страшно је било огорчење и повика на тебе. Нисам се усуђивао ни да те браним. Једини с ким сам могао да говорим о теби био је фра Анђело...

Слушао сам појединости о све дубљем срозавању моје породице, о смртима ближњих, о теткама које су у дотрајалим ципелама обилазиле познанике и кришом продавале кућне ствари да би преживјеле, док се најзад нису склониле у самостан.

Али Петар је брзо растјерао тај облак. Пронашао је безбрижнији тон пребацивши се на сјећања из ранијег времена.

— Сјећаш ли се галаме која је подигнута око премјештања учитеља Змајчића? А знаш ли да је све то у ствари био један блеф?

— Је ли могуће?

— Него шта! Змајчић је и без тога намјеравао да иступи из службе, твој му је дјед био осигурао погодније мјесто код опћине. Али кад је телеграфски премјештен, либерали су то искористили у сврху демонстрације. Распалили су протестни брзојав да је све прашило!... *Данас учитељ Змајчић са своје шесторо сирочади остао без крува и крова. Најогорченије протестирамо против нечувеног насиља које нас враћа у најцрњи средњи вијек...*

Смијали смо се до суза.

— О добра стара либералска времена!...

Петролејка је сипала одозго на нас свој жути жмиркави благослов. Дријемао је шипак на креденцу. Кад би Петар у разговору лупнуо дланом по столу, огласила би се еолска харфа високих чашица.

— Е, Иване, баш си ме обрадовао! Не можеш замислити колико ми је драг овај сусрет!...

— И мени, Петре. Вјеруј, одавна не памтим пријатније вечери!

Била је зора кад смо устали од стола. Из сусједне собе већ се био огласио предјутарњи кашаљ домаћице.

Тихо сам се свукао да не пробудим Долорес. Лежала је мирно склопљених очију. Помислио сам да се можда само претвара да спава. Гледајући је у сну често сам имао осјећај да ме кроз спуштене вјеће проматра. И од тога ми је било nelaгодније него кад ме је гледала очи у очи. Легао сам, удохнуо свијећу, и у себи поновио: „Данас учитељ Змајчић остао без крува и крова.” Па закључих: „ба, видјет ћемо”! Окренуо сам се на десни бок и заспао.

Три мјесеца касније све је то већ било далеко иза мене. Опет сам одшврљао. А ускоро послије тога надошао је и коначни раскид са Долорес.

LII

то, повремено се и у мени узмућује мисао на моје кривице. Јер ма колико то могло изгледати противно мојој природи, на њих често мислим. Мислим можда без повлачења неких особитих конзеквенција, али мислим. Нисам према себи одвише попустљив. А најмање мирим савјест тиме што ми други нешто не уписују у кривицу, или што су престали да ми уписују у кривицу. Не прогледавам кроз прсте властите гријехе нити их блаже просуђујем зато што су моји. Осуде им изричем сасвим непристрано; ако су казне и платонске, оне нису ни у ком случају блаже од оних које бих одмјерио другоме.

Вриједност коју за нас има једно добро не може се просуђивати по цијени за коју смо га дали или по лежерности с којом смо га проћердали. То сам сасвим тачно осјећао већ у часу кад сам кидао са Долорес. Пази, рекао сам себи, бол од овог растанка у теби ће бити дубља и трајнија него оно ради чега си је узео на се. Па ипак!...

Живот је пун таквих „па ипак”. И та интимна нелогичност, необјашњивост неких поступака, и јест оно што може да нам их људски објасни и оправда. Оно што им и даје њихову ирационалну снагу. Свјестан сам, многи то неће разумјети. Објашњавање је, и ту као иначе у животу, готово сасвим безизгледно: право може да схвати само онај који већ и без тога то зна.

— Ниси томе крив ти, томе је крива твоја природа, — настојала је да ме унеколико оправда Долорес.

— Не, Долорес. Немој бити преблага. Не настојим да се заварам. Такво би оправдање било одвећ јефтино. Свак би могао да се испричава својом природом, својом слабошћу.

И доиста, кад бисмо јачим људима, онима с вољом, теже уписивали у гријех њихове слабости и њихова попуштања (а редовно се тако чини), била би очита неправда: значило би да њима, који су уложили један већи улог снаге и супротставили један виши степен отпора, судимо строже него онима који нису били кадри да учине ни толико. А то зато што они немају у своју одбрану аргуменат слабости. Апсурд. Ми судимо људе не по мјери онога што су (ипак) успјели да учине и савладају, већ по мјери онога што нису успјели; њихове напоре и настојања процјењујемо према некој граници коју смо им ми произвољно одредили. А ту им границу ударамо увијек за један степен изнад њихових реалних могућности. Ономе који је савладао три хидре замјерамо што није савладао и четврту, ономе који их је савладао девет уписујемо у гријех што није одрубисао главу и десетој. Бетовен нам је остао дужан *Десету симфонију*. Да је поживио неколико година дуље, тиме се не би откупио: остао би нам дужан *Једанаесту*, и *Дванаесту*. Наивна дјечја обмана, која се темељи на простој и основној истини да наше жеље увијек премашују бар за један степен оно што можемо

да добијемо, а наши захтјеви према другима бар за један степен оно што они могу да нам даду.

— Не, Долорес. Није крива моја „несталност ћуди“, моја „природа“: та „несталност ћуди“, та „природа“ — то сам ја!

Тиме сам се спасавао бар од лажи. Имао сам увијек праву фобију лажи, бар свјесне лажи. Не знам каквог је поријекла та фобија. Можда и само естетског. Али мислим да је мојој природи својствена. Доиста, често ми се чинило да лаж повређује више мој естетски осјећај него неко моје етичко начело! Кад би Маја, на оно навадно запиткивање: „кога волиш, маму или тату?“ одговарала: — тату колико и маму, маму колико и тату! — кратко сам пресијецао: — „не, Маја! Не смијеш тако! Мораш вољети више маму, она то несумњиво више заслужује“. Долорес се бунила: „Не ваља тако учити дјецу.“ А ја сам одмахивао руком: „Остави то крају! Лаж је оно што малформира психу. Ако мала то и искрено каже, хипокризија је од моје стране што то незаслужено примам“.

Тако сам се у свим преломним часовима и бродоломима хватао инстинктивном грчевитошћу за спасоносну сламку „истине“. Мислио сам: ако човјек није довољно јак да не гријеш, мора и може да буде бар толико јак да своју кривицу незамућено уочава и да је без сустезања признаје. У томе лежи она крајња граница на којој човјек још може да се назове човјек.

Био сам сасвим начисто колико дугујем Долорес. Којим би путем био ударио мој живот и гдје би био завршио да се нисам срео с њом? Ако икоме у животу, њој сам морао бити захвалан. А ја нисам глух за тај осјећај. Оно што је у мојим очима највише срозавало и деградирало човјека био је недостатак осјећаја захвалности. Можда је и то било у мени ствар естетског поријекла. Чинило ми се да је глухоћа за благодарност најизразитије обиљежје људски неразвијене јединке, или још млада и неистанчана друштва. Пред скаском о Андроклову лаву они остају сметени: у гести звијера наслућују нешто што их надилази, а не могу да му отповрну: „то је малограђанштина“, „то је лаж“. Али не обмањујем се. Мада је захвалност једно од најдубљих и најприснијих, па можда и најтрајнијих осјећаја у нама, оно је свакако једно од најмање дјелотворних. Тешко да се на њему ма што може градити. Површан прохтјев, пролазан занос, ситна амбиција, мали инат кадри су да нас на нешто натјерају. Чак и из неке дифузне туге, из неке нејасне носталгије „желио бих — а сам не знам што“, човјек је у стању да нешто подузме, да нешто учини. Да с нечим раскрсти, да нешто раскине, да некуд отпутује. Ако ништа друго, а оно да се пропије. Највише на што захвалност може да нас натјера, то је уздах. Уздах сјећања, уздах жаљења, уздах самопријекора, али ништа више од тога. Посјет у болници, топла мисао о обљетници, кита цвијећа на гробу. Или, још типичније, уздах кајања због пропуштеног посјета, због незапажено промакле обљетнице, због цвијећем неокићена гроба. И још, нагорка мисао о „опћој људској незахвалности“, у коју се наша лична заогрће као у топлину једне моралне бунде.

И (да ли да то кажем?) кад ми је стигла вијест о њеној смрти, дочекао сам је као једно ослобођење. Између два људска створа повезана кривицом она расте и ради док су год они живи, и сама жива ствар. Тек смрћу крвника или жртве она је завршена, запечаћена. Заувијек фиксирана. Говорио ми је знанац који је као дијете у игри избио

око дјевојчици из свог дворишта: „Сваки сусрет с њом наносио ми је тако неподносиву патњу да сам јој желио смрт. Другог избављења нисам видио. Не искључујем да бих је, у подесној прилици, био могао убити. Једна врста самообране. Једна од небројених неиспитаних врста човјекове самообране.”

Има нешто у људском реду ствари, неки нагон или нека фаталност, што нас гони да у нашим кривицама идемо до краја.

LIII

огледам се у огледало и останем изненађен: мјесто шеснаестогодишњака

којега сам очекивао, у мене зури један већ стар човјек с упалим очима и малко отромбољеном доњом усном, сасвим сијед по сљепочицама. Тад испричавам онај погрешан дојам који су, преварени вањским привидом, добили моји стари знанци при сусрету после много година: доиста, мој изглед могао је да их превари.

Сваки човјек има једну оптималну доб која најбоље одговара његовој природи, његовом темпераменту, њему својственом степену психичке зрелости. Далеке или нестале особе, па и оне с којима сам дуља раздобља заједно проживио, видим увијек у неким одређеним годинама: свака од њих носи на себи заувјек фиксирану своју доб, као заустављен часовник. Стриц је, на примјер, имао 42 године, Густе у дједовој агенцији 38, тетке 46, дјед 71; и тако сви други редом. А ја сам (то сам тачно одредио, након брижљивог испитивања) — шеснаестогодишњак. Шеснаестогодишњак по рођењу, по освједочењу, по интимној вокацији, ако хоћете.

За доб је одлучно до којих година приступамо појавама живота с оним истим инфантилним очекивањем богзна чега и с оном истом инфантилном радошћу ни због чега с којима смо им приступили некада, у златно доба нашег *ја*.

Шеснаестогодишњак. Тиме, наравно, не мислим рећи да сам млад. То не. О, напротив, већ подоста остарјели и оронули шеснаестогодишњак! Уколико то звучи као контрадикција, спреман сам на нагодбу: добро! ако не шеснаестогодишњак, онда, рецимо, неодређених година, или напосто „без година”. Јер *ја* нема доби. Године — то је ствар за друге, за *не-ја*; баш као и смрт. Кад рекнемо *ја*, ми тиме циљамо на онај исти субјект, на онај исти интимни осјећај „јаства” на који смо циљали и онда кад смо као шеснаестогодишњаци, или шестогодишњаци, изrekli ту замјеницу *ја*. А сваки наш чин и свака наша ријеч, од рођења до смрти, спонтан су испад и аутентичан одраз оног истог нашег идентитета, оног *ја* које се у нама родило заједно с првим трачком наше свијести, или с првим трачком нашег инстинкта, и које се отада непрестано, сваким даном и сваким часом, у нама надорађа, интегрира, једри, оцјелокупљује, али језгра остаје увијек оно првотно голуждриво *ја*. Својства, обиљежја, каквоће — то је оно од чега су сачињени други. Само други саздани су на тај старомодни, сколастички начин. Наше *ја* састоји се из голог факта бивствовања и из примарног, слијепог осјећаја тог бивствовања. Дакако, томе придолази и перципирање осталог постојећег око нас. И то није неугодно; баш напротив. Али то није битно. Згољни фактор бивствовања, и голи осјећај тог бивствовања. Све је друго споредно, небитно. Пуки огртачи на леђима тог нашег *ја*. И што је онда ту важно ако, кад се погледамо у огледало, констатирамо да тај наш исти идентични, незамјенљиви *ја*, има нешто просиједу или проријеђену косу, да су му леђа нешто погрбљена, да је добио рђаву навику да носи наочаре, и томе сличне трице?

Још је нешто од нарочите важности. А то вриједи и за друге, не само за ја, па се морамо чудити што се и они тиме обилније не користе. Старењу има мјеста само у даном систему релација и односа. Ван таквог система, старење не постоји. У зракопразном простору старост је пука ријеч. Одатле је потпуно разумљив човјеков порив да изађе из амбијента и његовог система релација, да исклизи из решетке координата, па да повуче спужвом и започне све изнова. Тад ће се питање старости свести читаво на то да ли ћемо умријети до три или до тридесет и три године. А то питање улази у широко крило свеопће неизвјесности и у њему налази своје рјешење, односно своју резигнацију. Другим ријечима, то значи да је свакоме дана могућност да мјесто једног проживи два, три, десет или више живота. А како се живљење не мјери безбројном врпцом трајања већ бројем и садржајношћу животâ, криво и површно поступају људи, и улазе с грешном лакоћом у једну веома озбиљну ствар кад олако суде о човјеку који је оставио један сигуран систем координата и једно удобно стање равнотеже да би одлутао на некакво шимерично изгубљено острво да доживљава разјарена сунца и фантастично бујне биљке. Јер је и тај људски порив за вишеживотношћу, за многоживотношћу, у човјеку једнако примаран као и порив отимања од смрти, као и порив за изналагањем све нових облика те борбе против смрти; они су у ствари идентични.

Човјек се не рађа одједном и дефинитивно. Рађамо се с по неколико надодатих ембрионалних личности у себи повезаних само танком везом идентичности доживљајног субјекта, узицом нашег „јаства“, као ланчане мине. Ракета која у себи носи друге ракете, за даље етапе непознатог путовања које ћемо до конца превалити. Ко може бити сигуран не носи ли у себи неки темпиран паклени строј који ће да прасне ко зна кад и богтепита у што? Ни велики грешници, једнако као ни велики умјетници, никад не познају своје крајње могућности нити могу да наслуте врхунске домашаје свог талента. Зашто се право на ту велику интимну непознаницу не признаје, и „у негативnome“, великим злочинцима, или човјеку с реда уопће?

Касно сам схватио (и тек тад му удијелио потпуно одрјешење) „нашег Франу, нашег јадног Франу“. Ма како стајала ствар с његовим кривицама, он је, у својој жудњи за више живота, и онај један прилично скратио. А ко би право знао је ли му та жудња за вишеживотношћу скратила вијек, или му је одмјерен вијек пришаптавао ону жеђ за вишеживотношћу? Лако је било раније говорити: „Франо је учинио лудост, неопростиву лудост“, а касније уздисати „јадни Франо, јадни наш Франо!“ Међутим, (као што кажу људи његова кова, и као што би он сам кад би се послјије смрти још ма шта могло рећи, вјероватно био рекао), Франо је „платио свој цех“. А многи од оних забринутих стричева уплатили су тек онај минимални улог који им даје могућност да сједе за столом и да се из прикрајка сладе емоцијама а да не учествују у игри, и да иза стакла, под заштитничким окриљем филодендрона, кроз дурбин проматрају оно море на коме се други распињу и тону. Ко зна! Можда се и јадни Франо до крајњих граница своје мјере носио с оним ђаволом у себи, с којим је, од свих ствари на које можемо да нагиљамо у животу, још најтеже изаћи на крај. Можда је и он извјесно вријеме мирно надзирао утоваре и истоваре, потписивао бродске манифесте и *connaissance*-е, док је у њему плесао ђаво. Шетајући по палуби сред чегртања лизалица и вике лучких радника из утробе брода у некаквом Шангају или Сингапуру, дуго се предомишљао, и одлучивао, и „чврсто одлучивао“. И можда се, пред ђаволом који све неумољивије стиска, и он рјешавао на крајњу жртву себе, као некад касније његов син, понављајући

сам себи: „нема безизлазних ситуација; увијек нам остаје бар један излаз: бар онај који нас својом црпином и нагони да наш положај називамо безазленим“... Јест! Али ђаво и лежи баш у томе што се у даном моменту у човјеку одједном све преокрене, у њему зине један неслућен амбис, тумбе се преврне његов став, и он сад за тим новим ставом стоји читавим собом, једнако онако као што је донедавна стајао за оним првим. Дотадашње „вриједности“ и „светиње“ постану крта сувеж, отрцана ријеч „живот“, „мој живот“ надме се једним новим смислом, једном чудесном пуноћом, а жеђ за тим новосагледаним животом провали силином против које су немоћне све бране. У нама се пробуди оно задријемало панично осјећање времена из дјетињских огњица, осјећање његове скупе неповратности, његове стравичне једнократности. И човјек бива ношен као сламка! Ослобађа се свега, скида са себе све до голог дрхтавог меса, и баца све у вртлог. И ко ће тад знати бива ли то стога што Франо располаже мањом снагом одолијевања него они разборити стричеви или зато што оне стричеве витлају мање неодољиви вихори? Истина Франо може свако своје сагрешење комотно правдати неодољивошћу свог животног порива. Али исто тако могу и они стричеви својом снагом одолијевања прикривати свој недостатак животног порива и своје комотно неучествовање у животу. И на концу рачуна, они и даље играју свој *terziglio* у читаоници и шаљу протестне брзојаве за премјештеног учитеља Змајчића, а јадни се Франо љуљушка у својој кожној врећи на дну океана, међу великим нијемим рибама с округлим очима...

LIV

пет један ведар дан. Боље сам воље. И говорим сам себи: „Стари, све је то добијено, све је то добијено!...”

Упитао сам болничарку што је с мојом виолином.

— Будите без бриге, на сигурном је мјесту, заједно с осталим вашим стварима, у пологу вреднота код дирекције, и чека вас.

Тад сам је замолио да ми је донесе у собу. „Нећу свирати, тек тако, да је имам уза се”. Удовољила ми је.

Касније сам разабрао да је о том мом интересирању за виолину одмах причала младом доктору, и да су то узели као добар знак: болесник, као, опет помало добија вољу за живот, буди му се интерес за вањске ствари, за ранија бављења, и тако даље. Јер и лијечници имају неку своју мистику и каткад воле да трунак ње примијешају својој „суштој науци”. То је као нека елитнија медицина, медицина која није згољни занат и пука вјештина. А у тој мистици, улогу импондерабилних и квазиметафизичких олина играју ријечи као што је, на примјер, ријеч „организам”. Организам схваћен као нешто што је уједно и ми и нешто одвојено и више од нас. Наша јетра, наша цријева, наши бубрези, плућа и све оно друго што иначе сачињава наш организам у дословном, вулгарном смислу те ријечи, некако су се еманципирали, као некаква подручја дотле држана под протекторатом или чак у чисто колонијалном режиму; осамосталила се, опунољетила и узела своју ствар у своје руке. Тако еманципирани, ти су се органи опет удружили, али на једном вишем плану, и добили неку своју моралну особност. И то је тај „организам” у метафизичком смислу ријечи.

Такво је схваћање продрло већ, како се оно каже, и у шире слојеве, унишло и под кору лубање обичног малог човјека. Неки стари листоноша тужио се своме лијечнику:

— Господине докторе, отјечу ми ноге, издаје ме сапа, срце помало отказује. А чини ми се да ни јетра не раде баш најбоље. Али за све то још како-тако. Него, што је најгоре, ни мени самом није добро!

Таквог су метафизичког призвука, надаље, још и ријечи „резистенција организма”, „залихе виталности”, „животни тонус” и слично. При чему се она „разистенција” појављује као метафизички одбљесак оног метафизичког „организма”. А побољшан тек, мирнији сан, пуније било, само су вулгарна материјална оваплоћења оне „резистенције”, оне „виталности”, оног „тонуса”, а никако напросто идентични с њима.

Нема шта, изгледа да људи баш имају потребу за неком малом дозом метафизике. Проскрибују метафизику душе, да би одмах затим, на мала враташца, припустили

некакву метафизику тијела. А кад неће или не смију да је праве од чега другога, праве је тако да на њен степен подижу макар неки бубрег, јетру, жлијезду, или све те ствари скупа. И за то створе једно ново име, или преупотребе старо. А то име, на бурзи рационалнога, има отприлике ону исту вриједност коју је имала ранија ријеч „душа“.

Како било, мој млади доктор с лијепим здравим зубима и моја искусна болничарка узели су моје интересовање за виолину као знак повишења тог „животног тонуса“, боље кондиције „читавог организма“. И, признајем, њихово ведро лице подигло ми је нешто дух: осјећам се поласкан као ђачић кога су похвалили због случајно погођеног одговора. Такав оптимизам на лицу других увијек је кадар да колико-толико подигне болесников морал, па чак и онда кад је претходно он сам неком својом изјавом дао повода том оптимизму других. То је као огледало: смијеши нам се нашим рођеним осмијехом, потпуно без покрића. Само, невоља је у томе што треба смоћи тај први осмијех. А каткад баш немамо снаге ни за то. Ниоткуда да скуцамо тај скромни почетни капитал, тај први зачетак и квасац „животног тонуса“! Па како онда можемо захтијевати да се побољша „кондиција читавог организма“, како да се покаже његова, „резистенција“, одакле да се накупе „залихе виталности“?

— Болесник мора имати вољу, разумијете ли ме, *вољу* да оздрави! Без тога нема ништа, драги мој! Без тога је залуду сва медицина, сви лијекови, све инјекције! — бодри ме мој млади доктор.

Има потпуно право. Само, није ли се у томе, у тој волшебној „вољи“, и опет прокријумчарио један репић метафизичкога? Није ли то и опет у неку руку, „душа“ која треба да шчепа за косу „тијело“ и да га извуче из блата? А ако је та „воља“ само одраз физичкога, нешто што извире из тијела, није ли то један зачарани круг у коме слијепец слијепца извлачи из јаме?

Али оставимо, боље је у то не дирати! Не поткопавајмо темеље нашег бољитка, па макар он био илузоран! А нарочито их не поткопавајмо, ако постоји и најмањи трачак сумње да тих темеља нема. Настојмо, мјесто тога, да смогнемо ону мрвицу воље. Но ту мрвицу воље често је теже смоћи него и онај почетни осмијех оптимизма. А неки болесници мјесто амбиције воље имају амбицију своје болести; рекао бих самодопадност своје немоћи. Има, има и тога! Или, у најбољем случају, мјесто *воље* за оздрављењем, имају само *жељу* за оздрављењем. А жеља је нешто сасвим, сасвим друго! Она је чак нешто управ супротно од воље: воља је ствар јаких, жеља ствар слабих. У таквом случају, што да се почне? — Не преостаје друго него опет прибјећи једној новој апстракцији: „природа“. Дигнути руке од сама себе и пустити да „природа учини своје“. Па што буде!

XV

м! „Морате *хтјети* да оздравите, морате имати *вољу* да оздравите! За све је потребна воља.”

А ја, ето, као за несрећу, увијек сам имао много жеља, веома много жеља — а баш ни једне воље? Немам ваљда те амбиције коју, у даном моменту мог живота, нисам имао. Све — осим амбиције воље. Сласти од остварења своје воље готово су ми сасвим непознате. Њу никад нисам истински желио: нисам право знао што бих с њом. Воља је за мене била нешто што припада у ред ствари мог дједа. А то већ а priori нисам волио. (Но нису ли нам можда жеље дане баш као казна зато што немамо воље?)

Једном се у нашој благоваоници причала ова плутарховска анегдота којој су сви се много дивили: некакав генерал или главнокомандујући, не сјећам се, за одлучне битке остао је више дана без духана. Кад је након побједе опет прорадила комора, жудно је посегао за кутијом цигара. Али је смјеста закочио своју кретњу: не, још ћеш двадесет и четири сата постити! — Па што онда? помислио сам. Свак бира оно што воли; неко воли снагу воље, а неко цигаре. Генерал је поступио онако очевидно зато што је волио вољу него цигару: у противном случају би био изабрао цигаре. Па управ тако поступао и ја!

Тако сам мислио онда. А баш много друкчије не мислим ни данас. Очито, не схваћам добро питање воље. Као што уопће тешко схваћам ствари које не волим. Знао, могло би бити помало чудно како се може постављати нека релација и нека дилема између воље и цигаре. То се и ја питам. Како се једно тако сухо, тако крто задовољство, нешто тако апстрактно, безмирисно као што је воља, може супротстављати, или чак претпостављати, финој жутој мирисној цигари, са читавим оним комплексом који собом носи! Ох, заваљеност у фотели, витице и колуте и прстенови плавичастог дима који се увијају, расподелају, рапчијавају, и мисао која, сасвим слободна од сваке присиле, за њима пустопашицом лута. И читав онај штимунг, она идила тихе медитације који су у томе садржани, и онај специфични унутрашњи ритам који нам тај штимунг подарује! Али, на концу конца, и то је ствар укуса. И морамо бити праведни па признати да би исто тако неко могао не схваћати како се може дати предност цигари.

Него шалу на страну. Кажу да свако дијете у неким динама замишља себе у улози бога и да фантазира што би све у том случају радило. То да је, штовише, једна од најтипичнијих дјечјих забавица маште. Колико се сјећам, ја се таквим маштањем никад нисам забављао. Никад нисам желио бити бог. Либио сам се тога као неке почасте скопчане са заморним и неугодним дужностима. Желио сам једино (— ван ако се можда и то не зове у неку руку бити бог? —) остати потпуно неовисан о њему, сасвим ван домашаја његове свемоћи. Моја кућица — моја слободица! Али да бих се мијешао у туђе ствари, то не! Његово ми се звање чинило скроз незавидно. Замислите само:

морати стално, непрекидно, без часка одмора нешто хтјети! Бити неоткупиво осуђен да увијек нешто хоћеш! Мазепа привезан на хату своје воље. О, како мора да је болан тај вјечити пријапизам хтијења! И каквог ли апсурда у том биному: *морати хтјети!* Врхунац моћи — и врхунац неслободе. Ни у чему, ни у најмањој ствари не моћи бити индиферентан, незаинтересиран: Никад не моћи рећи: нека иде како хоће, нека вода носи! Ништа не моћи препустити случају, враголастом, ћудљивом, инвенциозом, изненађења пуном случају. Не спознати никад радост неизвјесног исхода, драж коцке, не моћи се никад препустити заплјускивању и заносењу таласа живота, предати се струји свог удеса. Не, није фатализам то што хоћу да кажем. Одувијек сам мрзио ту глупу, баналну, кукавичку ријеч, ту јефтину ријеч малих душа. Али људски удеси и људски животи носе у себи своје унутрашње лице, људи у једној станици свога бића носе клупко свог развоја, чија ће се нит из њих извити и даље по своме закону одвијати. Нешто што израста из њих самих, баш онаких каквих су; нешто неотуђиво као властито лице. И како би то изгледало снагом хтијења промијенити ток те нужности, кривотворити своју физиономију? Не остварити себе, искривити и фалсифицирати себе, па се запутити да све у животу даље искривљујемо и фалсифицирамо. Не, то не ваља. Треба бити онакав какав си. Дакако, за некога „бити онакав какав си” значи имати вољу, јаку вољу. И тад, тај нека је има! Али ако је нема, не треба ни да је жели: та ионако би било узалудно! Или би, у најбољем случају, то била лажна воља, кривотворна воља, и код првог већег натега она би препукла, у првом драматском моменту оставила би нас на цједиљу. А нека се због помањкања воље нико не погружује: он, сасвим сигурно, мјесто ње има нешто друго. јер Дјед-Живот сваком дјетету доноси понешто на поклон: сваком нешто друго, али нека свако дијете буде сигурно да у Дједушкиној врећи има један дарак и за њ.

Него, колика је год на једној страни била моја небрига за вољу, за моћ, толика је на другој страни била моја жудња за могућностима. Да ми је неко у дјетињству искључио чак и нешто што нисам нимало желио, да је насумце на географској карти упро прстом у једно мени непознато мјесто и рекао ми: „Сасвим сигурно ти ово мјесто никад нећеш очима видети”, ја бих зацијело плакао, горко плакао. Чинило би ми се да ми одузимају нешто што већ посједујем. То нешто била је могућност. И то, разумије се, плакао бих не за оним мјестом, већ због онога „сасвим искључено”. Јер је ријеч „сасвим искључено” за дјецу (а и за одрасле) болна, страховито болна. Болна већ тако само по себи, без икаквог даљег дометка. Она удара црне наочњак на наше очи, она спушта непробојну тмину око нас. Има још таквих људских ријечи које су болне већ саме по себи, без обзира што собом захватају. Једна је од таквих ријечи, зна се, и ријеч „никад више”. А нарочито је у дјетињству болна помисао да има ма шта на свијету што се неће догодити, ма шта што се неће доживјети. И зато дјеци никада не треба тако говорити. То је једно моје, можда и једино моје педагошко начело. Никад не разувјеравати дјецу о њиховим фантомима, никад их не разочаравати! Никад им не ограничавати сањање могућности и замишљани опсег живота! Ако је баш неопходно нужно (из неких дидактичких, одгојних, моралних и сличних разлога), могу им се, највише, понешто ограничити изгледи у остварење. Али потпуно искључити и поништити могућност, то никад и нипошто! То је гријех према животу, гријех према човјеку. Ако нам дијете каже: „Ја мислим да ћу постати Далај-Лама”, или „Цар Земље-сунца-које-не-залази”, може му се рећи, уколико је баш потребито: „држим да то није сасвим извјесно, сасвим сигурно; али, дабоме, није ни искључено; на концу конца, зашто не?”

Још нешто: у дјетињству сам чврсто вјеровао да никад нећу умријети. Боже мој, знао сам да је то апсурд. Али што то мари? То је апсурд; а ја у то вјерујем, чврсто вјерујем; *ergo*: ја вјерујем у апсурд. Па што онда? Читаво је питање само у томе да ли тежиште лежи на оној ријечи *апсурд* или на оној *вјерујем*. А бит ће боља која не потоне. Уосталом, зар сам ја једини човјек који је вјеровао у апсурд? Или је можда овај мој апсурд смјешнији, апсурднији, мање лијеп него други апсурди у које су људи вјеровали? Додуше, ја сам тачно умовао: сви људи, од почетка памтиввијека па до данас, помрли су; сви безизузетно; није се десио ни један јединцат случај да је неко од њих остао: *ergo*: умријет ћу и ја. Али нешто је одговарало, нешто управ женски нелогично но непосредно симпатично, нешто необично мила гласа: „А ко зна? можда *ипак* нећеш!“... И ја сам јасно осјећао да управ у оној најглупљој ријечи те рипосте, у оном *ипак*, лежи сва њена снага. (Тек сам касније спознао да се то што лежи у оном *ипак* зове нада, „слијепа нада“, човјекова моћ илузије, или напосто: човјек.) И ма колико да сам јасно увиђао да је она прва реченица кудикамо логичнија, основанија, разборитија, ако баш хоћете, у неком опћенимом смислу и истинитија — опет сам осјећао да и она последња има извјесну тежину и вриједност, да је чак претежнија, па на неки свој начин и истинитија од оне прве. И — што је најважније! — да баш у тој другој реченици лежим ја, читав ја. Она прва дошла је извана: осјећао сам је као наметнуту споља, пришапнуту од неког *не-ја*; додуше много паметнијег и, надасве, много разборитијег од мене; али од некога коме је лако бити паметан и разборит јер није у питању његова кожа, од некога кога не тишти оно што тишти мене, који не зебе од онога од чега забем ја. И док ја признајем тачност његових тврђења, док ја дијелим његову мисао, дотле он не дијели моју тјескобу, не саосјећа моје патње. Његова је истина, признајем, много ауторитативнија од оне друге; она је, непобитно, истина. Али она није *моја* истина.

Тако бива и у другим сличним случајевима. Преко дана се, на примјер, смијемо нашем синоћном страху, чврсто увјерени да духова нема. А навече још увијек увиђамо и себи понављамо да духова нема — тек, и поред тога, ми се бојимо. Јутрошњи факат остаје факат; само, тај факат сад нема важности. Јер напрам њему диже се други факат, актуелнији, и зато фактичнији од њега: факат нашег страха.

Јест, био сам увјерен да нећу умријети. Разумије се сви ће други умријети — та било би смијешно, управ дјетињасто и само помислити да нећу умријети. Јер то је, на концу конца, природни, нужни и једино могући ток земних ствари! Али, *quant à moi, c'est différent!*... Јер, као што смо већ имали прилике да утврдимо, на овом бијелом свијету, па и у читавом свемиру, има сва сила других ствари; и све су оне замјењиве, надокнадиве, за постојање „свега“ нимало неопходне. Но у читавом свемиру, па још и даље, ако тог „даљег“ има, постоји само један јединцати, незамјенљиви и за само постојање постојања неопходан *ја*. И тај *ја* ни по чему другоме није особито значајан или изузетан него управ по томе што је један једини. То му и јест битно обиљежје. Дакако (никад нисам био баш нимало империјалиста!), све то уз пуно право сваког другога да једнако тако за себе постави читаву ствар.

И... — гле, готово сам се излануо! Кад човјек узме да се повјерава, непрестано га опсиједа напаст да надода „још нешто“. То „још нешто“ ваљда је нешто више него што треба и него што уопће може да се дâ. Нека проклета, до нелијепог степена несебичности догната дарежљивост! Тежња да се сагребе дно посуде, да се сасвим

изуврати кеса. Ексцес на који нас нагони „жудња давања себе”. Нарочито погубна за умјетника!

То „још нешто” што сам хтио дометнути па ме у последиједњи час стидљивост закочила да не кажем, јест ово мало признање: био сам лицемјеран кад сам рекао „у *дјетињству* сам тако замишљао, у *дјетињству* сам тако вјеровао” : у ствари, ја још и данас, у овом отрцаном и раскопаном стању, бар помало, и бар понекад, тако замишљам и у то вјерујем. Без тога би, збиља, живот био ружан, превише ружан. За мене лично, чисто незамислив. — Да то није оно што мој млади доктор назива „животним тонусом”, да нису то моменти повишења тог „животног тонуса“?

LVI

овине су донијеле један необичан случај. Испричат ћу га у најбитнијим цртама: .

Неки човјек изишао је једног дана из куће и никад се више није вратио.

Али не! На тај начин прича је испала и сувише кратка. Тако кратка да је ето већ испричана. Хтио сам је свести на најбитније, но видим да то не иде. Битно представља само половину ствари. Често ону мање битну половину. Тек битно и небитно заједно дају читаву истину. Покушат ћу да причу испричам наново, овај пут нешто опширније. Дакле, једног дана (тачније: једног поподнева), након што је одспавао сат или сат и по, устао је, овлашно се умио, обукао, и задио у цепић прслука свој патент филтер-цигаршпиц. Затим је у кухињи попио шољицу каве с примјесом јечма, дувајући у њу и разроко зурећи преко рубца негдје у кут, у влажни предио испод излива, гдје се из рупице међу плочицама кадикад појављује жохар. Лице му је било још поспано, малко подбухло од сна, неподобно да направи какву гримасу или прими неки изражај. Зато је схватљиво што укућани нису могли да на њему примијете ништа особито, све и да је нечег нарочитог било. Према њиховом казивању, могло је бити око пола шест кад је изишао из куће. Излазећи промрмљао је да ће свратити к бријачу на углу да се обрије. У свему томе није било ништа чудновато: редовно је излазио око тог сата, редовно се бријао код тог бријача, три пута седмично. Послије тога одлазио је у читаоницу да прочита новине или у кавану да кибицира код шаха. Ако је било лијепо вријеме, понекад би пошао да се прошета ван града, по отвореној цести. Све је, дакле, било као обично. Необично је било само то што се никад није вратио. И што се никад више о њему није ништа чуло.

Нестанак је пријављен властима и одмах су подузете свестране потраге. Започело је трагање по линији „највјероватнијих претпоставки”. А можда је, као што ће се касније показати, то била погрешка. Кад је у питању енигма, бесмислено је ићи путем највјероватнијег: да се радило о највјероватнијем, енигме не би ни било. Напротив, баш ту долази до примјене фантазија. До те мјере, да најчешће ни она не успијева извести ствар на чистац. Треба се помирити с тим да у оваквим случајевима објективне могућности имају у руци увијек једну карту више него они који оборужани фантазијом крећу да те могућности открију и на прсте поброје. Зар наша фантазија тачно покрива читаво подручје објективно могућега? И није ли малко претенциозно да нашу моћ замишљања напросто идентифицирамо с објективном стварношћу? Никад се нисам могао довољно начудити што људи од струке, криминалисти, адвокати и таква чељад неће да увиде ту очиту предност објективних могућности. Треба и нашем незнању дати што је његово, а и објективној стварности — иначе тако баналној и толико инфериорној у поређењу с нашом способношћу замишљања — лојално признати оне изузетне пригоде кад је показала више фантазије него ми.

Чини се да то нису хтели да признају ни у случају несталог човјека. И то се осветило.

С почетка је ипак изгледало да се појављују неке тачке свијетла. Најприје је упитан бријач. Он је потврдио да је нестали између пола шест и шест повирио у његову бријачницу, али је видио да би дуго морао чекати на ред, па је отишао даље. Послије тог момента имамо тек један податак о њему, но необично драгоцјен. Само се, на жалост, касније показао недовољно поуздан: трафикантица иза угла код које је обично куповао цигарете изјавила је да је управ некако између пола шест и шест свратио у трафику, те купио цигарете и нову кутијицу филтер-уложака за свој патент-цигаршпиц. Но код поновног саслушања поколебала се и измијенила свој ранији исказ изјављујући да се не би могла заклети је ли то било баш оног дана или можда дан прије. Једини недвојбено утврђени факат послје тог часа је тај да га нико више није видио.

Фамилија је ишчекивала са зебњом. Јер тужно је то имати негдје у свијету неизвјесног мртваца. Неки осјећај несигурности, неко вјечито чекање на Уликсов повратак, које својом сталном, исцрпљујућом напетости почиње сличити на страховање од тог повратка; а то страховање, опет, рађа нејасно осјећање кривице. У једном разговору с истражитељем жени је избјегло да несталог назове „мој покојни“; а онда јој се преломио јецај. „Госпођо“, тјешио ју је истражитељ, „он за нас није мртав. Ми у струци држимо се начела: док нема леша, нема ни мртваца. И, у таквом случају, онај за којим трагамо за нас је до даљег не мртав већ напросто одсутан.”

А тад су, у недостатку поузданих ослонаца, заплвили у пуке хипотезе, од вјероватних према све мање вјероватним — доказ више да зец није лежао у грму вјероватности.

Тако, помишљало се да је, расијан, замишљен, могао завршити под котачима аута, који је затим неопажен стругнуо. Дозвољавала се и могућност да су га убили зликовачки типови ради пљачке или из ма које друге побуде. У начелу, није се искључивала ни хипотеза самоубиства, премда за то није било никаквих плаузибилних разлога. Али у сва три случаја, у свестраним и савјесним потрагама које су подузете, било би се нашло бар његово мртво тијело. Међутим, лешу ни трага. У једном моменту ипак је изгледала још највјероватнијом хипотеза самоубиства. Њу је акредитирало баш помањкање леша: помислило се да је самоубици било много лакше пронаћи какво скровито мјесто за наумљени чин него убицама одвући жртву на такво мјесто. Но томе се испријечио аргумент нове кутије филтер-уложака за цигаршпиц. — Моја господо, — оштроумно је запазио полицијски комесар — не одлучује се на самоубиство човјек с цепањем пуних уложака за мунд-штиклу! — Тиме хоћете рећи: тај има зашто да живи, зар не? — јапански се нацерио шеф одјела. — Не кажем то, али човјек који се одлучио на самоубиство, не купује филтер-улошке за годину дана унапријед. То је јасно! — Тиме је хипотеза о самоубиству опет потиснута у други план.

За часак је заљескала нада да ће у једном анонимном лешу бити идентифициран нестали. На жалост, леш је био већ у полураспаданом стању и потпуно скашена лица, а на њему није нађена лисница с исказницом, писмом, визиткартом, потврдом кемичке чистионе или ма чим што би омогућило утврђивање идентитета. Та је околност упућивала прије на грабежно уморство. Али, с друге стране, природа повреде на глави као да је више говорила за озледу од аутомобилског точка. У том се случају

помањкање лиснице могло објаснити тако да је леш опљачкан после смрти. Но није се сасвим искључивала ни могућност да је, услјед брзине којом је налетео ауто и жестине удarca, лисница одбачена у неки грм или рупчагу покрај пута. Идентификација је била отежана и тиме што нестали није имао на себи никаквих „особених знакова“. Утврђено је да је огртач који је нађен на лешини био хубертус творнице „Козмополис“. А према исказу најближих, нестали је носио управ такав огртач. Пошли су тим трагом и заређали по „Козмополис“-овим продавницама. Из сакупљених података произишло је да је у раздобљу на које је упућивао степен дотрајалости тканине таквих огртача продано 27 821. Ипак је било могуће покрити корак даље у правцу идентификације захваљујући томе што је један дио од тог броја био снабђевен дугметима из новије партије, у свему једнаким оним ранијим, тек за малу нијансу свјетлије боје. Али и број таквих огртача са свјетлијим дугметима пењао се на 13 764. Боље среће нису били ни с ципелама. И ту је постојала подударност: на лешини су нађене управ цилеле „Голиат“, какве је носио нестали. Но то се могло тумачити напросто тиме што су ципеле „Голиат“, као што је опћепознато, „најбоље, најтрајније, и зато најјефтиније“, па су их носили веома широки слојеви.

Упоредо с неуспјехом у покушајима идентификације и постепеним исцрпљењем лакших и једноставнијих хипотеза, долазиле су на тапет све даље и закучастије. Породица је подузимала штошта и на своју руку, а мисао на несталога кључала је дан и ноћ тражећи рјешење. Управ у те дане, опет је на седмој страници илустрованог тједника, ко зна по који пут, препричан случај о човјеку који је, ненадно погођен тоталном амнезијом, заборавио име, идентитет, прошлост и фамилију, па незнано одлутао, замућених очију али лаган као птица. Тједник је извјештавао о поновном процесу у коме су се двије жене огорчено отимале око човјека који је изгубио најприје памћење, па затим сама себе. Није ли можда и наш јадни, домишљала се жена, одлутао тако, све пјешнице, у неки страни град, прешао без запрека границу (јер слијепце-амнезичаре, мора да прати оката срећа, као и мјесечаре који шетају по крову), па сада, ко зна у ком кутку Земљине кугле, лежи у крилу неке чудне, непознате жене, која, погођена са своје стране неком таквом болешћу што се поклапа с амнезијом као лонац с поклопцем, из дна искрене душе присеже да је то управ њен, и ничији него њен човјек, одувијек, још из првих дјевојачких снова!... А можда (то је помислио син), ко зна, (јер у таквим стварима не треба застајати ни пред каквим стидљивим обзирима), можда је, по претходно договореном плану, побјегао с артистицом из „Kapitol-Variété“-а, госпођицом Лу-Саломе, у некакав Рио де Жаниеро? (Син ју је више вечери гледао на трапезу; и чинила му се, у њеном смарагднозеленом дресу са златним ресама, уистину пожељна.) Додуше, стари је био већ у годинама, и не баш особито привлачан. Када би се замислило, једно му је око ишло мало у страну, док је другим зурио у уста сабјеседнику као да надзире ону рупицу из које се појављује жохар. А није имао ни пара. Све у свему, слабо вјероватно. Али вјероватности су вјероватности, а могућности су могућности. У оваквим, пак, стварима не треба се задовољавати пуком вјероватношћу. А осим тога (као што је познато и већ толико пута речено), жене знаду бити тако чудновате!...

Теоретски — чисто теоретски, дабоме, — није било сасвим искључено ни да је био члан неке тајне (терористичке, вјерске, илузионистичке или већ богзна какве) секте, дружбе, клана или ложе. То на први мах звучи смијешно; као спрдња, безмало као цинизам — та довољно је и помислити на биједног старог! Али, озбиљно говорећи, зар

је то баш *немогуће*? Не. Невјероватно колико год хоћете, али немогуће није! А што хипотеза изгледа неувјероватна, то некако и спада у саму ствар: како би иначе такво нешто и могло успјети, ван ако се човјек брижно крије и смишљено дисимулира, те му пође за руком да се потули под својим лажним и вјешто изиграваним идентитетом? Зато, ако смо већ пристали на ту претпоставку, простодушни и приглупи изглед не само што не умањује њену вјероватност, већ напротив свједочи о то већој препреци и лукавости, која се за тим безазленим изгледом крије.

Уосталом, знамо ли ми ко је и какав је он заправо био? Преиспитујући у мислима прошлост, сада су се сјетили само да је био крајње мучаљив: осим најконвенционалнијих ријечи, обичних „да” и „не” и „можда” и „како хоћете”, којима се експедира и напријед тјера такозвани свакидашњи практични живот, у ствари никад ништа није ни рекао! Нису се могли присјетити да је ма кад изразио неко своје мишљење, суд, жељу, вољу, став. Тако да се не може ни рећи је ли био ограничен или дубље мудар, припрост или шутљиво усукан. И човјек који им се до јуче чинио незанимљив и баналан, дошао им је одједном далек и непознат.

Загонетка ни до данас није ријешена. Енигма је остала енигма. Полицијска је истрага обустављена, или је бар запала у оно стање летаргије које називају евиденцијом. Али породица и даље трага.

Пасионирано се придружујем њеним напорима. С тим више оправдања што је јавним огласом у новинама позвала да се јаве сви који нешто знаду, и чак обећала награду „свакоме ко ма чиме допринесе да се случај објасни”. Мозгам о њему за мој рачун, трудећи се да му похватам конце. И на махове као да назирем трачак одгонетке. О, чини ми се да те тако разумијем, изгубљени човјече! Покушат ћу да реконструирам догађај:

Као што гласе сложне изјаве укућана, човјек је изишао око пола шест. Повирио је у бријача, али је видео да има много свијета, па је одмахнуо, „врага ћу чекати!”, и отишао даље. У читаоницу и у кавану, изгледа, није свраћао. Довде нас потврђују провјерене чињенице. Како је био топао ранопрољетни дан, можда је кренуо у шетњу. У расијаном размишљању изишао је из подручја града, прешао и митницу а да се није сјетио. Хватало се млако прољетно вече, меко и нагњило, по рубовима мало мутно. „Козмополисов” хубертус постајао је тежак. Ноге су осјећале ону посебну прољетну млитавост, познату скитницама-пјевачима с гитаром о рамену и ловцима на прољетне аквареле, која је у исти мах и умор и жеља да носе даље свој терет, без циља и без краја. Прешао је и последње чађаве фабричице у предграђу, оставио за собом смрад њиховог дима, њихове на катран мирисаве тарабе, њихове ране сијалице што кроз жичане нагупце лију жуту свјетлост на гњецави сутон. Напустио је стазе насуте шљаком и избио на раван широк пут који се пружао пред њим прав као лењир. Гле: води увијек напријед — а не доводи никамо! Како је то лијепо!... Мјесец је био опточен мутним колобаром, а мале звијезде још су се жмиркаво бориле за своје рођење. Можда вријеме иде на кишу. Спарно је, спарно, и већ је огртач тако тежак! У фаровима аутомобила који су уријетко пролијетали, доњи слојеви зрака надалеко су се откривали жућкасти, нечисти, пуни прашине. Сашао је с цесте и прешао на траву. Разгажену и запрашену траву, али траву: упаљени табани то су одмах осјетили. А што даље, бивало је боље. Све је више освајала модрина и све чишћи бивао мјесечев

колобар. При његовом свијетлу видјели су се они блиједољубичасти цвјетићи, слични различку, које он и добро позна и не позна никако, јер им не зна нити им је икад чуо имена. О, када би им само знао име! То би можда био кључ изласка, и тад би се из свега лако испловило!... Па то су кријеснице! Је ли могуће да их нисам препознао?... Нисам их видио од дјетињства! (А зар је некад постојало и нешто што се звало дјетињство?)... А ко зна каквих још трава има! Трава о којима ми и не слутимо! Можда би се ту нашао и коријен траве обезнанке, и три листића биља од непомисли!... Сплет узаних, вијугавих стазица разбјежавао се пред њим на све стране, попут клупка затечених змија. Колико стаза ту има! Шире се као лепеза! Као делта! Пази! то су *могућности!* Делта могућности! И како су многоструке, како разносмјерне!... Покуша поћи једном од њих, и било је добро. Врати се натраг да покуша оном другом. Зашто ради једне одрицати се друге? И било је добро и то. Али зашто ради ове одрицати се оне прве, и оне треће, и четврте, и свих других?... Нешто га је спутавало у ходу. Да, то је огртач! Претежак је. Свуче и одбаци од себе хубертус марке „Козмополис”. Затим сједне на траву и изује ципеле „Голиат”; и оне су прегломазне, са својим гуменим ђоном: неподесне за овакво лагано ходање. У бјеласавим чарапама, раскречених ногу, покуша ићи двјема стазицама у исти мах. Види, може се и то! Тад извуче лисницу с легитимацијом и с нешто сад већ сувишног новца, и баци је у грм. Тако, сад је још лаганији! У једној ћелији негдје у дну малог мозга, не већој од зрна горушице, проклија давно укупано сјећање. Као дјечак, у сну је открио како се плива зраком. Било је сасвим лако: довољно је удахнути, неким нарочитим, плитким и крадомичним удахом, гутљај зрака у горњи дио прсног коша, испунити њиме шупљинице неке порозне кости у грудима — и само завеслати длановима. Успео се на двије степенице, испружио руке, отиснуо се ножним палцима, и запловио. Затим је покушао с треће степенице, па с четврте, па постепено даље. Покушавао је небројено пута, и увијек је ишло без тешкоће. Како је то лако! Чудо што се људи томе нису досјетили! А можда баш зато што је тако неслућено лако? Одлучио је: ово ћу поновити, све на длаку овако, чим се пробудим. Само, кад се пробудио, био је заборавио како се изводи онај мали „гриф” с плитким удахом. Слично је и ово... Покуша опет ићи двјема стазицама у исти мах, па трима, па четирма: стварно иде! Ево, читава делта је моја! Само да се не пробудим, само да се не пробудим! Стисну јаче вјеђе — и пође свим стазицама одједном.

LVII

ма у болници једао мали слијепац. Дјечак са села, од осам или девет година,

коме је одузела вид експлозија некакве праскалице начињене од старе ручне бомбе заостале иза рата што су дјеца ишчепркала из јарка. Коса му је тако силно свијетла, сламаста, сва шуштава од сунца, да је чисто штета што је сâм лишен радости да је види.

А прилично је весео. Тек, у његовом вјечитом, малко несигурном осмијеху има нека благод, нека неизвјесност, неко ишчекивање, који, кад се тај вјечити осмијех малко замори, почињу да сличе... Али не, не, то није туга — то значење ја извана уносим у тај његов осмијех; то је више неко снебивање, нека срамежљивост од тога што се још није сасвим привикао на своје ново стање. Овдје у болници кажу да је сва срећа што му се то десило док је још тако мали. Брже ће се привикнути, веле. Тек што не кажу: бит ће сретан као да је слијепац од рођења.

Често чујем тапкање његових малих корачића по ходнику. Тапка за мојом болничарком као козле које је изгубило матер. Чујем га, а не видим га. И имам дојам као да сам слијепац ја. Неколико пута, ипак, болничарка га је довела к мени у собу. Само начас, јер се то не смије. (Ни то се не смије! Ништа се у животу не смије!). У облачне дане, кад угледам у вратима ону његову округлу, жуту сељачку главицу, као да угледам једно мало сунце. И не могу се отети дојму да му је глава тако свијетла и жута од силних количина сунчева зрака које је упила у се још од најмлађих дана. Просто као да је била од самог рођења непрекидно изложена, дан и ноћ, зрачењу неког сталног, незалазног сунца. Као да га је неки промисао и насунчао толико, и насуо му главицу том сунчаном пљевом, у приездењу оног што ће доћи. А онда — сунце је наједанпут ослијепило.

Упитао сам га једном (послије извјесне борбе са самим собом):

— Мали, је ли много мрачно?

А он је заљуљао раменом, малко стидљиво:

— Како кад. Некад јест, некад и није. А који пут је црљено-црљено, мили боже, рекао бих сама ватра!

Живо ме занима да ли ће му те сензације свијетала и огњева остати и касније, кад одрасте, или су то посљедњи трзаји, спонтана поигравања видног апарата још несвикнутог на нерад. Питао сам мог доктора, али ми је одговорио неодређено, половично; он није специјалист. Питат ћу специјалисту кад ми се пружи прилика.

Тапкајући по ходнику или играјући се под прозорима, мали каткад несвјесно пјевуши. Извија сасвим тихо, сам за се. Чини ми се да је доста музикалан.

Дозвао сам га у собу, извукао испод кревета кутију с виолином и положио му прстиће на жице. Опипавао их је испрва несигурно, с оним сљепачким опрезним неповјерењем које му је већ почело да израста, као неко ново чуло. Затим се постепено осмјелио, штипао жице нешто слободније и радознало слутио бојажљиве звукове, као да чека да ће му они нешто поњатно казати. Чини ми се да су се сад, како је изгубио вид, његова пажња и његово ишчекивање лепезасто раширили свуд уокруг, у слутњи да ће му однекуд и неким другим начином проговорити оно што је замукло кад је ослијепио. Сад долази радо к мени и пита ме с осмијехом који се умиљава:

— Стрико, хоћеш ли ми показати ону кутију што пјева?

А ја му је не пружим одмах. Малко отежем, да му порасте жеља, и пустим да му потраје сасвим кратка неизвјесност. То радим зато да му буде веће задовољство кад најзад добије виолину у руке. Помишљам, ако обојица останемо дуље овдје у болници, и ако он буде имао за то жељу, почео бих га учити почецима виолине. А нисам сасвим сигуран није ли томе нешто допринијела и моја жеља да што чешће видим поред себе ону свијетлу главицу пуну сунца. Уистину, највише га се зажелим у дане кад је оно велико сунце, горе, застрто и одсутно.

— Хоћеш ли да те учим свирати на овоме, мишо мали? —пита га.

А он стидљиво поникне слијепим очима, смијешу се и потврђује главом, без ријечи. Али помишљам да је то можда тек онако, из дјетиње неприлике како да ме одбије. И готово сам љубоморан на помисао да би га што друго јаче заокупило и одвукло од мене.

LVIII

икад се нисам стидио једноставности мојих радости. Често им је узрок био

управо ништаван. Па ипак, то су можда биле оне највеће. Или бар најчишће. Чињеница је да се њих најбоље сјећам, па макар колико временски далеке биле. Сјећам их се кудикамо боље и живље него неких стварних успјеха и изузетно сретних исхода. Уопће, далеко боље памтим угођаје и расположења него догађаје. Да би се човјек радовао, да би се радовао у правом, чистом смислу те ријечи, треба да за један часак опет постане дијете. Радост је ствар коју одрасли не познају. Они том ријечју називају нешто сасвим друго, сасвим различито. Треба много, много наивности за праву, чисту, радост. Права је радост у ствари безразложна. У том и јест њена чудесна љепота.

Стид од једноставности, од наивности, тешка је мана. За човјека уопће, а за човјека-умјетника поготову. За овога, вјероватно, најтежа од свих. У умјетности ријеч наивност уједно је највећа похвала и највећа покуда. А да ли ће она имати једно или друго значење, то зависи од још нечега. То „још нешто”, пак, може да у човјеку буде или не буде. Треба храбрости, много храбрости за велике наивне ријечи! А та храброст долази од нејасног унутрашњег осјећања оног „још нечега” у нама. Ту је свако настојање сувишно: или непотребно или узалудно. Не страхујмо, дакле, од наивности: ако већ треба да због нечега страхујемо, страхујмо због оног „још нечега” у нама.

И страх од баналности тежак је недостатак. Типично осјећање ситног невољника. У ствари само један, и то најчешћи, облик осјећања убогости унутрашњих садржаја. Баналност је смрт умјетности. Само је једно још горе од ње: намјерна оригиналност. Веома су ријетки умјетници за које се може рећи: „Оригиналан дух мада је настојао да то буде!” У умјетности не смије се ништа хтјети бити: треба бити. Ако се није, залуду је хтјети. (У умјетности уопће, ништа не треба хтјети.) У баналност лакше упадне онај који није баналан него онај који јест. Несравњиво је лакше кретати се по критерију баналности и небаналности него под диктатом унутрашњих побуда и распирања.

Људи се заправо не боје своје баналности: они се боје *ријечи* баналност. Људи се уопће највише боје ријечи, голих назива за ствари. Као да је довољно именовати ствари њиховим именом па да оне смјеста изгубе своју крепост, своје достојанство. Име као да унижује реалитете, обезвређује суштине. Гола ријеч, голи назив, разорнији је од било које критике. А то сазнање шарлатан обилно искоришћује: редом одмахује руком и придјева имена стварима. И гле: оне се одмах просједају! Под ударцима назива руше се унутрашње структуре људи, спљошњавају се животне пуноће. Ударцима длана шарлатани убијају истинитост у стварима као што се убијају мухе. А безазлени смјеста, абјурирају: напуштају своје кошуљице као што проказане маске скидају своје образине. Ми носимо у себи наша истинска лица, наше присне садржаје, наше урођене начине осјећања, из читавих нас израсле визије свијета; наше апсурдности које значе нашу унутрашњу реалност. Носимо их природно, као своју руку, као своју ногу. И

застидимо се нашег идентитета тек онда кад изуште његово име. Тек име је покудно. Жена која се подаје иза грмова не боји се свог живота, грбавца не бјежи од своје искривљене хртењаче: он осјећа себе у грбавцу и грбавца у себи. Они презају само да ко за њима не подвикне: „Гле дроље!”, „Гле грбавца! Људи стрепе од једне групе вокала и консонаната.

Има један поуздан знамен по коме се препознаје баналан дух: страх од баналности. Права самосвојност ниче несвијесна себе; а кад се спозна, сва устрепа пред самом собом. Као и спознање сваке осебујности у нама, она рађа чудну несигурност. Развојни путеви великих мајстора музике пуни су поуке. Оно што се површно називље њиховим спорим проналажењем себе и тегобним ослобађањем од традиционалних стега, тек је несвијесно презање пред властитом изворношћу и касно изналагање храбрости да буду оно што јесу. Који се аутентични стваралац над провалом своје самосвојности није упитао: је ли ово непознато и чудно у мени једно преимућство или деформитет? Квалитет или одсуство другог неког квалитета? Несмисао и глухоћа за форму или муке око стварања једне нове форме? Истински се умјетник боји своје смионости. Треба бити на опрезу према онима који истрчавају напријед носећи транспарент своје оригиналности. Откриће властите оригиналности далеко је тежи посао него што то плиткови замишљају, а пут до своје личности кудикамо дужи и кривудаивији!

Даље, људи се плаше, страховито плаше осјећања. Њима су рекли да је осјећање једна застарјела ствар, ствар која припада једном минулом наивном времену — и они су одмах престали осјећати. Способност осјећања једна је занемарена људска способност. Данашњи је човјек на путу да сасвим заборави осјећати. При сусрету и с неким крупнијим примјерцима људске врсте деси се да остајемо згранути над кржљавошћу, над управ неандерталском неразвијеношћу њихових осјећања. И бива нам непојмљив тај трагички несразмјер у њиховој личности. Гледамо их с грозом као природне наказе, као немани. Као људождере. Зар из звијери прећи равно у робота, прескочивши међустепен човјек? Способност за велике осјећаје међу људима још је ређа од способности за било што друго велико. Мали осјећаји не значе мању количину великих осјећаја. Сићушна љубав није умањена слика велике љубави, мала патња није минијатура прометејске патње. То су дубоко и суштински различите ствари. Велики је осјећај једна чест васионе у нашој груди. Не ваља се препадати нагонског непријатељства и туђости које велики осјећаји побуђују према нама у срцима ситних људи. Велики су осјећаји један облик борбе против смрти, крхки мостови између коначног и бесконачнога што пресвођују бездане мрака. Ко је могао измислити ту вулгарну глупост да су велики осјећаји прђија датих хисторијских доба и да с преласком тих доба и они прелазе и ишчежавају? Људи су само пренебрегнули моћ осјећаја, људи су само пустили да у њима закржља способност осјећања. Зато ће се морати што прије приступити њиховој обнови. Треба да људи поново науче осјећати, осјећати залажући у то читаво своје биће. Треба да кроз човјечанство проходају нови јоге који ће их поново научити тој заборављеној вјештини.

LIX

рочитао сам дуго писмо које сам писао неколико посљедњих дана. Борио сам се док сам се ријешио да га напишем. Сад се борим да га не пошаљем.

Добро што је написано! Да га нисам написао, стално би ме опсједало то искушење. Задржат ћу га дан-два; треба пружити себи малу одгоду, док наиђе тренутак одлучности, који касније обвезује; даље иде само од себе, као низбрдо. Ствар технике у опхођењу са собом: желимо ли одољети напасти, морамо је у себи доживјети до конца, са свим оним што из ње сљедује. Прокушан рецепт.

Случајност? Или лажна случајност — излика да би зазивање које нијемо вапи у нама могло да узме вид одазива на неки вањски изазов. Можда.

Од једног гласа који је промакнуо ходником сав сам претрнуо. Добро познат глас добро познате особе! Високи, малко оштри глас, директан као сјечиво, никад омекшан недоумицом, никад сординиран копреном замишљене одсутности. Глас са сталном напетости савијене оцјелне опруге. А одмах иза гласа израсла је висока, тамнопута појава жене широм отворених и мирно продорних очију као оне двије бескраја жедне лукње на прамцима једрењака. Стајао сам иза врата и суспрезао дах. Лизнула је нада у неочекиван, невјероватан, готово немогућ посјет. Глас је промакао даље.

Али се касније опет јавио, и сву ноћ се разлијегао мојим полусном. И гле, обаршуњен тамом, обрубљен нестварношћу, изгубио је нешто од своје напетости и свог хладног сјаја, и зазвучао ми присније него икад!

Хладноћа, хладна природа. Тако се то обично каже, не тражећи много праву ријеч. Но то не погађа суштину. Има у таквим бићима и препуштања, и мекоће, и самопријегора, па и праве, истинске доброте. Не оне бесцјене доброте из навике, из индоленције, од сувишка властите среће. Него оне озбиљније доброте, коју не бих знао назвати друкчије него тако: истинском добротом. Само, сва својства у таквим особама имају свој стални, увијек исти водостај. А та сталност понекад порађа осјећај извјесне аутоматичности, механичког факта без властите воље и заслуге, који, због тога, дјелује као додуше истинит али више-мање равнодушан податак. У тим душама као да нема плиме и осеке: оне не дишу. Мртво море.

Код ње није било заборава, препуштања без времена, западања у мртву бездјелатност. Или, тачније, бивало је и тога. Али заборав није био заборав, препуштање није било препуштање на милост и немилост времену. А бездјелатност је била бездјелатност, али се звала одмор. Није то било свођење властитог бића на пуко унутрашње гамизање, на онај спонтани душин мравињак.

Преданост таквих особа потпуна је и безусловна. Не неки прелазни занос, изљев ваздушасте експанзивности, пјенушава игра емоције. Оне дају себе без остатка, свјесне што и колико дају. Дају вољно и ријешено. Код њих нема накнадног жаљења и постхумних приговора. Оне су сличне гавану који ће спремно разријешити кесу и дати колико затражиш, али који никада неће заграбити шаком насумце па дати онако небројено. Не. Колико год желиш, али избројено тачно на пару.

Била је солидна пијанистица. У то доба моје је срозавање већ обиљежило прилично низак степен. Вјеровала је, с оном слијепом упорношћу с којом вјерују жене, и која тој вјери и подаје дјелотворну снагу, да ће устрајношћу и стремљењем успјети да ме опет извуче нешто навише. Можда је, за неко вријеме, у том и успјевала. Енергично је узела у своје руке преписку с агентима, с пословницама, организирање турнеја, спремање програма, и остале практичне бриге и зановијети. И при томе је, затомљујући своју доста изражену амбицију, водила много више рачуна о мени него о себи самој, и увијек се рјешавала за ону алтернативу која је пружала за мене повољне изгледе. То је била њена несебична и радо приношена жртва. А када сам (због једне своје „младеначке неопрезности“) пао у кревет и прележао цијелу зиму, спремно се прометнула из менаџера у болничарку и читаво вријеме провела уз моју болесничку постељу.

Али туђа жртва постаје понекад тешка. (Кажем понекад, јер у другим случајевима претендирамо, напротив, да нам се она приноси на тасу, с малим книксом.) Ствар је већ прелазила у онај стадиј кад се почиње јављати помисао: од свих типова жене најгори је жена-добротвор! (Једном сам јој, штавише, у шали то рекао.) Осим тога, биле су протекле двије године. А двије године, изгледа, биле су и иначе мој максимални рок.

Почело је са шалом. Најприје боцкањем на мјесту на коме је била најосјетљивија, шалама на рачун клавира, клавира као инструмента. Све фазе у том процесу постепеног отуђивања и размимоилажења, с дозираним порастом горчине и жучљивости, одиграле су се на теми клавира, с методичношћу која је, накнадно, и мене самог изненадила читавим аспектом једног свјесног и програмског поступка. Какви ли се све ресантимани, и из каквих скривених извора (и с каквом прецизношћу виртуоза на једној жици), нису изредали на тој безазленој теми.

Знао сам запасти у рефлексiju:

— Колико само људи жртвују за клавир! Дресирају се од малих ногу, дан на дан, као у кинеским нанулама. Кад би се побројали сатови проведени за клавиром, зацијело би се, до зрелих година, накупило неколико стољећа!... Штета! Уз половицу тог времена и труда, човјек би могао постати факир или јога!

— Тако је код сваког инструмента, ако се мисли нешто постићи, — одговарала је Ерна мирно, не прекидајући етиду.

— Не баш сасвим тако! Код другог инструмента, човјек док свира не престаје да живи, не престаје да буде он. То му се вријеме не одрачунава од живота. Ово је, напротив,

жртва за механизам, за чекиће. Дабоме, помало и за прсте. Дакле, ипак на неки начин, бар индиректно, жртва за себе.

Узалуд сам чекао реплику. Етида је текла даље.

— За мене, механички беспријекорни клавир наших дана означава у музичкој пракси отприлике онај прелом који је у економији обиљежен почетком индустријске производње. Тај мебелштик асоцијативно повезујем све више са дрводјелским умијећем из чијих је руку потекао, а све мање с музичким, чијим би сврхама, наводно, имао да служи. Као да су ту битни чекићи, савршен механизам чекића, њихова одлично координирана сарадња с механизмом типака. А жице су већ нешто споредно. Звукови које оне дају представљају нуспроизвод, као шум код моторкотача, као дим код жељезнице. Још корак даље, и бешумни клавир значит ће оно што у саобраћају значи електрична жељезница.

Она је шутјела. А чекићи су и даље узорно функционисали. Хујао напољу јужњак и пљуштала киша, сјало сахарско сунце, сипила лондонска магла, чекићи су радили без затајења: осигурачи су били чврсти и поуздани, сви вањски утицаји брижљиво елиминирани, механизам стављен у стање зајамчене неинфлуенсираности. Ништа споља није могло да упливише на савршено подешену конфункцију прсти-типке-чекићи.

У сусједству смо имали дјевојчицу од десетак година коју је Ерна поучавала. За њу је показивала необичну њежност. Помишљао сам да се у томе испољава незадовољено материнство. Дјевојчица је вјежбала и вјежбала, и до неке тачке вјежба је текла све боље. Вјежбала је даље, до оне друге тачке кад почиње ићи све лошије. Па је тјерала још даље, до оне треће тачке кад се прсти почну заплитати и погрешно грабити, и кад дијете тањих живаца западне у плач и хистерично лупање по типкама.

— Сирото дијете! У цивилизираним земљама, већ је давно забрањен дјечји рад по творницама. Кад ће се та хумана мјера протегнути и на подручје клавира?

Без одговора.

— Али надајмо се да ће технички напредак и то ријешити! У скорој будућности, чувене фабрике клавира лифероват ће, на захтјев, уз клавир и одговарајућег клавириста. Нешто као гудало за клавир, приложено у истом сандуку. Код Pleyel-а, код Stenway-а моћи ће се наручити концертни клавир с припадајућим пијанистом. Комплет. Гарнитура. Њемачки ће се то вјероватно звати *Klavier mit beiliegendem Klaviermeister*. Француски, ваљда, *Piano garni*. А талијански *commis* зализане фризуре код наруџбине ће упитати само: *con o senza, signore?*...

(А зашто? Зашто све то? Касније сам покушавао да то објасним потребом за оном „слободом” која се састоји ни од чега и ничему не води, али која зато није мање стварна и императивна потреба. Читавог сам се вијека од нечега „ослобађао”! Живот ми није био друго него низ сусљедних „ослобођења”. Одбацивао сам од себе све, свлачио се до голе коже, као бродоломац пред скок у валове. Вјеровао сам да тако постајем цјелокупнији; више свој, више ја. Остављао сам насушне ослонце, напуштао

драгоцјене изворе окрепљења, а све због оне мале неслободе којом су ме спутавали. На епидерми личности осјећао сам као вежањ чак и тако њежне додире да ни сâм нисам знао јесу ли они миловање или спутавање. Кад су сви мостови били спаљени, питао сам се: што си тиме постигао? Усамио си се, оголио до кости, створио око себе појас пустоши. Лишио си се свега, па најзад и себе сама — осакаћена и непотпуна без свега онога што те интегрира и објашњава. Други имају бар своје ланце. Ти немаш ни то.)

Нису изостале ни варијације на тему жртва.

— Жртва! Умјетност и жртва. Вјечити бином, у његовим бесконачним односима и омјерима. Жртва и умјетност. Жртва умјетности. Умјетност жртве. А жртва за инструменат без сумње представља највиши степен жртве за који је способан људски створ. Та молим те, зар би ико од нас био спреман да за човјека принесе онолику жртву колику приноси за инструменат!

— То није баш сасвим тачно — одвратила би Ерна сигурним гласом.

Дошло би ми наједном да се насмијем, да растјерам руком, да јој задигнем косу на потиљку, да је пољубим у врат. Али се не бих насмијао, не бих растјерао руком, не бих јој задигао косу на потиљку. Мјесто тога, наставио бих:

— Уосталом, можда имаш право. Та је жртва нужна... Дакако, то важи само за праве, истинске умјетнике. То јест за оне који мисле нешто постићи. За оне друге, за дилетанте, за пропалице, друкчије стоји ствар.

Чекао сам једну њену ријеч. Она је већ давно прекинула вјежбање и шутке гледала кроз прозор. А што сам заправо чекао? Ваљда неко извињење?

— Па ипак, можда се исплати бити дилетант! Кад је човјек дилетант, богодани аутодидакт, боем-натуршчик, има илузију да је Орфеј. Он не зна за занатски горка уста окорјелих пушача. А ако је, којом срећом, к томе пустилов-вјетрогоња, макар и стога што му то доноси крај из кога је потекао, може му се десити да и сам подлегне својој опсјени... Ерна, познајеш ли ти сласти орфејске илузије?

— Ти си рођени глумац!

— Имаш право, погријешио сам браншу. Али сад је на жалост касно. Треба прећи на другу струку прије него смо скрахирали у првој. Тако чине мудри.

— Рекла сам глумац зато што глумац даје директно себе, без посредства инструмента.

— Јест, он је сам свој инструменат. Свира по себи, по струнама свог властитог организма, као по cellu... Тај сам!...

— Ти врло добро знаш да нисам тако мислила.

Трудио сам се да сачувам супериоран тон, али сам падао све ниже, и у томе и те како спознавао занатски горка уста.

— Ерна — говорио сам јој на концу пастозним очинским баритоном — ја се само питам што је то што тебе веже уза ме? Све је то једна твоја аутоилузија, која нема стварнијег ослонца у реалности. Драго дијете, то нисам ја, то је фантом, плод твоје уобразиље! Размотримо ствар тријезно и без афекта. Што ја теби пружам? Чиме узвраћам све оно што ти за мене чиниш? И каква је моја ситуација? Један човјек на измаку, који се хвата за скут неког млађег, куражнијег, за живот способнијег, да га извлачи из плићака као реморкер! Сјећаш ли се оног ренесансног *Messer Lodovica* с незацјељивим ранама под златотканим брокатом који је сваког јутра стављао на расточена ткива још топле комаде тек заклане кошуте, не би ли се гангрена привољела свјежијем, млађем месу? То исто радимо сви, у неким годинама. Сви смо ми помало *Messer Lodovici*... А осим тога, ми смо тако различити, Брна! Различитих укуса, склоности, темперамената, животних ставова. Ми се тако слабо разумијемо, Ерна!... А што је најглавније, све је ово на твоју очиту штету. Ето видиш и сама!... Не разумијем што те држи везану уза ме!...

— Некад си разумијевао. Некад ниси говорио да је то аутоилузија, нити си дефинирао љубав као „омјер психичких снага између двају припадника супротних сполова”. Објашњавао си, занесено као гимназист, да је љубав спој двију у свемиру растурених пола које се међусобно траже. И врелина заноса одузимала је сваку баналност твојим ријечима. Говорио си: Оно због чега се у некога заљубљујемо нису његова својства, квалитети, атрибути, већ његов идентитет, голи идентитет, напосто факат што је он *баш он*, што је она *баш она*. И сва могућа својства и одлике не би могле учинити да се у некога заљубимо, као што ни одузимањем тих својстава и одлика не бисмо могли постићи да љубав престане. Причао си о Чертопханову који је пронашао украденог коња, па кад се увјерио да то није његов Малек Адел, опет је запао у очајање. Како то тек не би важило, питао си, у погледу људских бића? Кад би Зеус претворио Тизбу у зрно проса, то не би измијенило ништа: Пирам би остао заљубљен у то зрно проса. Тако си онда говорио. Онда ниси постављао питање на чију је то штету, онда нису биле важне разлике укуса, темперамената, ставова. Сад говориш као сасвим други човјек. Чисто те не препознајем. Све ми је ово одједном потпуно нејасно!...

Мени је, напротив, било и превише јасно: оно се звало „бити заљубљен” — а ово „не бити заљубљен”. Али жене, иначе колико танкоћутне и проницаве, никако да схвате ту просту и једноставну ствар док им се тако отворено и четвртасто не каже. А ја сам каткад налазио снаге да признам и много теже ствари, па и такве које се не признавају без црвенила, али никад нисам нашао снаге да изговорим ту кратку реченицу: драга, љубав је прошла! (Што ме није нимало спречавало да им то исто „дадем разумјети” на кудикамо недостојнији начин.)

— Факат је, Ерна, да ти од ове наше заједнице имаш само јада и штете. А што раније о томе нисам водио рачуна, само повећава моју кривицу, али не одузима ништа од истиности тог факта. Ти се жртвујеш за мене. Ти грешно однемарујеш свој таленат, ти изневјераваш свој унутрашњи позив, сам смисао и циљ свог живота. А чему?... Твоја ће путања, Ерна, у то ни часка не сумњам, одлучно кренути навише чим се отарасиш овог утега који ти се прикачио о скуте...

И тако даље и тако даље, као што већ бива у таквим пригодама.

Плакала је. Тврдо, невјешто, неженски — имао сам осјећање да јој је то први пут у животу што плаче.

И најзад смо се растали: ја сам био сит њеног доброчинства, а она моје захвалности.

Ето, и такви смо.

LX

ри редовном јутарњем обиласку, млади ме доктор овлашно прегледао, држао ми неко вријеме пулс међу прстима, али тако као да мисли на нешто сасвим друго, и најзад рекао:

— Добро је, доста добро. Можемо бити задовољни.

Ипак, покушат ћемо још нешто. Од сутра ћемо почети с једним новим медикаментом.

— Добијам утисак, докторе, да идемо поступком *per eliminationem* — нашалио сам се.

— Тако вам је увијек помало у модерној медицини, са све новијим средствима.

Задржао се код мене у разговору.

— Код вас, као и код свих пацијената-интелектуалаца, у једном је погледу лакше а у другом теже.

— Вјерујем. Код оних једноставнијих, који мање размишљају, кажу да сва средства ефикасније делују, од аспирина па до сугестије.

— Ви се, наравно, шалите. А ипак има нешто у томе. Кад пацијент много размишља, кад је, поврх тога, хиперсензибилан, тад је у многим погледу теже.

Развила се мала дискусија, пријатна, полушаљива.

— Ви, интелектуалци, умјетници и људи те врсте, често комплицирате своје стање неким својим субјективним свјесним и подсвјесним моментима. Ви уопће комплицирате живот. Ви доживљујете живот некако, рекао бих...

— ... литерарно, зар не?

— Да, можда је то прави израз.

— Што се ту може, мој докторе. Разне природе на разне начине доживљују живот. Питање је само у томе колико га искрено, колико га присно оне тим својим начином доживљују. Вјеверицу боли њен космати реп кад га причепе једнако као и пуха његов глатки, а риба дише својим шкргама не мање увјерљиво него сисавац својим плућима. Вјероватно су разни начини осјећања постојали и прије него су људи измислили називе за њих. Па тако се једном од тих начина, ако баш хоћете, може надјенути име литерарнога. И што онда? Ако је то ствар наше природе, наше интимне структуре, ако

је наине то доиста један начин осјећања, један начин доживљавања свијета, а не пука поза, што то значи? Дакако, неко коме је мој начин доживљавања туђ, може да га назове „нестварним”, или чак „лажним”. Али исто тако и ја његов начин доживљавања могу да назовем каквим другим, још покуднијим именом. Један начин осјећања вриједи више-мање колико и други, и сви они имају једнак положај и равна права пред лицем живота. И набацивање ријечју „лажно” очевидно нема никаква смисла. А кад се људи са сувљим осјећавањем и оскуднијом фантазијом набацују том ријечју, позивајући се на своје тобоже „дубље”, „унутрашњије“ осјећање и на своје „суздржаније испољавање” тог осјећања, побуђују у нама оправдану сумњу: троглодит, је без двојбе, свом унутрашњем животу давао још „суздржанијег” израза; а столица, на примјер, још суздржанијег. Значи ли то да троглодит и столица осјећају једнако као ми, само што мање видно то испољавају?

— Не то, али факат је да на објективно исте потицаје извана разни субјекти разнолико реагирају. Довољно вам је погледати код зубара: на објективно једнаку повреду разни људи неједнако гласно јаучу.

— Али кад разни људи у зубобољи неједнако гласно јаучу, ми не можемо бити сасвим сигурни бива ли то стога што они „различито јако реагирају” или стога што су њихове зубобоље, различито јаке. Уосталом, како се може замислити та „објективна јакост зубобоље” без обзира на осјетљивост онога који од ње трпи? И каква је логика у томе да туђе реагирање на зубобољу мјеримо *нашом* осјетљивошћу, *нашим* осјећајним апаратом, док, напротив, саму зубобољу он доживљава *својом* осјетљивошћу, *својим* осјећајним апаратом? Не значи ли то кројити другом капу према својој глави?

— Али управ ви, релативисти, „субјективни мислиоци”, кројите за свакога капу према вашој глави.

— Нипошто! У ту погрешку редовно упадају баш они „објективисти”, они с „унутрашњим доживљавањима” и „суздржаним испољавањем”. Они други, „несуздржани”, и превише амбициозни да би свакоме признавали своју мјеру осјетљивости, сасвим су далеко од тога гријеха. Али зар све то не рађа сумњу да баш они први звецкају у џепу дукатима које немају, да желе приказати као да осјећају више него што су стварно способни да осјете? И није ли радије ту умјесна прилика да дође до употребе онај израз „лажно”? Јесте ли, докторе, баш тако сигурни да људи с такозваним „литерарним начином доживљавања” носе у себи мање драматичан осјећај живота, мање трагичну визију свијета? Та од кога и потјече тај драматски осјећај и те трагичне визије ако не баш од њих! Зар можда од оних шутљивих? Зар од оних који кажу: „Ја знам, али нећу да кажем”, „Ја носим у себи симфоније, али нећу да их испјевам”? А ипак, све симфоније које имамо добили смо баш од оних који су хтјели да их испјевају, а не од оних који су их љубоморно сачували *in pectore*!

— Али изражавати се може и нешто што се не осјећа. Може се и хинити, може се и глумити.

— Несумњиво. Изражавање може да буде и лажно. Ријечи подносе и то да се помоћу њих изрази нешто што се не осјећа. Сасвим природно: тек постојање једног добра даје могућност да се оно изгуби, а тек с установом новца рађа се могућност његовог

кривотворења. Тако је и ту: чим су настала средства изражавања, родила се и могућност лажног изражавања. Али, у дилеми између човјека који „исказује а можда не осјећа” и човјека који „не исказује а можда осјећа”, није ли, до даљег, разумније макар нешто више вјере поклонити оном првоме: он је бар нешто показао, бар нешто истурио на сунце, док онај немушти претендира да му се вјерује баш сасвим на кредит.

— Признат ћете ипак да се та „моћ изражавања” много злоупотребљава.

— Свакако. Док људи нису имали дар говора, изгледа да је све било у реду. А кад су га добили — ето испада да је то било на штету оних који умију да говоре, не на штету оних који су и даље остали бесловесни: јер они, зато, „дубље”, „проћућеније”, „истинитије” доживљавају. И тако, као да је изналаском говора читава ствар пољуљана, као да је читава работа постала помало сумњива. По мишљењу шутљивих, док су ствари живјеле неизражене, укочене у некаквом своме нијемом, никоме саопћеном и никоме повјереном, непознатљивом постојању, није се могло двојити о истинитости њихових саопћавања, јер тих саопћавања није ни било. Прије много миленија бог Атум стварао је свијет тако да је поједине ствари и бића именовао. Тек тиме оне су се издвајале из крила безмјерног Ништа, прекорачивале границу између постојања и непостојања, ступале у свијет стварности. Али не! Чини се да је тај дар изрицања, којим се ствари издвајају из крила ништавила и приводе у круг постојања, био недаћа. Уништимо, дакле, *Verbum!* Јер тек је он дао могућност за кривотворење, за лаж. Врховна мудрост живота, према томе, лежи ваљда у шутњи, истина, ваљда, лежи у бесловесности. А такозвани „дар говора” био је у ствари данајски дар. А не би ли се, насупрот вашој тврдњи: „изразити се да и оно што уистину не постоји”, могла, у име Атума, поставити управ опречна тврдња: „садржаји постају и даље постоје оним часом и од оног часа кад су изражени”? Неизражени садржаји не постоје!

Доктор се насмијао устајући.

— Из свега овога видим једно: да је вама боље. За то ми свједочи ваш полемички жар...

— ... који је свакако израз „повишеног животног тонуса”. Ако је тако, нека буде! Нико задовољнији од мене. Радо ћу вјеровати том бољитку, смјерно као сељак, чак и не питајући је ли то дјело аспирина или дјело сугестије.

LXI

оше сам провео ноћ. У дубини већ готово зацјељене ране почело је да ради. Очеvidно се опет гноји. Мислим да имам нешто огњице.

Све то већ добро познам! Најприје мали немир, мало узбуђење. Нелагодност у властитој кожи, жудња да се изиђе из себе, некуд напоље, као мјесечар. Но то је само у почетку, док температура не порасте. А касније, кад се човјек завезе у њу, тад је већ добро! Еуфорично возикање горе-доле по тобогану температуре, с час дубљим час пличим заношењем, и она прилично угодна препуштеност, оно драговољно прелажење у улогу објекта — нека бригу воде други! Има у томе нешто што годи, као скидање одјеће у спарни дан, као преношење одговорности.

Ето, кратко је трајао „повишен тонус” коме се онако ведро обрадовао мој млади доктор.

У бесаници, ментално сам листао мој лични календар, мој годовник. Ускоро ће бити обљетница Мајине смрти.

Стари знанац, породична болест! Питома змија покућарка. Љупка, складна болест. Готово особа из породице. Као нека обазрива бакица или обудовјела тетка што живи с нама, тиха, дискретна као сјена, а има смисла за музику и њежан додир руке, па се најрадије бави дјецом. Мила, елегична, старомодна болест. Тихи глин-глин старинске кутије с менуетом. Она лелуја танане дјетиње снове као жетву на мјесечини. Одише дискретним мирисом лавендуле из комоде у којој се чува бакина кринолина. Пролази нашим животом слична барокној кочији с котачима попут воденичких точкова и с перима витким као Дијанин лук што промиче крез ладањски пејзаж аркадских лугова, уз пасторални звук постиљонова рога.

Поиграмо се с њом у младости, кокетирамо с њом. Она нам је физиолошки доказ наше суптилности. А уз то и добар савезник у борби против старијих. Много нам она ваља пред њима, много нам помаже у тој борби. Ми немамо баш никаква смисла за пословни живот, ми немамо баш никакве љубави за бродарство, за агенцију, за утоваре и истоваре, за лађе и пароброде, за полице и *connaissance*-е. Не, то није за нас. Ми нисмо рођени за то, па готово! Напротив, музика, умјетност. То да! Или, напросто, носталгија; неодређена носталгија, носталгија према неизвјесном, свеопћа носталгија. Бесциљна носталгија што изнурава и тањи крв попут неке душевне леукемије. А ако смо мало крупнији формат, чак *Weltschmerz*. Ето, то је наше!

А дјед-енергумен само буљи понешто закрвављене очи и отхукује из провелих, опуштених образа: човјек не схваћа. Просто не схваћа. Па да! Ми се не разумијемо, ми смо два свијета! Ви сте читави огрезли у конкретnome, у практичномome, у материјалnome. Живите у томе као црв у масноћи сира. За вас не постоји друго него то.

А за мене, напротив, баш то не постоји! Укратко, ви мене уопће не можете да схватите! — А он буљи и буљи очи, под лалоком му поиграва мала жица из које се сваког часа очекује да прасне кап — и не схваћа. Човјек фактично не схваћа! Помишља на старијег сина, с плавом витичастом косом и с брадом à la Максимилијан, што се у својој кожнотој врећи можда још биба на дну Индијског океана. Помишља и на оног другог, млађег, прењежна још од колијевке, присјећа се како се прије ритуалног изношења дјетињих колица у шетњу вјешала ван прозора свилена марамница да се по њеним лаким лепршајима провјери не чарлија ли напољу невидљив дашак погубног вјетра који би удио недоношчету. Буљи и буљи очи, па најзад пригиба још снажну старачку шију — и пристаје. Те тако, уз помоћ милог савезника, сретним открићем мале унутрашње ранице или ненаданим искашљавањем крваве нити, ето нам је омогућено да још у младачким годинама, ван сваког плана и очекивања, клисемо из наших маломјештанских туга и тјескоба и по први пут пружимо радознали носић у свијет. А тамо — чистота сњегова од којих жаре очи. Алпе, велике вјековите бијеле тишине у долинама. Егзотична бескрвна познанства. (Она је, дакако, старија од нас, и јако, јако болесна. Веза је, разумије се, платонска, на сасвим трансценденталној бази.) Бескрајне сањарије у лежаљци. Сутони на тераси. Угодноболна раздрагана писма другу из школске клупе, милој дјевојци која навече одводи из наслоњача на лијегање сестрину хидроцефалну лубеницу са жућкастим коврчама, пошто се довољно насунчала мјесечине. А покоја разгледница и оном другу из посљедњих клупа што нам је испод руке дотурао математичку задаћу, и доброћудном Главоњи, који гази у големим цокулама и прекројеном одијелу од дебела морнарског сукна. Мила болест, племенита болест. Савезничка болест.

Али онда, послјије много година, кад смо се и сами свему томе већ одавна насмијали, и кад је, зато, било сасвим излишно, па чак и нимало *fair* да се сама свети, она нас одједном лупи по глави. И то управ у час кад се најмање надамо. И погоди нас управ ондје гдје бисмо најмање жељели. Дође, и одједном затражи своје. И, ето, и њој треба платити одговарајуће сталије и контрасталије.

Код Маје, болест се појавила одједном, с узнемирујућим знаковима. Одмах сам прекинуо њене студије клавира, оставио крају друге обавезе и похитао да јој потражим лијека. Распродао сам остатке породичног накита. (Тад сам се увјерио колико на бурзи невоље вриједи тај љубоморно чувани и кроз оскудице проношени „породични накит“, за којим се током покољења налијепила толика афективна вриједност!) По санаторијима и климатским мјестима провели смо заједно све до њене смрти.

Нагли наступ болести дубоко ју је узбудио. Али се у санаторију ускоро стала смиривати. Празнина дана, мршавост збивања, једноличност режима убрзо укроте болесников немир, оmore његову прву разиграност. Заподјене се она позната безнадна игра узајамног засакања и варакања између стрпљења, болести и времена. Обична стара прича! Лијечење и болест отимају се о сваку крпицу времена; а болесник не зна да ли оно ради за једно или за друго. И у томе протјечу, с почетка споро, сасвим споро, дани. Болесников немир још није сасвим савладан; он сваким својим чином, сваким сатом устрепталог мировања, сваким скрушено прогутаним залогајем хране претендира да купи по мрвицу здравља. А с времена на вријеме подилази га бојазан да његова унутрашња устрепталост троши више него што то издарајуће мировање и то без воље гутано јело надокнађује. Са запрепаштењем угледа да је за тог првог

раздобља, и поред мировања и здушног настојања, нешто изгубио на тежини. Но ускоро се смирује: тежина помало расте. Сад се спријатељио с лешкарењем; узбуђеност и немир прометнули су се у лијеност и навику. При закопчавању одјеће са задовољством констатира своју бијелу, дијететску набухлост. Сад не промичу више дани него седмице. А још нешто касније, мјесеци. Болесник се нада да ти мјесеци протјечу у прилог оздрављењу, не у прилог болести. И у тој неизвјесности иде се према неком исходу.

Али у Мајином случају неизвјесност није дуго трајала. Од самог почетка имао сам јасан осјећај да је ствар изузетно тешка и да ће јој ток бити необично брз. А није прошло много времена док сам запазио да је Маја и сама постала више-мање свјесна тога. Остала је засјењена неком озбиљношћу, у некој замишљеној расијаности. А онда, као да се ријешила; збацила је са себе тај мрски болеснички *habitus*, напустила ту игру узалудног натезања. Као да је добила живљи, стално будан и необично истанчан осјећај времена које протјече. Лијечници су почели испољавати онај карактеристични небрижни оптимизам. „Изгубљен случај” — протумачио сам то одмах.

Зажелела је да оставимо санаториј. Пустили су нас без противљења. Сишли смо у Италију, у мало мјестанце у низини. Ту је била задовољна.

Болест се, међутим, брзо развијала, као с неким страсним заносом. Избијала је у зажарености читавог бића. Под одразом смрти, њена младост као да је нагло сазорила, добила зрелију, загаситију боју. Гледао сам како се у њој носе младост и смрт. Био сам потпуно начисто да је све већ ријешено, да је за све већ касно. А ипак, како су замаси тог црног вјетра у њој распиривали буктињу живота!

Наступало је прољеће, нагло, без преласка. Дани су били већ топли. Пред вече бисмо изишли у шетњу. Корачали смо полако, руку под руку. Женице у мјесту биле су је завољеле. При нашем проласку даривале су је цвијећем, позивале нас у своје баште. Знао сам да је међу собом зову *la povera moribonda*. Тетошиле су је с оним нарочитим миљем од ганућа, с оним пучким смислом за љепоту у смрти! Младо створење посвећено смрћу — дјевојка на одру међу цвијећем, црнина и пламен чирака у сунцу — у образили југа уздиже се готово до симбола поднебља, као на сјеверу Сњегулица. Прносила је своју агонију као дојенче у наручју кроз прољетне вечерње баште, под мрким гранама ловора, између лијеха што миришу наквашеном земљом. Откидала је расцвале гранчице и стављала свјеже латице на зажарене вјеће, на уста. Док смо у сутон сједили пред кућом и гледали небо још пуно бљештавила послјије сунчева заласка, слутња великог мрака прешла би јој лицем, видљива као сјена. Устала би, унишља би у кућу и сјела за клавир. Слушао сам њену свирку у којој се претакала предсмртна разиграност још неистрошених снага младости. Помишљао сам; гле, изгледа заљубљена! Озарена оном заљубљеношћу без објекта која се троши и загасује у самој себи, оном дјевојачком жудњом која све обујмљује а ништа не успјева да зароби међу склопљене дланове. Њен додир са сваком ствари имао је неку продубљеност, ударао свему печат растанка. При падању дугих сјенки нагло би умукла. Шириле су јој зјене, подрхтавале носнице; с надолажењем ноћи захватала ју је велика стрепња. Као да је мирисала смрт, као да је у близини наслућивала присуство невидљивих мртвих простора.

Затим су долазиле моје бесане ноћи, у којима сам се припремао за самоћу. У мраку сам шаптао: „Бити ћеш сам! Сам самцат, потпуно сам!” Па ипак, ма колико те ријечи себи понављао, нисам схваћао што оне заправо значе. То сам схватио тек кад је наступило. Јер прије нисам знао да и у томе „сам самцат” има степеновања, до које невјероватне мјере и како неизљечиво сâм може да буде човјек.

Умрла је поткрај прољећа. На груди сам јој положио медаљон с мајчином сликом и киту мокрих ружа. Испратиле су је и жене из мјеста. Покопали смо је у рано поподне. Кад је посљедња лопата земље стављена на хумак, окренуо сам се и отишао. Пожурио сам се да напустим мјесто још исто поподне, за сунца.

LXII

ад је наступило оно раздобље омамљеног лутања, безумне јурњаве из мјеста у

мјесто. Запутио сам се према југу. Сјећања из тог доба мутна су ми и неповезана, Путовао сам на прекиде, вициналним пругама, случајним средствима. Кад би стисла неиздрживост, силазио сам с воза и настављао пут пјешице. Улазио сам у села запрашене обуће, обрастао у браду. Дјеца на лединама покрај пута прекидала су игру и зурила за мном. Ноћио сам по крчмицама, или на сјенику сеоског газде. Понегдје бих остао дан-два да одморим изубијане ноге. Под оскудном одрином кокош је опрезно обилазила око мене извраћајући главу и проницљиво пиљила у мене округлим оком. Сатима сам знао буљити у окретање грнчарског колута и у ниједи рад руку мог случајног домаћина. А онда би ме опет спопао немир, па сам насумце кретао даље. Путем сам сретао прољећа оцвалих крошања, сребрно љескање маслина у зорином зраку, сељачке спроводе у жутилу поља сличне литијама за плодност и благослов земље. Под сводовима градских капија чекао сам да престане нагли прољетни плусак. Дјевојачки гласови из натопљених повртњака, још мокри од кише, под трешњевим гранама отешчалим од блиставих капи, дозивали су се преко ограда и живица у великим попут дуге свијетлим луковима.

Рану јесен дочекао сам у високом умбријском градићу. У септембарским већ прохладним ноћима искусио сам паничну тјескобу пустог градског трга, оковану својим каменим оквиром, с крпицом звјезданог неба над собом.

Помало се јављало питање: куд даље? Разаслао сам писма на разне стране. Сваке вечери одлазио сам на пошту да упитам има ли што за ме. Одговори нису стизали. Једне вечери, луњајући послије узалудног похода на пошту, нађем се пред освијетљеним порталом, Била је то несуђена црква, давно започета и никад довршена грађевина оглоданих зидова. Понуде ми улазницу. Давала се добротворна приредба за породице рудара пострадалих у оближњем руднику.

Хладна црквена лађа била је слабо освијетљена. Уз дуваре струјао је влажан дашак и прожимао до костију. На остацима позлате по зидовима жмиркали су одсјеви петролејских лампа. Савлада ме умор, и неопазнице закуњам. Тргне ме поклич.

— *Vegliate, arcieri!...*

По полумрачној позорници шетао је ратник под оклопом и шљемом... Била је то она мелодрама из дјетињства коју сам гледао с мајком кратко пред њену смрт.

Устанем и међу кољенима гледалаца пробијем се напоље. Под септембарским звијездама мали трг је спавао, са својим низовима замрачених прозора. Тек један прозорчић високо над крововима, био је освијетљен — жута четворина, свијетла, издвојена у ноћи, за којом неко умире или се неко рађа.

Сутрадан сам отпутовао, не чекајући одговоре на моја писма.

LXIII

удно се рађала та носталгија! Задуго нисам схватао што је то што унутра копка и куда ме то вуче. Једна нова жудња на помолу или једно зачахурено сјећање које још није прокљувало своју љупину? Јављало се као нешто што упорно тражи да буде задовољено, и што одатле обећава неко смирење. Мутно, онако као што се у зимљиву зору јавља сјена помисли да би требало боље навући на се јорган: осјећање тог „требало би” у нама је доста јако, и бива све оштрије, али што је оно што би требало — то остаје потпуно ван нашег дохвата. Каткад призрак оног што би требало продере копрену и мутно бљесне у пукотини свијести. Но одатле па до кретње која навлачи јорган далек је пут. А на том путу порушен је један мостић: управ на мјесту гдје би та слијепа тежња морала да пређе у покрет руке. Слично је било и овдје. Нешто у дубини мигољи и копка. Нешто добро знано, а опет непрепознато. Ми тражимо и тражимо, лутамо с краја на крај по скали наше рањавости, пребирамо по распону наших жудња и наших обмана, опипавамо редом ствари око нас очекујући да ће се на наш додир сама огласити она права, она коју тражимо. Но најчешће нас тек случај наведе на њу.

И најзад, оне вечери у умбријском градићу, избило је на површину. Одмах сам осјетио: чим ми је синуло да ходочастим у моје мјесто, у мени је лакнуло.

Па опет, као да ме нешто од тога одвраћало. Касније сам доиста увидио да нисам смио попустити. Јер тај посјет није задовољио ону потребу: није је утажио, само ју је разочарао. Носталгија за мјестима тек је опсјена: свака је носталгија носталгија за једним несталим временом и за једним несталим ја у њему. Ми само подлијежемо тој опсјени кад жудимо за мјестима. Носимо у себи пејзаже под зракама сунца, градове под ситном кишом. А у сваком запамћеном пејзажу, у свакој визији града носимо и по једног себе. И кад прижељкујемо онај пејзаж, онај град, ми желимо само да опет нађемо, да опет освојимо и усвојимо оно ја које у тим мјестима и везано за та мјеста живи. Одатле, свака је носталгија неутажива. Кад бисмо то на вријеме спознали, била би нам уштеђена многа луда ходочашћа. Ходочашћа која се зову разочарања. А од разочарања треба се спасавати. Кад нам је немогуће да намакнемо воду нашој жеђи, треба да бар сачувамо живу нашу жеђ. Јер она нам, за невољу, замјењује воду. Опсјењује нас ромонима, испуња нас живим гргољењем жеље. На ту нас скромност, раније или касније, научи живот: мјесто воде гутљај слане жеђи.

А можда је та касна носталгија према мјестима нашег дјетињства, та жеља да се вратимо на исходиште нашег круга, само један остатак оног порива који животиње пред смрт тјера у њихове логе и скровишта?

Присјећам се ријечи које ми је, још младу, говорио „Ментор помодрелих усана”: „Добро си учинио, синко, што си се одбио у свијет! Наш је крај добар само да се човјек у њему роди. Али онда нека изнесе своје стопе из њега! Нека понесе у очима његове

зоре, његове сутоне, његова разјарена сунца и његове звјездане ноћи, и нека између себе и њега стави седам мора и седам планина. И можда тек под старост нека се врати да у њему умре.”

Отимао сам се и одлагао, па сам најзад послушао тај позив и запутио се у моје мјесто.

Била је прошла једна мала вјечност откако сам као дјечак из њега отишао, а много година откако сам посљедњи пут у њ летимице навратио и наразговарао се са старим фра Анђелом. Сад је он био мртав. Давно су били растурени и посљедњи остаци имања, кућа прешла у туђе руке. У њој се угнијездио нови власник, трговац досељен из околице. У дједовој агенцији отворио је радњу, а први кат изнајмио финансима. На балкону бивше благоваонице косо је висјела њихова овална лимена табла с грбом. Други кат узео је трговац за себе. У једној соби на првоме биле су похрањене посљедње ствари и успомене моје породице: то је била некадашња „закључана соба”. Док је фра Анђело живио, он се старао да се то сачува и за ту собу плаћао најам. С времена на вријеме, у нередовитим размацима, надокнађивао сам му тај издатак. Послије његове смрти, то је подмиривала опћина, у очекивању да ћу се некад јавити. Кључ је годинама лежао у опћинском уреду и чекао на мој долазак.

Прошао сам кроз мјесто незнанац међу незнанцима. Имао сам осјећање да газим невидљив и беспросторан. На вратима некадашње дједове агенције стајао је трговац у кецељи од црнога клота, ослоњен о довратак. Пошао сам уз поломљене камене степенице. Млијечна стакла на вратима у ходнику била су полупана и надомјештена другима, плаве јабуке замијењене мједеним квакама. Тек једна, на вратима „закључане собе”, била је сачувана, преполовљена и шкрбава. Прије него сам отишао, дозвоао сам дрводјелца, дао и њу замијенити кваком и узео је у џеп. Ено је и сада, у друштву неколико ствари те врсте, у запечаћеном омоту у „пологу вреднотâ” код управе болнице. (Ако умрем, при званичном отварању пакета службена ће се лица зачудити тој искрзаној стакленој кугли и због ње ће и послије моје смрти нада мношћем вртјети главом. Да мој мали пријатељ слијепак није слијеп, њему бих је поклатио да се игра у врту на сунцу.)

Стао сам пред „закључаном собом”, окренуо кључ у брави и ушао. Запахнула ме непријазним хладом дуго ненаставане просторије. У зраку је још тињао изблиједели мирис етера. Извадим из џепа стеаринку и креснем жигицу. Угасну међу мојим прстима задављена влагом. Тек трећом успијем припалити стеаринку. Поглед ми паде на слику бакина брата умрлог у младости. Очи су, као и онда, гледале равно у ме, кроза ме, без осмијеха, као и очи човјека изведена из самице. Ускоро се јавио рад црва. Помислим: колико дуго живи црв? Је ли ово онај исти, негдашњи или можда његов праунук?

Одгурнуо сам ствари с угла сандука и сјео на њ. Око мене хрпе хартија, свежњеве преписке, кутије с успоменама. И гле, сва та сувеж бијелих вјенчаних вијенаца, расутих оквирића, с фотографијама, увојака мртве косе похрањене у затвореним ковертама и кутијицама, више ми није говорила ништа, није више свједочила ни о чему него о својој умрлости. И породични портрети одбијали су бешћутношћу страних и далеких лица, којима додуше добро познајемо црте, али онако разумски и равнодушно, као што познамо углове трокута и бридове коцака. Тад сам спознао да и

мртве ствари умиру. Од најранијих година осјећао сам достојанство онога што је старије од нас. Ствари којима не памтимо почетка чине нам се ауторитативне као сам свијет, древне као само вријеме. Дошао сам с притајеном надом да ћу наћи мноштво старих знанаца, мртвих предмета који су за мене сачували свој добро познати глас. Очекивао сам да ћу у заплитивним, непровјетреним просторијама наћи заробљено оно негдашње вријеме гдје сањиво лебди под испуцалим плафонима излучујући непресушно из себе црвоточни прашуљак вјечности и посипљући њиме све ствари које оно у себи носи и собом овија. Луда нада! У ствари кад престаре уђе нека сувоћа осјећаја и шкртост емоција. Оне некако ружно окрезује. Усели се у њих нека старачка саможивост; постану непријазне и слабо експанзивне и немају воље за дуге разговоре. Или им се можда глас тако утањи да дође нечујан за наше ухо. И стоје тако, саме о себи у простору, одијељене од свега што их окружава танком но непробојном опном своје усамљености: гледамо их на малом растојању, али између нас и њих увалила се једна бесконачност, као између нас и мртваца уз кога бдимо. Отворим враташца пећи, наслажем на хрпицу свјежњиће писама, папире, увојке, успомене, и потпалим. То је било све што сам им још дуговао. Пуцкетале су у ватри, равнодушне што прелазе из вида крте трине, пожутјелих фотографија, од влаге покљобученог картона, у топли сухи пепео — из једног облика ништавила у други — „Свијет је препун успомена” — помислим. „Свијет је просто загушен под теретом прошлости.“

Догоријевали су посљедњи свјежњићи. Устанем и отресем длан о длан. Учини ми се да чујем котрљање камичака под прозором. Пођем да га отворим. Протрули капци расклопише се зацвиљевши на зарђалим багламама. Преда мном пуче сура каменита стрмина иза куће. Под прозором стајао је Бућко и гледао у ме. Широка глава, кратки наивни носић, зачуђене очи, рудасти дјетиња коса, просиједи солупи — одмах сам га препознао. Ипак, понешто се измијенио: у лицу као да се сневеселио, јаче посиједио на сљепочицама, очи му се замутиле... Учинило ми се да му је лицем прелетјела сјена грча. Но то је можда био само одраз мог лица који је пао на њ.

LXIV

ест, свијет је препун успомена, свијет је преоптерећен прошлошћу. Чудо како

под тим теретом још дише. Чудо како данашњица још успијева да проклија кроз те наслаге умрлога. Младе клице мучно прорастају покров сагњилих откоса што на њима тиште, пробијају се на свјетлост, још блиједе, трептаве у сунцу. Бива ми јасна неодољива жеља да се све то збрише, да се живот свега тога ослободи, да се започне живјети сасвим изнова, на чистој, бијелој страници. И радосно, зазивљем тог новог човјека, слободног као копиле, без јучерашњице, без наслијеђених терета.

Јер превише се наумовало, превише се начувствовало у том старом свијету. Накупило се превише искустава, уморне мудрости, пепелних сазнања. Превиише се око сунца намотало људске патње и бола. И превише се памти, превише је присутно у сваком нашем чину све то. Кадре су да обесхрабре те грдне наслаге прошлости, те некрополе духа. У дну наших ћелија лежи умор других, у нашој истанчалој крви носимо талог туђих искустава. Душа нам је пуна мртвих чахура туђих сазнања и туђих разочарања.

Понекад ми се чини да у свијет гледам очима на чијим вјеђама тишти сањиви умор читавог једног геолошког доба. Лежим спуштених капака и једва чујна била у жилама запешћа, и чини ми се да то у њима откуцава било старог свијета. Привиђам се сам себи као стари Кронос на умору.

А гдје је излаз? — Треба се отрести повијести, треба покопати прошлост. Смрт се зачиње и гнијезди у устајалим климама јучерашњице. Голема прошлост зна каткад да прождре и сутрашњицу, као гладна куја младунчад. Будућност припада онима који немају прошлости.

И док се зибљем тако између сна и јаве на мојој болесничкој постељи, каткад се сав озарим: ведро се смијешим визији тог новог прољећа на помолу.

LXV

осмати бор под мојим прозором, шуман и мрк у ноћима јужине, сањиво

зањихан у сунчана поднева, грмови калине у лијехама између два павиљона, неколике презаве крошњице младих бреза које тек искоса видим из мог кревета, постали су моји стари знанци, моје једино друштво. Ако изађем одавде — ако се претури ова зачарано непомична СРЕТНА НОВА 1936. ГОДИНА, која ми се својим златним зубалом неуморно цери с ормара — сјећат ћу их се као и свега што сам овдје доживио, као и људи које сам овдје сусрео. Чини ми се да памтим све значајније представнике билинскога свијета које сам ма кад упознао.

У слијепом животу биља постоји нешто слично утјехи. Као нека побједа над временом. Тај мали, неосмишљени, сасвим беспосљедични факат што се крпица инертне земље начичкала блиједим иглицама, што је од јуче на голој гранчици напукао први пуп, што се из смоластог прстаца на врху бора развила завршна кичица — тај мали механички факат увијек ми, и увијек изнова, нешто каже. А што утјешно има за нас у томе? Не, наше свјесно биће то не разумије. Оно је тупо себично у својој окатости. Само тражи храну за се, а не пита одакле се та храна накупља, на каквим се незнатим изворима наша слијепа птица напаја.

Дрвеће је усправно и супериорно. Животиња има и своју лукавост, своју кокетерију, свој мали рачун. Умиљава се, додворава. Покушава да нас опчини својим погледом и превише је слична човјеку, у часовима кад тражимо одмора од човјека. Дрвеће је извишено над нашим ласкањем, глухо за наше наговоре. Оно нас благотворно игнорира. Постоји у њему неко непобједиво дјевичанство, нека непоткупљива исправност, нека наивност која се ничим не да начети, изопачити, преувратити. Добро је што има бар нешто равнодушно и одбојно на сваки наш покушај утицања. Али каква нечујна струјица окрепљења струји из њега право у влакна оне стаблеће суштине у нама!

У чудну ме недоумицу ставља умјетник који не осјећа потребу да буде у сталном свакодневном додиру с природом, који годинама гази кроз кртичји ров све самих крутих разумских ствари, а пише пјесме увијек о оним истим звијездама које је доживио кад му је било седамнаест година. Знам, знам: умјетник доживљава у имагинацији, у духу: по томе и јесте умјетник, тиме се и разликује од обичног човјека-неумјетника, итд. И сам сам некад тако говорио. И надодавао да је наивна, и дилетантска, и старомодна, и провинцијална оваква представа умјетникова лика. Па ипак!... Дивим се људима који могу да стварају у тим кртичјим условима. Али онако као што се дивимо жонглерима по сајмовима који гутају крхотине стакла. И чудим се како могу да нешто поетско још истисну из себе.

Тешко могу замислити умјетника друкчије него као контемплативну природу. Кад сусретнем незнанца испршене појаве и сигурна корака, с класичним изгледом мајора у

почивци, помислим: тешко да ће бити умјетник. Воља се развија на штету фантазијског и сензибилног. То су каквоће које се узајамно истребљују, као разноврстне рибе у рибњаку. Воља, углавном, и значи елиминирање фантазије и сензибилности: оне би је расточиле, разоружале. Човјек од воље, од дјела, некакав тамо Сулејман Величанствени или Кромвел, Џингис Кан или Петар Велики (иначе, у сваком другом погледу особе достојне пуног поштовања!), тешко да би, уз то што јесу, могли бити још и пјесници. Потпуно се предати умјетности значи нешто као завјет сиромаштва: одреку од воље и њених постигнућа. Значи препустити се ровању унутрашњих сумња и колебања, осјетљивости и њеном растакању. А ако осјетљивост и фантазија нису крв и месо умјетности, не знам што би друго била умјетност.

Стропови и куполе људских здања, ма како високи били, убрзо почињу да тиште на моје тјеме. На отворену, тај притисак ишчезава. У зеленој природи, међу дрвећем и травама, осјећам да дубље и стварније живим. Обузима ме дјетињаста жеља да начупам траве и лишћа и да их наслажем на вјеће, као благотворну маску неког исконског зеленог наркотика. Попуста зажареност на лицу и спарушена врелина на уснама. Грижње се ућутавају, јетка осјећања тупе. Јењава грч хтијења, мекшају обриси насušнога. Мјерило за биједи свакидашњице у нашим рукама наочиглед расте. Блиставило пејзажа постаје протутежа тамним унутрашњим мотањима, смирена дубина перспективе накнада за доживљено нечовјештво. И ускоро налазимо начина да надрастемо себе.

Но можда је све то само органска ствар. Можда је онај примарни осјећај бескраја у нама тек једно очитовање нашег физиса: ствар плућа и осјетљивости коже. Имам истанчано и сасвим сигурно чуло за испречен зид пред собом, за скучен оквир око себе. (Помислим каткад: па ти си несуђени слијепец?!) Простор што се нуди мојим ноздрвама нешто је што усукавам у се, што плућима удишем.

Провео сам неко вријеме, за минулог рата, у једном избјегличком карантину. Навече бих се довукао до оградe, размакнуо прстима двије бодљикаве жице и протурио главу напоље. Склопљених очију, удишући дубље, стајао сам тако, под водопадом слободног зрака, у струји неограниченог простора. Упијао сам у исти мах слободу, простор и неспутан ток времена. Гле, откривао сам, и слобода је нешто што усркавамо у се плућима! Има часова кад протек времена доживљујем као грдне квантуме сабијене просторности што протјечу над мојом главом; тако хучно, да им оћутим вјетар на лицу. Радо застајем под жељезничким мостовима и подвожњацима да бих у орљави нада мноме опет пронашао оно осјећање из дјетињства.

Дневни оброк природе — оброк кажњеникова хљеба.

И дневни оброк самоће. Страни су ми и људи којима је страна љепота самоће. Одувијек сам један дио мог свјесног дана морао провести сам. Бјежао сам из друштва, откидао дио времена од нужног одмора, чак и од живљења, да бих био насамо са собом. Био сам спреман да подијелим с човјеком танку корицу круха, али сам тешка срца дијелио моју сиротињску собу. Кад смо непрестано с људима, упознамо туђу унутрашњост као понутрицу излизане кесе. Али деси се да не знамо што сами мислимо и осјећамо. У непрекидном друштву истапа се наша личност. Да бисмо сазнали нашу интимну мисао, да бисмо начули наш властити глас, потребан је дневни

час усамљености. И путовати треба сам. Путовати још с неким значи носити са собом један дио онога што остављамо, одузимати један дио чара оном непознатом чему идемо усусрет. Значи у исти мах отићи и остати. Лишиш се могућности да будеш странац. А колико ли љепоте и у томе: бити странац! У некој молитви коју бих саставио да је свакодневно упућујем некаквом богу, један би ставак неминовно гласио: „Подај ми, господе, насушни оброк самоће!”

Познајем и муке осамљености. Ипак, кад бих, у неком хипотетичком паклу, морао да бирам између муке непрекидног друштва и мука непрекидне усамљености, мислим да бих, још и данас, изабрао ове посљедње.

Јер велике усамљености падају на нас фатално, од њих ионако нема лијека. Оне су ваљда урођена ствар. Наше врхунске радости и наша црна безнађа окрутно су несаопћива. У часовима кад највише требамо неке присне близине, ње нема: она је немогућа. (И колико ли узалудне патње од тога!) У своме најприснијем и најбитнијем, човјек је увијек сам. Носимо око себе своју самоћу као своју атмосферу. Наше само језгро овијено је танком но несадеривом опном која нас од свега одваја. Биће — мала тачка свијести, окружена бескрајем ништавила. И, најзад, човјек и умире сам.

LXVI

обио сам опет собног друга. Само пролазно, на неколико дана, вели болничарка. Овај пут ме то толико и не смета.

Ђак је, сељачко дијете. Ухапшен је у некаквим демонстрацијама. Изгледа да је на полицији гадно батинан. Пренесен је амо да залијечи повреде. То сам дознао испод гласа, од болничарке. Јер он је закопчан, неповјерљив. Угурали су опет други кревет и поставили га уз супротни зид напрема мене.

Гледамо се испод ока. Рекао бих, ођушкујемо се, с оном пажњом сатканом од радозналости и неповјерења, као два припадника различитих животињских врста. Ја се, наравно, правим као да не знам како је доспио амо и зашто је у таквом стању: то би учинило да се још више затвори у се и нарогуши према мени. Зато му не прилазим с те стране. Настојим да му приступим као човјек човјеку, да разговарамо о опћем. Али ни то не иде лако. Јер за њега као да не постоји то опће. За њега постоји само оно његово, специјално и једино. Или бар као да је све оно „друго” и „опће” тако споредно и бескрајно неважно да је отприлике исто као да не постоји.

Страшно зазирем од људи које читаве испуња и у којима све покреће једна једина мисао. Макар како знатна она била, привиђа ми се као опруга у дрвеном лутку. Мора да је ужасна она сахарска пустош која од те једне једине мисли, од вјечитог ношења тог монокорда у себи, царује у таквим спрженим душама. Зазирем од људи који никад не мисле противно себи. Није довољно своју мисао једанпут заувјек подврћи сумњи, једанпут заувјек провентилirati — па мир. Треба се свакодневно умивати сумњом, као водом.

Да, пријатељу. Једна сама основна полуга, једна сама унутрашња жица, то је ипак премало, пресиромашно. Такви су људи за мене више-мање мономани.

Гледам га. Драги мој, фиксна мисао је фиксна мисао не по својој апсурдности већ по својој упорности и тиранији: понављао ти од јутра до мрака апсурд да имаш главу од маслаца или жежену истину да послјије петка долази субота, ти си, брацко мој, свеједно манијак! Хајде, код овога се то нешто лакше опрашта јер је млад. Шутљив је. И мутно неповјерљив. Црта која ми такођер никад није била симпатична. Тмурно сумњичав и програмски подозрив тип за мене је инфериоран човјек. Знам, људе нужда нагони на то. Услови борбе дају им ниска чела и тврде лалокe. Хоће ли икад доћи вријеме кад ће човјек моћи да хода отворена погледа, без икакве затајиване мисли, без хиљаду страхова у души, кад ће моћи да одбаци од себе оружје претворности, да одложи то ниско, подмукло чело, и да гази кроз живот са широким, слободним осмијехом на лицу!

Мало послѣ него су га унијели у собу, извукао је однекуд скривену цигарету и припалио је. Пркосно, изазовно. Није ни упитао да ли ми то можда смета. Наравно, то би била малограђанштина! Ситнобуржујске трице! Да он — борац за радничка права, градитељ новог свијета! — упита за допуштење неког старкељу, буржуја, који болује од некакве тамо буржујске болести која се зацијело добија од претјеране јеђе, у крајњој линији одатле што се наждрокао *Mehrwert*-а ! Којешта!

— Извините — рекао сам му — мени лично то нимало не смета, али морам вас упозорити да у болесничким собама не дозвољавају да се пуши.

— Баш ме брига!

Признајем, такве манире нису баш створене да ме очарају.

— Ви сте ђак, је л' те? — упитао сам га једноставно, сасвим без призвука.

— Јесам — одвратио је реско. Звучало је као да каже: па што онда? — А ви? — надодао је одмах затим, као неку реторзију.

И одврнуо је главу не чекајући одговора. Очеvidно, није га занимао; то је упитао тек онако, да будемо квит.

— Човјек.

Окренуо је главу к мени, с изврским несхваћањем. Поновио сам јасније, словкајући ријеч по ријеч:

— Ја сам човјек. Тако, напросто човјек. Човјек по занимању. Из пасије, ако хоћете.

Није одговорио. Умукли смо.

Па добро, брате драги! На част ти твој синдикални покрет, твоје батине! Бори се за пролетаријат колико год хоћеш, вичи у демонстрацијама што год хоћеш, растурај летке какве год хоћеш, али у опхођењу један с другим морамо да будемо пристojни! Одакле да будемо неотесани, молим те? И какве то везе има с подруштвљењем средстава за производњу?

Нека му буде! Ако се с временом малко припитоми па се међу нама распреде разговор, рећи ћу ја већ њему: „Млади човјече, будите свјесни да тим вашим манирама само одбијате од себе људе који иначе не би имали никаква нарочитог разлога ни интереса да буду против вас.” А он ће ми вјероватно одговорити (дакако, ако се уопће удостоји да ми нешто одговори): „Није нам ни стало до таквих присталица.” И у оном *таквих* лежат ће толико сабијеног презира као да је изговорио најпогрднију ријеч.

Нека му буде! Нека шути ако воли! Тако ме бар неће сметати у писању. Сјести ћу за писаћи сто под прозором, окренут ћу му леђа, и писат ћу као да га уопће и нема!

LXVII

ове се Радивој. Студент је агрономије, отхрањен мензашком храном и полицијским батинама. Његова одјећа, коју је изнијела болничарка, преуска му је, а ципеле преогромне.

Проговоримо по коју ријеч, али сасвим формално, о практичноме. Хоћете ли да отворимо прозор, да затворимо прозор. Звонце је над мојим креветом, па морам да га упи там кад ми се учини да би желио дозвати болничарку.

Млад је, све му је јасно. Можда малко одвише јасно. А у животу ипак није све тако просто, нити је човјек тако некомплициран као што ти замишљаш, мој младићу. Ти не знаш да нам касније, кад смо довољно дуго живјели, многошта престаје бити јасно. И да нам се, евентуално, тек још касније опет почне помало избистравати, али на један други начин и на једном вишем плану. Каткад ми се чини да, кроз многе и дубоке разлике које нас одвајају, у мени не спознаје човјека. И то ме боли. Хтио бих да с њим разговарам подуље, присно. Или можда да му кажем само то да сам често осјетио стид, људски стид; који пут до те мјере да сам се стидио и што живим. Ето, само то. Али он ме сигурно не би разумио. Свеједно! Главно је да ја њега разумијем. За однос између два човјека може да буде сасвим довољно да само један од њих оног другог разумије.

Млад је. Он још не зна што је живот. Он има своју мисао, своју „истину” у глави, и то је све што има. Он још не зна за многе оне друге истине којима нас научи живот. (А има их, има!) Ја познајем живот у многим његовим видовима, у приличној његовој ширини. Ја знам добро како се у човјеку одједном све скљока и преврне. Ти то, својом срећом, још не знаш. И дао бог да то никад и не сазнаш. Ја знам смрт у небројеним њеним лицима, у виду теме с бесконачним варијацијама. Ти познаш живот и смрт само у једном виду: живот — то је твоја „идеја”; а смрт, наличје, тамна страна тог жетона, којим се поиграваш — она је само презир тог живота, у моменту набујале виталности и прекипјелог пркоса. За тебе је живот нешто што држиш међу длановима као лопту и чиме си спреман да у сваком часу кад ти се учини да треба или кад те на то позову пркосно треснеш о зид.

Ето! Један дан изгледао је неког јада питомији. А данас, чим сам издалека покушао да му се мало приближим, опет се наругао! Баш је немогућ!

А рећи ћу ја њему, кад дође згода! Заправо, не знам ни како да га ословљавам. „Господин Радивоје”? Господин, богами, ниси. „Друже Радивоје”? — ниси се (с оном цигаретом, одмах првог дана!) показао баш ни много друг. Осим тога, то би ти се могло учинити као некакво подилажење. А то не волим, никако не волим. А да ти кажем (као што би, уосталом, и требало, јер бих ти могао бити не отац него дјед) напросто „Радивоје” то би било превише фамилијарно. Испало би као да сам ја тај који

хвата фамилијарност с другима. А ни то не волим. Ништа! Ставит ћу те на режим „господине“! Само тако, „господине“, без икаква дометка!

Али што се само тако држи! Који му је бијес? Па шта хоћеш, човјече божји! Што би претендирао? Да клекнем преда те? Добро, ако хоћеш, паст ћу пред тобом на кољена и рећи: „Слушај, господине! Ја сам малограђанин, ситнобуржуј, пун малограђанских предрасуда, напосто један ковчег крцат малограђанске кучине. Ја сам, ако хоћеш, анархоиндивидуалист, помало чак и идеалист (но сасвим безопасан, више из навике да протусловим, или из неке интелектуалне кокетерије. Али што ја то теби говорим, зар ти знаш што је то интелектуална кокетерија, и докле она сеже? Сиров си ти још за то, синко! Ти би то сигурно криво схватио, опет превише упрошћено, као што све схваћаш. А ако баш желиш знати што је то интелектуална кокетерија, изволи само погледати по интелектуалцима у твојим властитим редовима, па ћеш нешто мало разумјети.) Ето то сам — али ништа више и ништа горе од тога! Голаћ, пролетер у суштини... Буниш се? Но добро, добро, нека ти буде! Рецимо онда, лумпенпролетер, ако тако волиш? Ионако, за мене, између пролетера и лумпенпролетера сва је разлика више-мање у томе што онај последњи од тога не прави неко нарочито питање!... Што? Опет сам погријешо? Добро, крив сам, признајем без правдања, и идемо даље!... Уосталом, господине, још је мој дјед био либерал. Либерал старога кова! А то је, признат ћете, свакако боље, свакако мање зло него да је био, на примјер, клерикал или поборник апсолутизма. А, збиља? Говорим о политици као новорођенче? Ако не знате (јер ви сте млад, веома млад, господине!), бити либерал, па чак и фрамасон, у некадашња времена звало се бити напредан. Јест, господине! Немојте се ништа чудити, господин Радивоје! ... И немојте ви само тако преламати преко кољена културу грађанског друштва. Не браним ја грађанско друштво. Далеко од тога! О, имам ја старих рачуна с њим! Али ствари морамо уочавати тачно, млади господине. И то не из неке апстрактне праведности већ ради нас самих. Зашто да сами себе правимо сљењима него што јесмо и него што нас нужда и прилике праве? Не можете ви читаву грађанску културу само тако ликвидирати. Не смијете заборавити — кад не би било ништа друго него то! — да је грађанска култура у своме крилу донијела једну од најсвјетлијих идеја у историји човјечанства: идеју социјализма. Да, господине! Није ту идеју родило социјалистичко друштво: социјалистичко друштво било је оно што се одатле тек требало да роди!... Дакле: малограђанин, анархоиндивидуалист, лумпенпролетер, идеалистичка намигуша. Ето, то су моји гријеси. А за све те гријехе имам једно једино оправдање: такав сам! Па што хоћете! Хоћете ли ме сад зато заклати? Ако желите, молим, само изволите! Ено вам моје бритве на умиваонику, послужите се!... Али, прије тога, хоћу још да вам кажем (та, ви сте они који тврдите да је човјек продукт своје средине и прилика): многи и многи други, драги мој господин Радивоје, да су потекли одакле сам потекао ја и да су газили путевима којима сам ја газео, били би постали једнаки овакви. А можда још и гори!... О, да, да!... Још много гори! ... Знам ја добро како иду те ствари!... А ако желите знати, од тога да не будем још гори мене је у ствари спасло само то што сам малко шумаст. Умјетник, како се то у моје вријеме говорило. Да, господине!...

А он само шути. Па добро, брате драги, докле ћемо тако? Који ти је враг у тој твојој ошишаној сељачкој ђиверици! А ко зна? Можда ме сматра за доушника? Можда мисли да је нарочито стављен у моју собу како бих из њега нешто испипао? О, небеске легије, само ми је још то требало! Зар збиља баш тако изгледам? Хајде га ти сад разувјери!

Зар овакве људе уопће можеш разувјерити! Наравно, сваки мој покушај само ће још појачати сумњу. Добро! Кад је тако, а ми шутимо!

LXVIII

ат одмјерених корака пред вратима. Иду, па се врате, па опет иду, па се опет врате. Већ ме почиње нервирати. Болничарка ми је објаснила: то жандар шетка. А-ха, разумио сам! Ту смо, дакле! Значи, кад изиђе из болнице, опет ће у затвор, на поновно преслушавање. А повреде, како ми каже, нису баш тако незнатне као што сам држао. Изгледа да му је повријеђен један бубрег.

Од јуче му се стање погоршало. Чини ми се да има и часова клонућа. Он шути, крије их. Док је будан, држи се; мрк је, закопчан, готово набусит. Али у сну је немиран; врпољи се, зноји му се чело. Устајем и отварам прозор да уђе свјежи зрак. Тад се нешто примири. Кад га гледам овако док спава, изгледа ми још млађи, готово дијете. У ошишаној коси повише чела има мали ожиљак, вјероватно још из дјетињства. То га је ваљда друг у игри „смјерио бабуљем”, а њега облила крв, па се завукао у лужину и ударио у плач. А мати га дозивље с прага, у великом љетном поподневу: „Радивојеее!... Ооо, Радивојеее!... Је сам ли ти говорила да се не играш с оним хаинином, он ће теби главе доћи!... Та не видиш ли, јаданче, да и није за друго нег' ил' за жандара ил' за харамију!...” Узимљем чисту марамицу, опрезно му приступам и тарем му зној са чела. Он се трзне, а ја одмах устукнем: ако се пробуди, грмаљ каква га је бог дао, још ће помислити да сам какав хомосексуалац!

Касније му је порасла врућица. Трзао се, забацивао, кроз стиснуте зубе пробунцао би покоју ријеч. Мрсио је, убрзано, као неку сумануту молитвицу: „Морам издржати, морам издржати!”... Зацијело је тако себи понављао на саслушавању у подрумима полиције, очи у очи с физичким мукама.

Бат жандарских корака пред вратима.

Гледам га и настојим да прочитам на његовом лицу је ли се одржао. Немам појма што је то што су из њега хтјели да извуку. По свој прилици нешто што објективно и није од неке особите важности: од кога је добио да растура летке или нешто такво. Настојим да погодим по његовом изразу је ли издржао. И најзад закључујем: јест! То се види по свему: по његовом пркосу, по његовом набуситом држању, па и по том несимпатичном односу према мени. Не, не изгледа тако човјек који се сломио. Па да! Није одао. О томе свједочи и она прва, пркосна цигарета чим се услио у ову собу. И гле: чисто сам поносан на њ.

Пробудио се и затражио воде. Зачудио се што ме види на ногама. Учинио ми се да му на лицу читам забринутост и питање да ли је у сну што говорио. И као да је по мом изразу тражио да то разабере. Дошло ми је да му кажем: „Буди миран, човјече! Не треба ти се стидјети свог лица какво сам ти видио док си спавао!”

Бат жандарских корака пред вратима. Па тишина: завалио се на ону бијелу клупу са решеткастим наслоном у ходнику. Па опет кораци: осјетио да хвата дријемеж, те се тргнуо. Горе доље, горе доље. Гледам Радивоја. Гледам му онај ожиљак у ошишаној коси над челом. Сад опет спава, примирио се. А одавле ће, чим прездрави, поново у полицијске подруме, на даље преслушавање. Хоће ли издржати? Хоће ли и овог пута издржати? Премлад је, још зелен! И човјек је: биједна гваља живчевља и презавога, веома рањавога мяса! Хоће ли издржати?

Бат неуморних корака пред вратима. Горе доље, горе доље. То ми чисто кида живце. Горе доље, горе доле. Кад ће већ завршити ова ноћ!

LXIX

пет сам sâm у соби. Јуче су одвели Радивоја. „Хајд' здраво!” — опростио се са мном. „Знаш, много ћеш ми недостајати. Бит ћу јако, баш јако sâm без тебе!” — рекао сам му. Дошло ми је да га објема рукама ухватим за главу и пољубим у онај ожиљак над челом. Али сам се суспрегнуо. Људима као што је он то не пристаје. Не, боље овако! Само смо се руковали.

Са мном опет нешто није у реду. Млади је доктор мрштио чело нада мном.

Дође к мени у собу знанац одавде из болнице, постарији сеоски газда с квргавим расцвалим носом и с катарактом на оку, који чека на операцију. Сједне на столицу мало подаље од мог кревета, зури у мене, и шути. Тек с времена на вријеме рекне:

— Ха, што ћете, трпјети нам је ред!

Па даље сједи и шути.

Покушавам да читам. Али убрзо одлажем књигу. Замара ме. Још до некидан чинила ми се занимљива, а сад ми се чини тако празна. О, кад би они који пишу књиге знали како на самртничкој постељи мало која књига а да не изгледа потпуно лажна! Требало би уопће да људи чешће виде ствари онаквима какве нам се указују на самртничкој постељи.

Јутрос су ме походили доктори, сви на броју, и говорили испод гласа лаконске, половичне ријечи. Постали су за једну трунчицу службенији према мени. Затим су ме опет возикали на нечујним бијелим колицима по прегледима и контролама.

— Можда ћете морати поново на операцију — рекао ми је касније млади доктор. — Но још се сигурно не зна, још ћемо видјети.

То ме не весели. Већ ми је помало доста свега тога.

И мали је слијепач напустио болницу. Предао сам болничарки виолину да је врати у „полог вреднота”. Имам осјећај као да се завршава сезона а гости један по један напуштају плажу. Небо постепено навлачи сиве копрене.

С ормара ми се свеједно цери „СРЕТНА НОВА 1936. ГОДИНА” са својим златним зубалом насмијане буцмасте кухарице. А да ли ће се и „нова сретна 1937. година” исто тако сретно церити? Ту сам неизвјесност, у полушали, повјерио мојој болничарки.

— Хоће, хоће, не брините! А ја ћу се постарати да вам набавим нови календар.

Разговарали смо о Радивоју. Она као да зна нешто више о њему.

— Замислите, изгледа да је ухапшен на пријаву неког апотекара из његовог мјеста. Тај је апотекар на силу хтио да од његовог оца купи комад земље за свој перивој, али стари никако није хтио да прода. Апотекар му је запријетио: „Пази само да се не покајеш...”

— А које је то мјесто? Како се зове тај апотекар?...

Јест! Перивој суптропске вегетације „у Лучикама”. То је био он! Мој двојник Иван.

LXX

Ћам сам, потпуно сам. Небо је застрто. Већ неколико дана нисам видео сунца.

Из мог кревета не видим друго него дио борове крошње и четворину сивог платна неба, по коме неуморно прелазе танки облаци, као праменови маглице.

Сам сам. Али и волим што ме нико не посјећује. Јер знам како је мучно то посјећивање самртника. Сјећам га се из времена кад сам ја био онај који посјећује. Сједимо уз болесника, гледамо у његов утањен нос, и причамо. Опрезно заобилазимо болну тачку. Причамо му о равнодушним стварима које њега више не занимају, о стварима које више не дирају његово срце. Један га замара узбудљивим новостима, труди се да свему пода неки вид изузетности, неки вид сензације; тобоже да га растресе, да му одврати мисао од тамне мрље. Други, танкоћутнији, не труди се да му разбуди интересирање, не извјештачује живахност. Говори лијено, с малом горчином; настоји да стварима одузме нешто од њихове животне пуноће, да све поспе пепелом скепсе. Напољу је тако досадно, тако незанимљиво! Живот једноличан, дан на дан једно те исто, људи ситни и банални, а времена гадна; бљузгавица, бласто до глежања. Баш није вриједно да се живи! Сав је сретан ако у соби затече још каквог посјетиоца, и све рачуна како ће да оду заједно. А и онај је нешто пробљеснуо: ускоро ће моћи да отиде; на концу, и право је: он је први и дошао! Још мало, па: „Хе, дакле, до виђења, до скорог виђења” — и одлази. У соби је нагло постало за један степен мрачније: као да је лустер погасио све сијалице осим једне. Други посјетилац осјети се остављен на цједилу. Али се мири и остаје. Прича и прича, а у себи све броји минуте. Избјегава болесников поглед. Јер самртници каткад имају тешке, озбиљне очи које продиру кроз прслук, кроз кошуљу, равно у нас. Прича и прича, а испод ока погледава на болесников воштани нос, и опет броји минуте. А болесник шути, гледа у дугмета његова прслука и у себи пребраја његово бројање.

Напољу се смрачило, у четворини прозора небо је сасвим потамњело слично модроцрним небесима што сликају дјеца замачући кист у црно. На њему се једва разазнаје црно и пусто борово грање. Мисао нам однекуд иде на глуху антидилувијалну пустош кад су на Земљи владале велике језиве тишине, тек ту и тамо прекидане големим плускањем воде кад се у мрачне мочваре спусти грдан претпотопни гмаз. Посјетилац одврће поглед од прозора, крадом га скреће на болесника. Гледа у његово пепељасто лице, у његов воштани нос, и духовно се спрема на одлазак. Тражи погодну ријеч за опроштај, ни одвећ тешку ни одвећ лаку. Налази је, кад сретнију, кад мање сретну, и најзад устаје, закопчава капут. Одлази. Одмиче звучним болничким ходником, спасава се између окречених перваза лијеха с перуником, и жури да што прије стигне у топлу, јако освијетљену средину, да се сав окупа у њој. Пролази под расвијетљеним прозорима за којима опћинска глазба вјежба увертуру *Фра Дјавола*, упада и нехотице у њен ритам, и ступа у њему, жустро као шегртић. Залази у гужву свијета, да се протаре у вреви, да осјети њену топлину,

потплатима струже о плочник да се ослободи сјене која му се глинасто прилијепила за пете.

А болесник је остао сам, незаштићен пред ноћи која надлази. Сам у својој соби, сам у свијету, сам у свемиру. И ко може да зна што се тад збива иза оних прозорских четворина заклоњених црним боровим грањем? Ко може да замисли каква се све страћавања одигравају у самоћи једне болесничке собе? Да смо случајно заборавили рукавице на радијатору па се вратили по њих, ко зна с каквим бисмо га лицем затекли?

Болесник је остао сам. Одвраћа главу к зиду, да му празна соба не вири у лице. Бори се, одолијева провали изнутрине. Јер треба бити јак! Човјек мора да буде човјек. Да сад ко уђе, да се врати онај по рукавице па да га затече овако у сузама, што би помислио? Јест, свак мисли да је само он мекан и слаб, да су други у тој кушњи снажнији и бољи. Он не зна да на тој међи престаје све, да се ту свак своди на голу и дрхтаву јединку запахнуту дахом ништавила. Он, срећом, то не зна. И каткад успијева да све задржи на оним двјема првим, почетним сузама. Четворина прозора потпуно је зацрњела, борова крошња стопила се с мраком унаоколо. То није смрт, то је само ноћ. По ходнику кораци особља и цилик суђа. Болесник се враћа у стварност вечерњег компота и вечерњег мјерења температуре. Претурен је и тај дан.

А кад посјетилац други пут дође, налази га знатно изнуренијег. Сад је већ много лакше изаћи с њим на крај. Његов је поглед расплутан и не продире нам више кроз оклоп. Постао је јефтинији. Сад већ прима и сасвим лаку, површну утјеху, захвалан је и за сасвим неувјерљиву ријеч. Његове очи чисто просе једну лаж. „Кажи ми искрено, како ме налазиш?...” Оним „искрено” хоће да купи могућност да вјерује у ту лаж. И гледа у нас понизним очима. Ми зуримо у његово пепељасто лице, у његов већ сасвим воштани нос и одговарамо гласом који и нама самима одједном зазвучи чудан и туђи: „Добро, углавном сасвим добро.“

А он нам је благодаран и за толико.

*

У потаји, чувам у себи једно мало подмукло оружје, као неки тајни термометар: док сам у моћи да овако расуђујем и подозрејем, док нисам сасвим запао у ту самртничку лаковјерност, значи да још нисам доспио у онај крајњи безнадни стадиј. Јер у човјеку лукавост, она подмукла, анимално самообрамбена лукавост, надживљује ум, надживљује све друго у њему. Кад је престало то, значи да је близу крај; док траје и само трачак тога, још има трачак наде!

*

Јест, боље што сам ту непознат, што ме нико не посјећује. Волим што ми је уштеђена та крајња, предсмртна лаж. У таквим часовима и најближи нам постају туђи. Поред нас су — а опет тако далеки. Држе наше руке у својима, хтјели би да буду сасвим уза нас, сасвим с нама, да осјетимо њихову топлину — а опет их од нас дијели нека танка неуклонива опна. Тако бисмо требали нечију присну близину, а тако смо неискупиво

сами! Између њих и нас распукла је једна граница, један уски но непремостиви јаз: спадамо у двије различите врсте, у два различита свијета: они у свијет живих, ми у свијет умирућих. А нема те разлике која људе раздваја тако дубоко као та. Они нас издају, они нас изневјеравају и са сасвим страним и равнодушним особама: чак и с њима веже их једна танана но жилава нит солидарности — солидарности међу живима — каква их више не веже с нама. Између њих постоји дослух, с њима се споразумијевају и самим трептајем ока. Јер они припадају у исти круг, у свијет живих. А ми — ми смо већ на другој обали. И ето, у крајњем часу, када нам највише треба нечија присна близина, између нас и наших најближих, између нас и свега, залегло је нешто подмукло, залегла је једна непрелазна туђост, туђост лажи. И ту нема помоћи. Видимо их где се пате, а не можемо да осјетимо њихову топлину. Траже ријеч у коју би легла сва присност, сва душа, али таква ријеч не постоји. Скривају нам истину, из самилости. Скривају нам самилост, из обзира. Труде се да заглуше свој очај умором тијела, затрпавају своје безнађе пожртвованошћу. Између нас и њих лежи нешто премучано, нешто тамно, као умотан леш.

*

Изазе ми пред очи агоније блиских особа. Још куца, и доста пунано, артерија под кољеном. Мишић срца још се бесмислено стеже и растеже, по снази навике. У плућа и из плућа још струји трачак зрака, механички и бестрасно, као у Мемносов кип. Али с познатог лица већ постепено нестаје његова личност. Ако закратко отвори очи, то је начас опет он. Један далек, неприсутан он, један он већ сав у крилу нестајања, али ипак он. Но чим је поново спустио вјеђе, опет је све збрисано. И тад тражимо и настојимо да откријемо још који трептај тога нестајућег њега на површини тијела које хропти. Као да се трептај сад преселио негдје између груди и грла: нешто топло и меко, као задихано птиче, још ту задише и дрхтуљи. Или се појави лагано мрешкање коже, те поиграва негдје на крилцима носница, негдје око уста. Ето: ту је сад усредоточен он, ту је сад читав он. Питамо погледом доктора који му држи пулс. Трептајем очију даје нам знак да тијело још живи. Још часак. Затим испушта његово запешће. Готово је. У свемиру се нешто спљоснуло, склопило у једну саму димензију. У свемиру је нешто нестало. У свемиру се просјела једна мала но бездана јамица мрака. А уједно, у нама је нешто лакнуло. Сад је он опет наш, потпуно наш. Сад је то опет он. И сад је, најзад, међу нама престала лаж.

LXXI

утрос је, неочекиван, дошао к мени бријач да ме обрије и уреди. То као да на нешто слуги.

Затим сам мало читао. Али ме је заморило.

Средином јутра стао је пред улазом у зграду аутомобил. С муком сам устао из кревета и довукао се до прозора. Био је то мали црни фургончић. Из њега су изнијели нешто дугачко, умотано у бијелу плахту, и шутљиво унијели у зграду. Болничарка, која је стајала иза мојих леђа и гледала заједно са мном, нагло се одбила од прозора и појурила напоље.

Походио ме опет стари сељак с катарактом и с расцвалим носом да ме шутљиво разговара. Сједио је насред собе и гледао у ме без ријечи.

Нешто послје је вратила се и моја болничарка, озбиљна, ублиједјела у лицу.

— Он је. Слутила сам.

На први мах нисам схватио.

— Радивој. Готово је. Донијели су га на обдукцију. Управ га сад доље сецирају.

Тако, дакле. Готово је. Нема више Радивоја. Сад ми се чини далеко, и чисто нестварно, да је прије самих неколико дана био у овој истој соби, ту, поред мене, да сам му се дотицао чела овим истим рукама... Значи, издржао је и овог пута. Издржао је, али га више нема. Нема више Радивоја.

Касније је дошао и млади доктор и најавио ми:

— Сутра се иде на операцију. Одлучено је.

Дакле ипак!

— ... Али будите мирни, овај пут је само један мањи захват.

Помислио сам: то можда значи два или два и по сата касапљења.

— А хоћу ли издржати, докторе?

— Не брините! — површно се насмијешо. — Ви сте још доста јак! У вашем су крају људи чврсти, као одваљени од стијене!

Сјео је мало поред мене. На лицу му је била сјена зловоље у виду неке расијаности. Стари сељак повукао је своју столицу неколико центиметара натраг.

— Докторе, јесте ли били доље? Како изгледа?

Одмахнуо је руком, гледајући у страну.

— Страхота! Поломљена ребра, фрактура лубање, одваљен један бубрег.

— А што сад? — упитао сам бесмислено.

— Сад? Сад се доље води дискусија између лијечника и полицајаца око формулације „узрока смрти”. Натезу се. Лијечници се боре да колико-толико спасу достојанство. Препирка се креће у распону између „повреда трауматске природе непознатог извора” на једној страни, и „*vitium cordis*” или чак „*vitium cordis congenitale*” на другој страни. Вјероватно ће се нагодити негдје по средини, на формули „кљенут срца”, *tout court*. У оваквим случајевима све спасава та формула. Наиме, непосредни је узрок смрти увијек то што је срце престало куцати. Чак и онда кад се баците с прозора петог ката, зајамчено нећете умријети све дотле док вам срце не престане да ради. А зашто је срце престало радити, то је друго питање. Но то питање излази ван дјелокруга лијечничког комисијског налаза. Дакле „кљенут срца”, па мир. Као што видите, спасоносан еуфемизам, који у ствари, значи отприлике као кад бисте рекли: умро је од смрти. И вук сит и коза цијела.

— Да. Вук сит и пресит а коза здрава и читава. Само Радивоја више нема.

— ... Дакле, припремите се за сутра! — рекао је устајући и потапшао ме с овлашним охрабрењем по рамену. — Настојте да не мислите много на операцију. Узмите радије књигу па читајте нешто лијепо.

Отишао је. Слијепи сељак примакнуо је опет своју столицу пола педља ближе, те опет зури у мене, спокојно, без ријечи. Тек одједном избаци неодређено:

— Хе, што ћете. Сви ћемо тако!

Па даље сједи, зури у ме и шути.

LXXII

пет сам у својој соби. Ствар је, дакле, ипак била лакша него што сам вјеровао.

Или сам бар ја све то мање осјетио. Можда су напросто дубина и трајање моје бесвијести били нешто дуљи. Овог пута и не питам болничарку колико је трајала операција нити који је данас дан. Зашто ме овог пута то мање интересира?

Него, чини ми се да је лице моје болничарке нешто мање ведро. Озбиљно, или можда само запослено? Док овако запажам, рекби да још нисмо спали на оне најниже гране. Али мисао ми се прекида, брзо се замара, и као да све чешће западам у неке бијеле оазе без времена.

Мутно сам осјећао ужурбаност око мене. Често је уза ме бивала болничарка. Затим сам опет западао у дријемек, из кога су тек ту и тамо искрсавали поједини моменти. А између њих, еони ништавила. Колико су трајали? Не знам. Ништавило између два момента свијести, било бескрајно дуго или бескрајно кратко, сасвим је једнако. Једна провалија. У кратким проведринама свијести мислио сам: кад бих живио један часак па умро за једну вјечност, и тако наизмјенице, било би савршено свеједно колико су те вјечности трајале: између два блијеска свијести, једно море ништавила или један часак ништавила потпуно су једнаки. Питам се: има ли можда у томе нешто утјешно? – Ко зна? Можда.

*

Осјетим убод у подлактици и око њега нејасан шумор гласова. Ха, то је оно, прође ми свијешћу; и под тим мислим на инјекцију. Понекад је шум тих гласова, који су се око убода скупили као мухе, мутнији и даљи, и брзо утоне у ништавило. Понекад, опет, чујем над собом један глас. Прогро је до моје свијести својом упорношћу. А та упорност састоји се у томе што више пута понавља једно те исто. Наметнуо ми се том упорношћу понављања, али ни тад још не поимах што је то што он понавља. Најзад отварам очи и видим над собом лице болничарке и њене усне што се мичу. Да, сад ми је јасно да је тај глас био присутан још прије него што сам га почео разабирати; да је он и био оно што ме износило, полако, као на рукама, са дна моје бесвијести на површину. Обриси тог лица нада мном нагло се расплињују и вјеће се саме од себе уморно склапају. А кад опет исплутам на површину и поново угледам над собом познато лице и усне што се мичу, не знам колико је дуг био тај часак који је протекао између оног склапања и поновног подизања вјећа: један тренутак или неколико дана?

*

Јасније се сјећам једино кад су и опет (— о, по који то пут? — већ сам изгубио рачун! —) дошла по ме нечујна бијела колица и кад су ме угурали у лифт. Само, овог је пута моја препуштеност била већа. Лежао сам затим наузнак на столу. Високо нада мноштаклени балон љескао се опалским одсјевима. Из њега је путовала према мом тијелу гумена цијев, али нисам могао да видим докле она сеже и гдје увире у мене. Трудио сам се да окренем главу малко удесно. Слутио сам да ту стоји моја болничарка и јако сам желио да је угледам, али нисам смогао толико снаге.

Затим маска на лицу. И, у посљедњи часак, помисао (с оним минималним напором, бескрајно мањим него што је напор ријечи): вјероватно ће баш ова моја препуштеност бити оно што ће ствар одлучити, оно што ће учинити да превагне на ону страну. А онда, услијед те помисли, нагла провала мутне панике, смјеста закована и савладана напредујућом омаглицом, коју сам, у тај посљедњи часак, осјетио као насиље. И одатле, одједном снажан порив: осјећај да нешто важно, необично важно треба да кажем или учиним прије него што сасвим утонем у бијелу празнину. Порив да то тоњење за часак, још само за кратак часак прекинем, јер ће иначе бити касно, неповратно... Ваљда жртва у крајњем тренутку осјети да такву једну неодложну, ненадокнадиву, свеспасавајућу ријеч има да каже крвнику ... Али већ је потпуно захватала омаглица и потопила и тај трачак побуне. Вјерујем да је та неизречена уплахиленост, та неиспољена побуна коју је несвјестица још живу затрпала у мени, била оно што је у посљедњи час окренуло точак у супротном правцу; оно што је у ствари одлучило исход. И још нешто: она првашња препуштеност као да је била моја, као да је извирала из мене, из дубине моје пути, а она нагло надошла уплахиленост као да је споља нахрупила у ме и пренула ме.

Повратка се, наравно, ни овог пута не сјећам. А вјероватно ни првих буђења. Прво чега се сјећам, то је осјећај лебђења међу слојевима сумаглице, с лаким подражајем мучнине као од висинске болести, и осјећање недостатка једне котве. Па опет нагли замор и поново губљење међу бијелим поњавама бесвјестице.

*

Касније, осјећај ријетке, ванредно ријетке материје од које сам саздан. Осјећај крајње, драгоцене крхкости, танке стаклености властитог бића, танане стварности свога тијела.

А још нешто касније, у том проријетком и необично лаганом ткиву стварности мога ја, нека тежња ширења, растурања, расплињавања. И јача потреба за једном котвом.

*

Бива помало мучно ово слаткасто-отужно, слаткасто-јежуљиво, у исти мах и угодно и неугодно осјећање своје несустаствености. Одатле већ позната жеља да се на нас навали неки терет да бисмо јаче осјетили себе, своју стварност; да би се позбило, понешто згуснуло наше ја. Прижељкујемо то као тежину неког јоргана. Понекад као тежину камене плоче.

*

Дуго ме мучи узана пруга сунца која се пробила кроз процјеп застора, пала као танки свјетлосни прут на моје узглавље и рањава ми око. А колик напор уклонити се тој стријели, премакнути малко главу на узглављу! Дуго се спремам за тај напор, дуго прикупљам снаге. Па најзад одустајем. Налазим да је једноставније заклопити очи и чекати. А чекања, у овом стању, нису ни тешка ни дуга. Наићи ће ваљда болничарка, то ће и сама примијетити и учинити што већ треба. Склапам очи и тонем у полусан, у стање саткано од лијеног одлагања, од драговољног стрпљења, и од истрганих влаканаца времена. Од оне клонулости која је у исти мах и умор и одмарање. А на концу свега тога смијешу се један исход, један мали угодни исход — уклањање оне зраке — који ће доћи сам од себе. И можда је тај његов осмијех из даљине угоднији него само његово непосредно остварење.

Полусвијест. Танана млијечна опна над површином свјеснога, на којој се одразују и на коју се преносе наша мала унутрашња набирања и мрешкања, мали унутрашњи трзаји бића. Плутамо, лагани, без тежине — празна љуска над површином стварности. Услужне руке најзад погађају нашу неизражену жељу иза склопљених вјеђа. Мала сметња нестаје, осјећај нелагодности ишчезава. Тако, сад је добро. Расплинуто осјећање задовољеног „јаства”. Полусан.

*

У потпуној тишини, на махове посумњам да ли уопће постојим. Ипак, не желим потпуно спокојство, потпуно мртвило. То не! Волим да врхом спуштених трепавица осјећам вањско трајање, протјецање стварности. Само да ја останем изван њега, да не учествујем у њему. Да сједим на његовој обали. Јер бити у њему, учествовати у њему, то је превише заморно. Али нека оно ипак траје. Нека само траје, нека промиче мимо мене. То је пријатно.

*

Стварно, не жели се живот. Није живот оно што се жели. Живот — то је грдно, поголемо. И пренапорно, презаморно. А и сама жеља, и она је презаморна. Не. Није то оно што се жели. Жели се само трајање. И то не баш властито трајање него трајање уопће, трајање као такво. Нека оно траје, нека оно само даље траје! Нека траје и онда док ми дријемамо! То нам даје неку топлу сигурност у нашем дријемежу.

*

О, како је то пријатно: исплутати зачас из дријемежа, констатирати да живиш, па поново, умирен, утонуту у дријемеж.

*

Присутан сам. Присутан сам, али не учествујем. И волим то. Притајено присутан. Присутан без запремине. Као помисао, као сушта помисао. Као живот сјене.

Уистину ми се чини да нити што желим нити што право осјећам. И с невјерицом испитујем то стање. Радујем му се. Тачније, не радујем му се, јер је и то напор, и то је

презаморно за мене. Него: оно ме обасјава радошћу. Онако као што рано сунце осијава хладни камен топлином. Испитујем га с невјерицом. Јер се чисто побојавам да се то не промијени, преокрене, да се не покаже да није тако. Побојавам се да одједном не осјетим своју запремину у стварности, да кроза ме опет не проври немир неког хтијења, да не отпочне опет неко врење. Не, нећу то. Нећу осјећања, већ само пуког осјећања, као стабло. Као стабло што својим осјетљивим ликом, жилицама свог трептавог лишћа, смоластом мекоћом својих пупова осјећа сваку нову уgodу, сваку промјену у животу зрака, а да притом ништа не осјећа. Голо осјећање бивствовања. Нека кроза ме лепрша мисао, снено и без правца, као сањив лептир кроз игру сунчаних прошарица под прољетним крошњама. Нека мноме протјечу осјећања, нека забљесну осјети као рибице што сребрнасто стругну водом па нестану. Голо осјећање бивствовања.

*

Да, нека потраје тако, нека само потраје тако! Јер збиља преуморан сам за друго што. Нека трајање траје, толико да будем сигуран у стварност стварности, али независно од мене. Толико да будем сигуран у своје присуство. Али крилом нека не дира мене. Нека мене пусти по страни.

*

Запазио сам: на ормару је нови календар. Додуше, слова на њему не разабирем, али знам: онај је био зелен, овај нови је црвен. Значи: претурила се она година.

*

Чини ми се велика благодат што је из свега тога скупа нестало вријеме. Јер вријеме као да је оно што догађајима нашег живота подаје њихову тежину и њихову болност. Кад је из њих извучена нит времена на који су нанизани, они леже пред нашим очима, шаролики и равноправни, попут расутих ђинђува. Сврставају се у једну равнину, сви једнако важни односно неважни, сви једнако живи односно неживи. Сад гледам на живот онако као што се гледа на пејзаж: у њему је све истодобно присутно: ријеч „прије” и ријеч „послије” ту су бесмислене. И има у томе нешто што одмара наше очи, као гледање у зеленило. Посматран тако, живот постаје готово безболан. Живот-ћилим. Кад гледам моја ишарана слова на пијеску живота која су вјетри помрсили, гледам на њих као на поремећену арабеску. Дани радости и боли сврставају се у један ред, не потиру се и не потискују једно друго. Кад престаримо, кад надживимо сами себе, међу њима наступа тишина и велики мир. Прастаре, покојне ствари ускладе се међу собом: постану некако равне и вршњакиње: упокојеност даје им мир и равна права.

*

Сада се мисао точи без шума, без пјене, кротко, као уље из старинског дрвеног тијеска. Све су супротности измирене, све ратујуће мисли питоме као птице на длану. Оно што је некад парало и рањавало унутрашње стијенке, излизало је своје бридове, отупило своје оштрине. Углачало се као морски шљунак у вјечитом крилу плима и осека, у

непрестаном љуљушкању валова и пјена. Сад све прелази преко старих ожиљака милујући их својом глаткоћом и односећи им утажења хладом свог додира.

*

Хтио бих се свести читав на једну беспросторну тачкицу свијести, ванвремену, нерањиву, ван домаћаја збивања. Мала абулична мисаона јединка, препуштена свим вјетровима, као кунадра маслачка; повијати се поводљиво ношен свим струјама, кружити у свим мотањима и вировима.

*

Прелазим дланом по старим бразготинама, и гле: више не боле. Изражем их сунцу, носнице удишу свјетлост и трепке жмире од јаса — просјак што у љетње подне под маслином смирено жваће укупљене корице хљеба. Све је већ тако далеко да у дну сјећања једва још тиња. Све је већ тако далеко и мртво да више није ни добро ни лоше.

Прелазим дланом по старим бразготинама, и слуктим глас из дубине: заиста, све је тишина.

*

Све сам од живота узео и све му од себе дао. Пред његовим се лицем нисам претварао. Дао сам му своје заносе и своје падове, своја прегнућа и своја клонућа, напоре напетих жила и снове презнојених узглавља. Све је било моје: и радост и бол, опсјена и разочарање. Познајем глад дјетета, и тугу блудне ситости, цик лудог срца у јутра крвава и повијање душе у мутне сутоне. Кад одем, отићи ћу го и празних руку, с дубоким умором у дну удова и помирен са пролазношћу.

*

Данас је небо облачно.

Доиста, уморан сам, дубоко уморан. Уморан из дубине душе.

Можда већ предуго живим. Већ тако дуго да помало схватам добродивност смрти.

Да, добра је смрт. Требало би само да поштеди једну танку зраку свијести: толико да се њоме може искусити доброта ништавила.

*

Само не више патње!

Пробудим се у ноћи и скрушено шапућем: само не више патње!

Тако самcroђен с њом да јој већ добро познајем законе, мјере и ћуд. Знам је како се рађа, знам како ниче тупи ледац бола у дну измучене пути. Знам је кад кликтава

лијеће, црна преклана птица, и крилом скршено удара о стијенке своје тјескобе. Знам је кад, клонула, пуста, бије челом о хладни праг незнађа.

Душа дише у патњи као море у плимама и осекама. Познам спечену сухоћу кад пресуше сузе, кад се у прсима згруне тврда ледена гваља. Познам клонућа у пустош бешћутности. Познам часове кад је душа празна као пресушен бунар. То је кратак предак истрапљеном месу. А онда, у дну бунара, загргољи опет врукат црних вода.

О, добро познам механику бола!

Тако сам свико на патњу да јој већ добро знадем сваку бору на лицу и сваки топли пријевој у наборима скута.

*

Самоћа, и пучина ноћи преда мном. Ничега нема. Ни љескања варљивог свијетла у даљини ни лепета каквог бијелог крила. Ничега, до равне плохе зида пред мојим очима и бескрајне пучине ноћи преда мном. Храна је моме уху дисање тишине, храна је моме оку нијема бјелина зида, храна је моме срцу самоћа.

Свему сам дао себе. Примео сам у срце глас сваке ствари. Осјетио сам миљење сока у сваком тананом влакну и срх у студеном срцу камена. Разумио сам ниједи говор ствари и туту у оку звијера. Отворио сам душу свакој појави живота и очи сваком његовом виду. У сваком додиру остала је по једна честица мене. Да ми се ишта из дубине ноћи врати у крило!

Али никога и ничега нема. Сад сам празнорук и го, пун бијеле празнине.

Гола душа у даху бивствовања — харфа у даху вјетра.

Узбуђено лице болничарке нада мном, упорно шкробетање сигнала за дозивање, нагла стрка око мене у ноћи. Осјетио сам ситно топло шкакљање, а затим примијетио велику црвену мрљу што је пробила кроз моје бандаже. Већ знам! Разумио сам по врсти припрема: опет трансфузија крви. Убод у лијеву подлактицу. А онда, хитан долазак нечујних бијелих колица и ужурбан пренос у дворану без углова. И још путем, губљење свијести.

Из непомичног положаја у коме лежим видим радијатор, крајичак коцкастог столњака, црвени календар. Значи: још нисам у оној другој соби, међу непознатим изнуреним лицима.

Мисао се мрси. На махове око мене зјапе бездане бијеле празнине кроз које пропадам.

Па престаје и то. Бијела тишина без времена. Седефаста одсјев за вјећама. Вјечност.

LXXIII

утрос сам изишао из болнице. Упутио сам се у град, о штапићу додуше, али у

једном доста лежерном *андантину*. Свјеже прољетно јутро. На цести локвице од ноћашње кише. Како сам прекорачио преко прага, мимо мене је пројурио аутомобил и заштрапао ме косим блиставим рафалом капљица, равно испод кољена. То ми је, одмах на првом кораку, био поздрав „слободног свијета напољу”. У колима је можда сједио син којег мог некадашњег школског друга, творничар тјестенине или главни акционер у друштву за експлоатацију не знам чега. Извадио сам из цепа чисту марамицу, коју ми је, заједно с осталом мојом скромном опремом, уредила и брижно изглачала добра моја болничарка. Искрпала ми је и кошуљу, и сад осјећам како ме густо испрошивано мјесто на грудима пријатно гребе захвалношћу по лијевој кључној кости. Обрисао сам блатњаве мрљице и пошао даље.

А путем према граду мислио сам: Чему толико журе? Зар се боје да неће стићи на свој дио патње и горких сазнања? За дугих самотничких солилоквија у болници научио сам да је свака журба узалудна и сваки немир јалов; свеједно се дочека све, свеједно се открије смисао или бесмисао свега. Свеједно човјек обиђе читав свој круг. Па нашто онда толика журба?

По мом старом обичају усамљена шетача, упуштам се у забаву да у себи развијам даље ту тему. Одакле у човјеку та дубока страст за што бржим кретањем у простору, та тежња за локомоцијом, или тај нагон локомоције? Је ли то увијек она иста, исконска тежња прамајке амебе за кретањем, тек осмишљена неким апостериорним смислом и циљем, и порасла до грдних размјера? Једно мало, драшкаво осјећање физичке угоде, веома сродно осјећању на љуљашки, само по себи недужно — безазлена дјечја забавица. А колико ли зла знаде нанијети људима! Ево како то изводим: малобројне су радости примитивна човјека. Оно што ме код примитивца највише растужује, то је крајње ограничена скала његових радости. Слост од моћи, афирмација свога голог ја, и задовољавање примарних анималних апетита — то је више-мање све. А као круна свега, као сам цвијет на стаблу живота — страст локомоције. Она у његовим очима можда поприма вриједност једног чисто апстрактног, идеалног, надматеријалног стремљења. А како је за остварење те тежње за локомоцијом готово неминовно потребна она фактична власт; фактична моћ, и како постизање те фактичне власти и моћи готово неминовно изискује опору борбу и беспштедно потирање, гажење преко којекаквих обзира, па и преко људских егзистенција, неријетко и преко лешина — испада некако да се све те хвале вриједне ствари, у крајњој линији, почињају ради удовољења оној недужној страсти локомоције. Прастара икарска тежња ето напокон утажена, освојена техником. Енергумен за воланом — нововјеки Икар.

Прошао сам поред жељезничке станице. Колпортери су извикивали :

— Сутрашње новости!... Сутрашње новости!...

А путници, журећи према композицијама, на јагму су их куповали и задовољно трпали у џеп. Очевидно, нешто су ушибарили. За нешто ситниша ето им је сретно потрефило да купе један дан. Један дан чега? Не знам. Један дан живота ваљда. И мени је колпортер понудио „сутрашње новости”.

— Не, пријатељу, хвала! — одговорио сам му. — Ја одлазим на два дана. Имате ли можда прексутрашње новости?

— Не! Тога нема! До тога још нисмо дошли. Но доћи ћемо, доћи ћемо већ и до тога! Јер свијет напредује.

Журе се људи, журе. Смијешно натезање с временом! Понекад ми се читава повијест човјека на Земљи привиђа као повијест те утрке с временом. А зашто? Куда то хоће да стигну?

А ипак, и сâм сам некад подлијегао и још како подлијегао, тој грозници времена! Сад ми се чини као да сам се читавог вијека само журио да још данас поједем и сутрашњи, и прексутрашњи оброк живота. Сад ми је то несхватљиво. То јест, престало ми је бити схватљиво. Као што већ, у датим годинама и с датим искуствима, престају бити схватљиве толике ствари, и наше рођене и туђе. Заузврат, постају нам схватљиве неке друге ствари. И тад престанак разумијевања за оне прве волимо називати мудрошћу. Зрелом, понизном мудрошћу.

Има један моменат кад попусти у нама тежња устремљена напријед и започне тежња задржавања и успоравања траке времена. Моменат кад умре она жеђ сутрашњице и, на њеном мјесту, роди се жеља за једним великим, незалазним данас. На тој вододјелници живота ваљда почиње оно што се зове: старост.

Ипак, купио сам новине и пошао даље. Прошао сам улицом гдје је некад за прозором плутала у мјесечини дјевојачка водена глава. Прошао сам и мимо куће гдје је становао мој негдашњи учитељ виолине. Стигао сам, малко уморан од несвикнутости на ходање, у мали градски парк, и сјео на клупицу у рондоу око водоскока с црнцићем од лијевана жељеза. Прве табакe новина, с крупним насловима о предстојећем састанку „велике четворице” или „шесторице” о протестним нотама, о прихватању војног буџета *per acclamationem*, простро сам на клупу пода се (јер земља је још влажна, а пролеће зна каткад бити засједно!). То ћу прочитати вечерас, пред спавање. Та ионако у новинама пишу увијек исте ствари: како је господин предсједник владе положио камен темељац и како „Перлодонт” одстрањује зубни каменац, како се у театру у уторак даје *Кармен* а у петак *Травијата*, и како су ове године закасниле прве трешње. Те тако, камен темељац амо, зубни каменац тамо, свијет, и без нашег учешћа, иде некако напријед! Задње табакe с *Малим огласником* узео сам преда се на кољена. Проматрам са занимањем биљке унаоколо и трудим се да се свакој сјетим латинског имена. (Малко ишчилио човјек има ту малу предност: није му тешко наћи разоноде.) И чисто се једим кад се понеког имена не могу да присјетим. Потом набрајам што данас треба да учиним. Прије свега, треба да из болнице изнесем мој картонски ковчег (овај пут, рекби, дефинитивно картонски) и да из „полога вреднота” предигнем виолину. До бољег рјешења, то ћу предати у похрану на жељезничкој гардероби. Али јавља се и мали досад непознати осјећај стрепње над драгоцјеношћу; у ковчегу су и

арци мог дневника, које сам исписао у болничкој доколици. Ето, под старост сам искусио и то: што значи посједовати један рукопис. Примирисао сам и списатељске сласти. Шашав посао! Ако сам добро схватио у чему је ствар, треба наопако проживјети читав један живот, па да би се одатле написала једна, и то најчешће слаба књига! (Питам се, како тек морају изгледати оне друге, написане без тога!..) Затим хоћу да мојој болничарки поклоним за успомену неку маленкост. У први мах није било проблема: једну од оних књига које она воли — пуни су их излози! Али не, то би била стандардна формална пажња као наручени букет: предаш банкноту и цедуљицу с адресом, па окренеш леђа и не сачекавши да видиш како изгледа то цвјетно отјеловљење твоје њежне помисли. Не. Требат ће да пронађем такву књигу у којој би се нашли скупа и њен и мој укус. А поред тога, неку личну стварчицу, ближу самој особи. Вратну мараму, или што слично. У проласку већ сам видео по излозима некакве мараме с отиснутом географском картом, сидрима и сиренама. Учиниле су ми се малчице неукусне, али трговац на прагу вели да се такве много носе. Свакако, боље су и те него оне друге, с отиснутом седмицом срдаца и асом карона.

Понио сам златару фамозну дугмад с камејама. Сухоњав, шутљив човјек, тибетански мудар. Такви мудраци живе по стотину и двадесет година!... Не, с таквим човјеком није ред лукавчити! Пружајући му дугмад осјетио сам се у дужности да му повјерим моје сумње у комерцијабилност такве робе: данас то зацијело нико више не тражи. По сухоњавом лицу разлио се осмијех. „То је истина. Али заборављате да сретним стицајем околности жене имају два уха, управ као мушкарци две руке: даду се преправити у наушнице“ . — „Тачно, рекао сам му, мудро чудесна подударност! Отприлике том истом логиком служили су се некад поетски такнути теолози да би се могли дивити савршенству божјег створа. Благодарим и ја госпуду!”

А пред сутон, кад сунце малакше, покушат ћу да се полагано успентрам уз онај гробљански бријег и потражим гроб мог старог учитеља. Потражит ћу и Радивојев хумак, ако је уопће обиљежен.

Опет узимљем с клупе задње табачке новина, расклапам их, биштем очима по петиту *Малог огласника*, у одјељку *Намјештења и уписења*. Млад, здрав момак тражи се као пивничарски помоћник. Не, то није за мене. *Компањон с пословним искуством и мањим капиталом прима се у веома уносан посао*. Не, ни то. Дижем очи са заморног петита, и зажмурим преко реалних могућности *Малог огласника* у моје магличасто трепераве просторе. Има у моме крају један зелен, густо обрастао, ненапучен оточић с рушевинама старог бенедиктинског самостана. Опточен чивитним појасом мора и без починка опкољаван кружењем времена које учарано око њега струји, он већ одавна фатаморгански лебди над маглицама мојих снова. Некад се говорило да тамо намјеравају уредити колонију за распуштену дјецу. То сад мами моју мисао. Помишљам да бих можда тамо могао бити малко, малко користан. Стидљиво гајим још само ту малу амбицију: да, овакав какав сам, и на свој начин, бар нешто собом допринесем очовјечењу човјека. Можда бих мојом рањавошћу успио да помало омекшам оне одвећ грубе облике у којима виталност проваљује из те несретне занемарене деце...

Завозим се у маштања и блажено жмирим на благом прољетњем сунцу. Нада мном, у њежном, још блиједом лишћу дрвећа, међу пуповима о које се лијепи паучиница што путује без циља, у сненим пазушцима грана, живка прољеће.

Још једно прољеће!

С прољећа у нама ускрсавају сва наша минула прољећа. То су годови душе. Свако је од њих једно митарење: из њега клисне биће у новом перју и узлијеће к сунцу са цијуком новим. Човјек вјерује да је његово дјетињство, заглушено читавим доцнијим животом, заувјек покопано. А оно се негдје под старост одједном опет јави и снажно провали на сунце. Човјек вјерује да је прољеће, то дјетињство зрака, за њ заувјек умрло, а оно се, с новим струјањем сокова под зимском отврдлом кором, поново разбуди и гласа.

И, попуштајући навици коју сам добио за дугих мјесеци самоће међу зидовима болнице, заподијевам унутрашња обрачунавања. Суочавам се са самим собом. Сравнијем мој живот са животом других људи и настојим да се некако тјешим. Ма колико неосмишљен, ма колико узалудан, опет ми се чини да није био сиромашнији од живота других.

У стварима је једна луда збрка и једна мудра хармонија: један пијани беспоредок и један дубљи смисао. Ко ме је дано да то спозна, добро је проживио свој вијек. Тај је обашао читав свој круг.

Склапам поново очи, и гле, као да то није рој младих мушица што око моје главе игра тјеран у ковитлац дашком вјетра који по тек просушеној земљи шара мале вирове прашине, већ да то око мене шуме моја минула прољећа.

Жмирим на младом прољетњем сунцу, и осјећам да сад већ животу не треба тражити другог циља ни дубљег смисла. Ведар сунчани дан, и кора хљеба, и крпа неба са шаком звијезда над главом — и ја не могу да замислим веће ни стварније среће: све жеље шуте и чула дремљу, а мисли имају празничко рухо и бијеле скрштене руке.

На концу свију стаза стоји шутња и мир са свиме: широки мир са болом, с људима, са животом — са самим собом. У мени тишина, нада мном подне без руба, уоколо призори земље у доброј поплави сунца.

Зар се на тако мало сав живот свео? Је ли то старост, преживјелост, умор? Или посљедња, врховна мудрост: крајња одрека свега?

Не знам. Осјећам само да нема стварнијег добра од тога: мир са радошћу, с болом — и преплављеност сунцем.

